ISSN 0320—8370

ВСЕСВІТ

11
'89

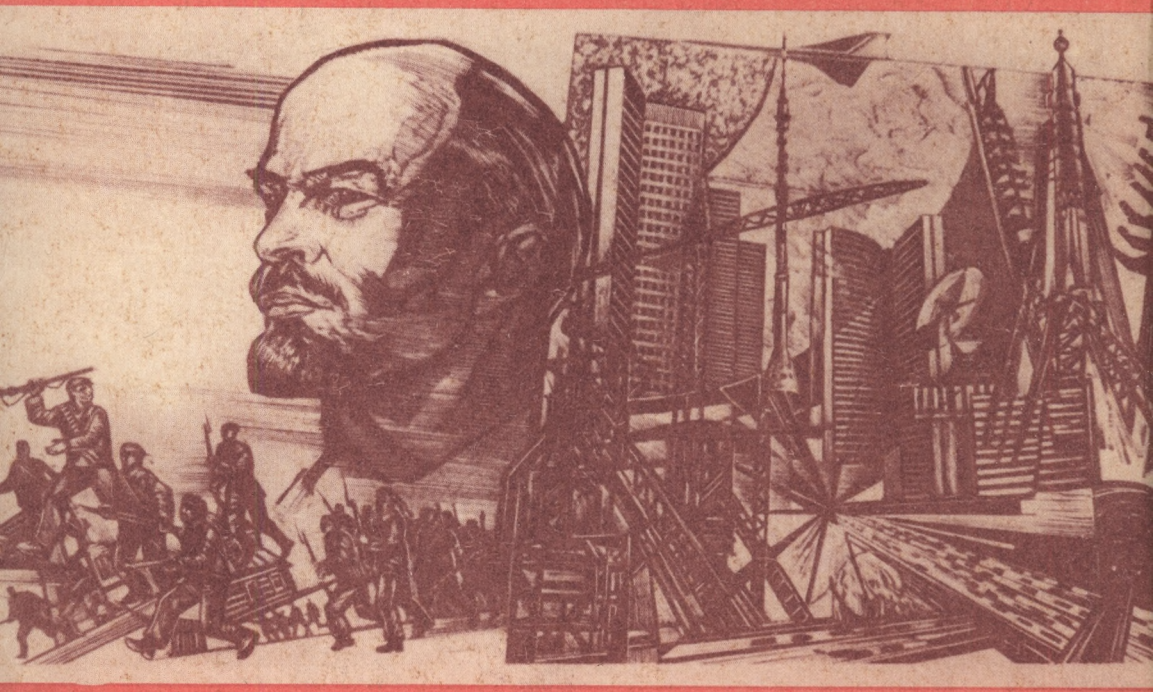

Я. Лукавскі. (ЧССР). З іменем Леніна.

ЛЕНІН — ПРАПОР В БОРНІ
ЗА ОНОВЛЕННЯ СВІТУ,
ВІН КАЙДАНИ ЗНІМА
ІЗ ЗАКОВАНИХ РУК!
ЛЕНІН — ЩАСТЯ ЛЮДЕЙ,
ВІН, ЯК СОНЦЕ, НАМ СВІТИТЬ,
ВІН У СВІТІ НАЙПЕРШИЙ
ТОВАРИШ І ДРУГ!

Бенділі Молоку (Нігерія)

ВСЕСВІТ

ЛІТЕРАТУРНО-
МИСТЕЦЬКИЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-
ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

ОРГАН
СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ,
УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА
ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО
КОМІТЕТУ ЗАХИСТУ МИРУ

Журнал засновано 1925 р.

ВИДАВНИЦТВО
„РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК"
КИЇВ

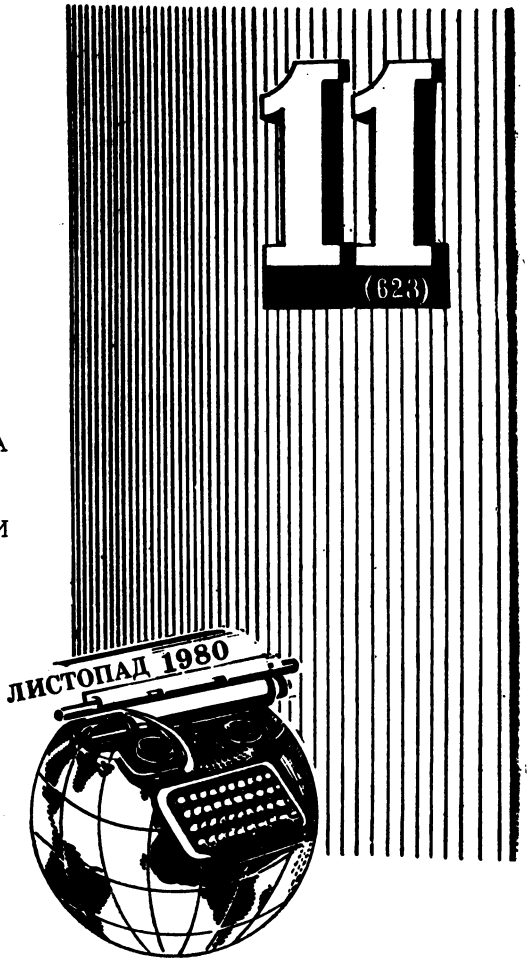

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

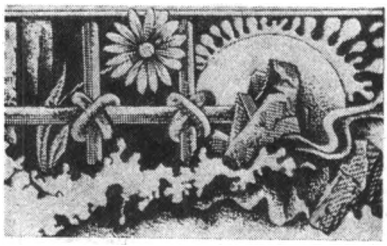

Сіймо зерно свободи...
Негритянська поезія США.

ЛЕНГСТОН Х'ЮЗ.
З англійської переклали
Юрій Косач,
Володимир Кухалашвілі.

КЛОД МАККЕЙ.
ЛЮСІ СМІТ.
РЕЙ ДЮРЕМ.
АССАТА ШАКУР.
З англійської переклав
Готліб Носкін. 4

ЛЮБОШ ЮРІК.
Емігранти.
Роман.
Зі словацької переклав
Дмитро Андрухів. 17

ГЕРД ФУКС.
Берінгер і давній гнів.
Роман.
З німецької переклав
Олександр Мокровольський. 113

МУХАММЕД ШЕХАДЕ.
Вірші.
Авторизований переклад
з арабської
Юрія Терещенка. 218

●

СКАРБНИЦЯ
З лірики стародавнього Єгипту.
Переспіви
Богдана Стельмаха. 189

●

ПИСЬМЕННИК, ЛІТЕРАТУРА, ЖИТТЯ

ВОЛОДИМИР КУХАЛАШВІЛІ.
Негритянська поезія США. 15

КІРА ШАХОВА.
Про роман «Берінгер і давній гнів». 186

ОЛЕГ БОЯРСЬКИЙ.
Анна Зегерс.
(До 80-річчя з дня народження). 198

АННА ЗЕГЕРС.
Про виникнення «Війни і миру»
(Лист до Жоржі Амаду). 202

ЯКІВ ВАЛАХ.
«Генеральська література». 206

МАРК ГОЛЬБЕРГ.
Світ Йордана Йовкова.
(До 100-річчя з дня народження). 209

●

З ПОГЛЯДУ РЕЦЕНЗЕНТА

МАРИНА НОВИКОВА.
Суттєвість поезії.
(Антологія польської поезії. Київ, «Дніпро», 1979). 212

●

ІНТЕРВ'Ю «ВСЕСВІТУ»

Слово служить боротьбі.
(Розмова з палестинським поетом Мухаммедом Шехаде). 219

●

УКРАЇНІКА

ВОЛОДИМИР ЖИТНИК.
Глашатай великої дружби. 222

ОЛЕКСАНДР ДУН.
Зарубіжна поезія в більшовицьких прокламаціях на Україні. 225

●

НА РУБЕЖІ ВОГНЮ

ОЛЕКСАНДР ОВСЮК.
Пасинки капіталістичного світу. 228

●

РОЗМАЇТОСТІ 235

●

СВІТ СМІЄТЬСЯ 238

© «Всесвіт», 1980. Український переклад художніх творів, літературно-критичних і публіцистичних матеріалів. Статті й нариси, написані спеціально для «Всесвіту».

СІЙМО ЗЕРНО СВОБОДИ...

ЛЕНГСТОН Х'ЮЗ

БАЛАДА ПРО ДЖОНА БРАУНА І ЙОГО РЕЙД

Може ви пам'ятаєте
Джона Брауна?
Джон Браун взяв свою гвинтівку
вибрав двадцять товаришів друзів
білих і чорних
і повів їх щоб звільнити вас
Там де зустрічаються дві ріки
Там де узгір'я сині з Півдня
зійшлись щоб лагідно глянути на себе
Джон Браун пішов
щоб умерти за вас
Минуло багато літ тепер ви вільні
відгула Громадянська а Джона Брауна
нема
його засудили потягли на шибеницю
закопали в землю
А проте він живе з нами Джон Браун
Там де перевіз Гарпера його душа
блукає
і ті що в рейді з ним разом були
знов у місто приходять наше
Так що згадайте-таки Джона Брауна

РОЗМОВА З ДРУГОМ ПРО СВОБОДУ

Свобода не навістить нас
ані сьогодні ані цього року
Навіть якщо ти благатимеш всіляко
Право моє таке ж як і твоє
як і кожного з нас товаришу
стояти на землі
і володіти нею
Справді я втомлююсь
коли чую від тебе:
«Хай справи ідуть самі собою
Адже завтра також буде день...»
Ні мій друже мені свободи не треба
коли я буду в труні
Не годуй мене обіцянками
завтрашніх днів!

СВОБОДА

це тверде зерно
сіймо його в боротьбі
сіймо його в необхідності
Адже я живу також
Я хочу свободу
так як і ти

ОФІЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ

Дорога смерте
Я отримала звістку від вас
що мій син убитий
Чорнило яким ви писали
це мого сина кров
Ви кажете що він умер
з честю
на полі битви
І за це мені також хвала
Ваш лист підписано кров'ю
і запечатано кров'ю
кров'ю мого сина

ВІЙНА

Обличчя війни це моє обличчя
Обличчя війни це й твоє
обличчя
Якого ж кольору обличчя
війни?

Жовте чорне біле
це моє і твоє обличчя
Смерть це мітла
і я беру її до рук
замітаю увесь світ
дочиста
І я мету і мету
і я шурую і шурую
Мітла мов у крові
І швабра моя у крові
А я звинувачую тебе в тому
ВІЙНО
Це твоя робота
ти мій бос
ти мій ворог

ТРЕТІЙ СТУПІНЬ ДОПИТУ

Бийте мене штурхайте
Зробіть так щоб я зізнався
що я це зробив
Кров на моїй білій спортивній сорочці
Кров на моїх бежевих замшевих
черевиках
А їхні обличчя
притьмарені
ліхтарі під сірими
брилями
із спущеними крисами
Кати
Вдарте мене тричі між ноги
Вбийте дітей моїх
які завтра народяться від мене
Стріляють в небо грати
і стіни
вибухають полум'ям
неначе фейєрверки
Кати
Коли ви хлюпнете
хоч трохи холодної води на мене
Я підпишу вам цей папір

СПРАВЕДЛИВІСТЬ

Цю богиню ми, негри, знаємо:
З терезами вона й незряча,
У неї під пов'язкою гнійні язви,
Там, де колись були очі.

БУВ Я ГОСТЕМ НА ЗВАНОМУ ОБІДІ

Я добре знаю що я саме я
для них також негритянська
Проблема
І ось мене частують
напувають
годують
Самі ж відповідають на запитання
які тільки білій душі спадають
на думку
Вони бачте докопуються дуже
ввічливо
чому така темрява в цих США
І навіть дивуються: чому в цю
ніч демократії
таке ось діється у нас
А тим часом припрошують
до вина
до суничного торта
примовляючи
«Нам соромно бути білими»
Ах які чудесні креветки
лангусти краби, ах яке ж вино
божественне
і скатертина яка ж вона
білосніжна
А в центрі уваги всього грона:
Я
Так не смійтесь я став Проблемою
на Парк авеню о 8-ій годині вечора
Що ж це не погано бути гостем
у культурних людей
поміж джентльменами і леді
білими
А що ж до розв'язання Проблеми
то далебі давайте
почекаємо

З англійської переклав
Юрій КОСАЧ

«ЧОРНИЙ ВОРОН»

Суне «чорний ворон»
За чиєюсь головою.
Бачу, як він поспішає
За чиєюсь головою.
І одна тільки надія,
Що він їде не за мною.

Музика до мене лине,
Серце стислося від жаху, —
Ще хвилина, ще хвилина...
Тільки музика все лине,
Музика звучить для мене.
Гей, дитино, гей, дитино,
А чи бачила ти сонце,

Що так радісно сміється?
Хоч воно ще зовсім сонне,
Радісно сміється сонце,
Сповіщає про світанок,
Ледь торкаючись віконця.

«Чорний ворон» зник у тиші,
Сонце в небі залишивши.
І новий день,
Так, новий день
Розпочався!

СВІТАНОК В АЛАБАМІ

Коли я стану композитором
То про світанок в Алабамі
Напишу музику
Це будуть найзаповітніші пісні
Що пливтимуть над землею
Падатимуть з небес як ніжна роса
Я виплекаю в музиці високі-високі
дерева
У ній будуть пахощі смерек
Запах червоної глини після дощу
І червоні шиї
І обличчя макового кольору
І міцні темні руки
І немов польові маргаритки очі
Чорних і білих і чорно-білих людей
І білі руки
І чорні руки
І жовті руки
І руки кольору червоної глини
Будуть у музиці тій
І руки триматимуться одна за одну
Щирими пальцями
Ніжно триматимуться
У перших проблисках музики
Тоді коли я стану композитором
І напишу про світанок
В Алабамі.

ЗАПИЛЕНИЙ КЕЛИХ

Земля мене кличе до себе
До пригорщі осіннього пилу
До дощової краплини
Що навесні на долоню
Упала
Земля мене кличе до себе
До жовтневої пісні журливої
До сніжинки-пташинки
Земля мене кличе до себе.

З англійської переклав
Володимир КУХАЛАШВІЛІ

КЛОД МАККЕЙ

ЗАЧИНЕНІ ВХОДИ

З'явився я — з вас кожен скам'янів.
Ви з гуркотом ворота зачинили,
Я ледве-ледве стримую свій гнів,
Затамувавши подих, повний сили.

Ви за дверима стоїте, мов рать.
А я презирством, як багном, облитий,
І під ногами в мене зло горять
Пекельним жаром тротуарні плити.

Я мушу силу віднайти в собі
І, зваживши закони ваші спритно,
Скеровувати мудро в боротьбі
Порив душі хоробрий непохитно,

Щоб зло ненависті від вас не перейшло
Мені у серце — в чисте джерело.

ЛЮСІ СМІТ

ОБЛИЧЧЯ ЗЛИДНІВ

Ніхто не втовкмачить тобі,
Що таке злидні,
Ніхто не покаже тобі
Обличчя,
суті
і глибини
Злиденності,
Поки сам не зустрінешся з нею.
Хто проведе твоїми пальцями
По орбітах очниць,
По запалих щоках?
Ти сам колись
Ніби вперше зиркнеш на дружину
свою —
І побачиш гострі,
Випнуті ребра,
Схудлі, запалі груди.

Ти вважаєш: злидні це десь,
Десь в далекій, іншій країні,
У незнанних людей —
Порожня миска для рису
На кощавій чорній долоні
(З кінохроніки),
А втім однієї непрекрасної днини
Ти поглянеш у вікно і побачиш,
Що злидарська злиденність скоцюрблена
Вже й у тебе стоїть на порозі.
Злидні поночі молока випрошують,
Їм грошей немає сплатити за нього.
Злидні — відчай донечки,
Якій бракує сукні нової
Для випускного вечора
(З першого до останнього класу
вчилась у дранті).
Злидні — то чара забуття в прокуренім
барі.

Злидні поночі глузують із вас:
«Що ж, народіть іще одного
Для вашого собачого життя,
Або краще намагайтеся
Обійтись без дитяти
Й не проводжайте дружину
На підступну зустріч
З нестерильним ножем.
А ще краще — спіть поодинці!»
Та одного чудового ранку
Ти з-за бритви глянеш у дзеркало
Й зрозумієш: злидні не десь,
Бо віднині обличчя твоє —
одночасно обличчя злиденності.

Ти прислухайсь вночі
До плачу дружини у відчаї —
І збагнеш, що і ти, і родина твоя
Безнадійно з дороги зійшли.
Віднині ти більше не мрієш
Разом із дружиною
Про щасливе життя,
Віднині ти лише жадаєш,
Щоб ти і дружина твоя,
І ваші улюблені діти
Хоча б, животіючи, вижили.

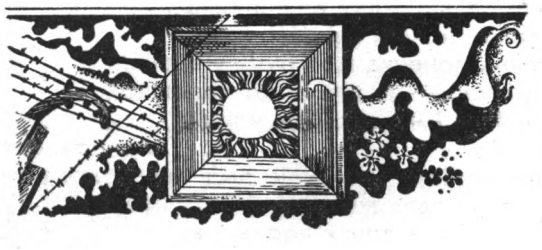

РЕЙ ДЮРЕМ

НАГОРОДА

**Золотий годинник тому агентові ФБР,
що стежив за мною протягом 25 років.**

Що, шпигуне,
Ти не забув мене,
Бо стежив скрізь за мною — на вулицях,
алеях,
І супроводжував у мексіканських одіссеях,

Був співрибалкою мені в Сієррах на озерах,
Шугав за мною на концерт не раз,
Ти біля мене слухав джаз.
Я розплативсь за це сповна і дзвінко,
Щоб хизувалася твоя розкішна жінка,
І щоб в коледжі вчилися твої пихаті діти.
Хіба в цім суть життя і є чому радіти?
Щоранку сонце сходить,
І вічна річки течія,
Роки спливають,
А чи бачив ти, щоб я
Підносив радникові президента хабаря,
Чи школу десь закрив, де чорна дітвора,
Чи під якусь із політичних криз
Диктатору Сомосі позику підніс,
Чи десь без перепони
Порушував закони?
Щоправда, одного разу в Сан-Франціско
У барі після закриття я випив чарку віскі.
Але корейців я не убивав,
Не катував
Беззахисних у передсмертнім хрипі
Чотирнадцятирічних негрів з Міссісіпі,
Я Гватемали не бомбив
І зброї не давав отим, хто убивав синів
Алжіру.
Втім, каюся, що раз водив маленьку
чорношкіру
До убиральні білих дам в Техасі —
Припало це мені невдасі:
Трирічна донечка моя була у відчаї,
Приспічило — не йти ж до чоловічої,
І я не знав — куди її до чорних
відпровадити,
На жаль, ніхто тоді й не зміг мені зарадити.
А як обурилася жінка — біла, злюща:
Сам світлий, а дочка чорнюща!
У тому туалетному синкліті
Поради не почув, як жить у вільнім світі!
Навуходоносор, філер із ФБР!
Слідкуєш ти за мною й дотепер;
Твої ж бо наполегливі турботи —
Мене уже не раз лишали без роботи,
Лякали вкрай моїх квартирних хазяїв.
І хоч мені ти вкрай осточортів,
Живу, як жив.
Оскільки в світі все міняється з добою,
Можливо, сам колись я послідкую за тобою.

АССАТА ШАКУР

НА ЩО ТИ СПРОМОЖНА?

Коли ти за гратами, за дверима сталевими,
Сплюжена, скривджена,
На що ти спроможна?

У цьому світі глухих мурів і гуркотливих дверей,
Де одні у постійній тривозі, що їх виженуть
із в'язниці,
Інші втратили віру, що коли-небудь вийдуть звідси,
На що ти спроможна?

Я скажу ще таке:
Після тих ланцюгів, що у мозок людини вгризаються,
Після грат поржавілих, що до наших дверей приросли,
На що ти спроможна?

Після сліз і гіркої образи,
Після довгих годин самоти
(Коли дихати нічим і зап'ястя в крові),
На що ти спроможна?

Після непевного кроку вперед,
Після тужливого кроку вперед,
Після сміху сумного,
Після першого намагання позбутись страшних
почуттів,
На що ти спроможна?

Після цих архангелів у касках, після сльозоточивого
газу,
Після цих бугаїв (з білорогими кийками),

Після їхніх новин та їхнього гною,
На що ти спроможна?

А ще я скажу таке:
Коли ти вже знаєш, що правда продажна —
в руках у пройдисвітів,
Коли ти знаєш, що словом лякають, наче опудалом,
На що ти спроможна?

Коли ти почула, як тиша волає,
Коли ти збагнула,
Що тюрму і зовні тюрмою оточено,
На що ти спроможна?

А ще я запитую: де ж те сонце?
Де його обійми? Де його поцілунки?
На моїй подушці відбилися губи,
Це я,
Я шукаю, я намагаюся з'ясувати — на що спроможна.

Крила є (ще є),
Я, наче метелик, а наді мною — чобіт,
Моя пісня — не пісня, а тільки луна.
На що я спроможна?

Я скажу ще таке:
За гратами — надія,
А серце моє — не ножівка.
Розум — не ломака.
Як вибратись на волю?
На що я спроможна?

Я люблю сміх
І щедрих
На самопожертву,
Я люблю свободу і дітей.
Хай любов мені буде мечем,
Правда — компасом!
Все збагну я — на що спроможна!

З англійської переклав
Готліб НОСКІН

Негритянська поезія США

Внесок американських негрів у культуру Сполучених Штатів Америки — глибокий і ще належно не оцінений. Початкуючись від тужних пісень рабів, від протесту проти гноблення і фольклору перших повстанців, негритянська поезія вростала в культурне тло Сполучених Штатів і постійно вибухала в ньому, як нетамований біль. Художній рівень «поезії чорних», коли вже вона перестала бути лиш усною і зродила перших своїх майстрів (найпершим за порядком серед них вважається молода рабиня Люсі Геррі, чий вірш було датовано 1746 роком, а 1760 року Джупітер Хеммон опублікував свою поезію в газеті), досить швидко зростав.

Чимало визначних творів американських негрів органічно ввійшли в літературу Сполучених Штатів Америки. Вчорашні раби збагатили американську літературу і, зокрема, поезію новими, болісно-гострими соціальними мотивами, своєрідним світобаченням, задушевними й запальними ритмами, дивовижною співучістю.

З іменами Пола Лоренса Данбара, Джеймса Веддела Джонсона, Вільяма Дюбуа пов'язаний початок сучасного періоду розвитку негритянської літератури.

В 20-ті роки в літературу ввійшли письменники так званого «Гарлемського Ренесансу», яких іноді називають також письменниками «Негритянського Ренесансу» — Ленгстон Х'юз, Клод Маккей, Каунті Каллен, Стерлінг Браун, Ален Лок. Саме Лок 1925 року упорядкував антологію негритянської поезії США під назвою «Новий негр», яка засвідчила появу плеяди талановитих митців.

«У вірші багатьох поетів «Гарлемської школи» реальність увірвалася вже по-справжньому, знищуючи невисловлені заборони і встановлені канони. Це була реальність існування американського негра — соціальна, психологічна й естетична. Негритянський фольклор, що став у ті часи надбанням широких кіл американської інтелігенції (20-ті роки були часом загального захоплення фольклором), відіграв тут важливу і плідну роль. Благородно-сугорі, скорботні спірічуелс — духовні гімни, народжені на плантаторському Півдні; похмура лють робітничих пісень... і, нарешті, «жорстокий романс» міського негритянського гетто — тужливий, лукавий блюз, що зачаровує своєю прозорістю, — все це знайшло шляхи, різні у різних поетів, до літературної традиції, принесло в поезію свої образи, ритми, інтонації», — писала радянська дослідниця І. Левідова.

Але поряд з цим існувало й чимало віршів, позначених зайвою екзотичністю і претензійністю, а подеколи негритянські поети віддавали данину «чорному расизмові».

У 30-ті роки в негритянську поезію США прийшов Роберт Хейден, автор тонких ліричних віршів і пристрасної віршованої публіцистики, а в 40-і роки на повен голос заявляють про себе Маргарет Уокер, Гвендолін Брукс, Оуен Додсон, з-поміж яких вирізняється Брукс, лауреат багатьох літературних премій, зокрема Пулітцерівської.

У бурхливі 60—70-ті роки на «літературній карті» США з'являються імена Лероя Джонса, Карла Хентона, Люсі Сміт, Джорджа Лава, Ассати Шакур.

У добірці, пропонованій читачам «Всесвіту», вміщені твори представників усіх трьох поколінь американської негритянської поезії XX століття (такий розподіл на покоління є, звичайно, умовним).

Ленгстона Х'юза (1902—1967) нині називають класиком американської літератури. Справжній успіх прийшов до нього 1926 року, після появи його першої збірки віршів «Сумні блюзи». Х'юз, як й інші представники «Гарлемського Ренесансу», пишається тим, що він негр. Водночас вже у перших віршах, таких, як «Вступ» (у пізнішій редакції — «Негр»), яким відкривається збірка «Сумні блюзи», гостро звучить антирасистський протест.

Х'юз був позбавлений певного «комплексу неповноцінності», властивого деяким представникам негритянської інтелігенції. 1926 року він писав: «Один з найобдарованіших молодих негритянських поетів якось сказав мені: «Я хочу бути поетом — але не негритянським поетом», маючи на увазі, очевидно, «Я хочу писати як білий поет», маючи на увазі, вже підсвідомо, «Я хочу бути білим поетом», маючи на увазі, коли ще тро-

хи заглибитися, «Я хочу бути білим». І мені стало шкода цього хлопця, бо жоден великий поет не боявся бути самим собою».

Х'юз вважає себе невіддільним від Америки, від її долі, хоч він і «найчорніший серед братів», що живуть у ній. Поет «мріє про світ такий, де кожен кожному — друг, де скрізь панує любов і мир буяє навкруг». У Х'юза відсутні «чорнорасистські» мотиви, його поезії притаманне виразне інтернаціональне спрямування:

Чорний чи білий ти —
Це не суттєво, ні!
Всіх об'єднає свобода,
Що буде здобута в борні.

Ленгстон Х'юз увійшов в американську поезію з «гарлемськими рапсодіями», «сумними блюзами», з «віршами про свою расу, що страждає в неволі», які, з одного боку, беруть початок у фольклорі американських негрів, а з другого — спираються на традиції таких видатних американських поетів, як Уолт Уїтмен та Карл Сендберг.

Важливі зміни в творчості Х'юза відбуваються в десятиріччя, що дістало в США назву «червоних тридцятих», коли в американській літературі виник образ нового героя — комуніста, соціально активного робітника, прогресивного інтелігента. У цей час Х'юз часто виступає в прогресивній періодиці, зокрема, в журналі «Нью мессіз». 1932 року поет відвідав Радянський Союз і вже наступного року видав книжку «Здрастуй, революціє!» Про цю визначну подію в своєму житті Х'юз, зокрема, писав: «Я переконався, що в СРСР будується новий світ — світ, в якому не буде колишнього рабства, злиднів, експлуатації та гноблення. Неможливо було не відчути, що повітря пахне весною, що всі погляди спрямовані вперед — до великих можливостей завтрашнього дня, який належатиме масам, а не привілейованій купці». Інтернаціоналістські мотиви, заклик до єднання трудящих усього світу визначали зміст нової книжки Ленгстона Х'юза.

Х'юз працював кореспондентом в Іспанії, брав активну участь у боротьбі американських негрів за свої права, на все життя залишився стійким антифашистом. Під час другої світової війни він присвятив кілька творів героїчній боротьбі радянського народу з фашизмом.

Х'юз відомий і як автор численних оповідань, роману «Сміх крізь сльози», кількох п'єс, але насамперед він залишається поетом, гаслом якого було: «Народ мусить звести нову Америку — Америку для народу».

Клод Маккей (1891—1948), як і Ленгстон Х'юз, був визначним представником «Гарлемського Ренесансу». Виходець з Вест-Індії, Маккей вже дев'ятнадцятирічним юнаком видав збірку «Пісні Ямайки», написану місцевим діалектом. Згодом виходять його «Балади» (1912). Переїхавши до Сполучених Штатів, Маккей багато друкується в американських журналах. 1920 року Маккей опублікував у Лондоні свою третю поетичну книжку — «Весна в Нью-Гемпшірі», а 1922 — четверту і, мабуть, найкращу — «Гарлемські тіні». Клоду Маккею належать також три романи, збірка оповідань та автобіографія «Далеко від дому» (1937).

На жаль, політичні погляди Клода Маккея не відзначалися послідовністю, і це позначилося на його поезії. Проте найкращі твори Маккея належать до визначних здобутків американської негритянської поезії.

Вірші Рея Дюрема (1915—1963) — це, як правило, гостра сатира на американське суспільство: цю рису творчості Дюрема ілюструє вміщений у нашій добірці вірш «Нагорода».

Люсі Сміт здобула визнання своєю першою і найкращою книжкою «Без поступок» (1951). Її віршам притаманна палка публіцистичність.

Добірку американської негритянської поезії завершує вірш «На що ти спроможна» молодої американської поетеси та громадського діяча Ассати Шакур (справжнє ім'я — Джоен Чезімард, нар. 1947 р.). Поетеса працювала в Нью-Йорку викладачем історії, була активісткою негритянського руху за громадянські права. 1973 року за сфабрикованим звинуваченням у вбивстві поліцейського її засудили до довічного ув'язнення. Але поетеса спромоглася втекти з в'язниці і продовжує тепер боротьбу в підпіллі.

За останні п'ятнадцять років боротьба американських негрів за свої права набула особливо великого розмаху. Події в Лос-Анджелесі, Детройті, Ньюарку, а зовсім недавно і в Майамі свідчать про рішучість негритянського населення раз і назавжди покінчити з расовою сегрегацією та дискримінацією.

Американська негритянська література, зокрема поезія, стала в наш час не тільки визначним і самобутнім художнім явищем, але й могутньою силою, що надихає негрів США на дедалі активнішу боротьбу за свої права.

Володимир КУХАЛАШВІЛІ

ЛЮБОШ ЮРІК

Любош Юрік (нар. 1947 р.) — словацький прозаїк. Закінчив Братіславський університет ім Я. Коменського. Юрік — автор збірок оповідань «На вулиці Польовій» (1973) та «Довга стомлива подорож» (1976), книжки-інтерв'ю «Бесіди з відомими словацькими письменниками» (1975) та роману «Емігранти» (1977).

ЕМІГРАНТИ

РОМАН

ЧАСТИНА ПЕРША

1

«Хай би їх чортяка вхопив, цих чехословаків», — вилаявся подумки Ганс Крюгер. Зайшли ще четверо біженців і зупинилися перед його письмовим столом, що стояв за дерев'яною перегородкою. Крюгер дістав із кишені вже мокру від поту білу хусточку й витер лоба; кінець літа ви-

© L'uboš Jurík, 1977.

пав у Відні спекотний, а Крюгер обливався потом ще й через те, що в нього несподівано з'явилося багато роботи.

На столі лежала купка анкет, заповнених його дрібним почерком. Нашвидку організований табір для біженців у передмісті Відня був уже переповнений; у великих кімнатах спали разом чоловіки й жінки з дітьми, та емігранти весь час прибували. Табір був для них лише тимчасовим пристановищем; тут вони одержували безплатно харчі й ліжко, а також гроші — сто шилінгів на душу. Як правило, ці люди майже одразу вирушали звідси далі — до Федеративної Республіки Німеччини або на північ, до Швеції, проте дехто залишався у таборі й чекав на візу та авіаквиток за океан. Наприкінці серпня емігрантів ще не реєстрували. Досить було пред'явити чехословацький паспорт, щоб одержати житло й сто шилінгів. Але згодом, аби запобігти зловживанням, адміністрація табору, за погодженням з поліцією, запровадила облікові картки.

Крюгер нахилився над столом і розгорнув чисту анкету. Словацьку мову він знав не дуже добре, хоч його бабуся була словачка, і дома в них колись розмовляли теж по-словацьки. Але це було дуже давно, й відтоді він майже все забув: пам'ять зберегла лише кілька розмовних фраз. Інші службовці в таборі не знали й цього, а Ганс завдяки своїй бабусі все-таки міг якось порозумітися з емігрантами. Взагалі у нього виходило досить гладко: запитання він ставив майже одні й ті самі, а відповіді часто вгадував з вигляду емігранта. Ось і зараз він вивів зверху на анкеті реєстраційний номер, а тоді глянув на прибульця: біля столу стояв високий, нервовий на вигляд чоловік років тридцяти. Він був неголений і через те здавався ще блідішим; маленькі перелякані очиці бігали по кімнаті, довге рідке волосся спадало аж на плечі. На

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

В 1968 році, коли правоопортуністичні і контрреволюційні сили почали дедалі відвертіше загрожувати революційним завоюванням народу Чехословаччини, «тисячі комуністів, окремі громадяни і цілі колективи трудящих, представники всіх шарів населення і різних організацій... усвідомлюючи свою класову, національну й інтернаціональну відповідальність за долю соціалізму в Чехословаччині, посилено шукали виходу із тяжкого, критичного становища. ...Вони почали звертатися до керівництва братніх партій та урядів наших союзників з проханням у цей історично важливий момент подати чехословацькому народові інтернаціональну допомогу в справі захисту соціалізму», — зазначив грудневий (1970 року) Пленум ЦК КПЧ в документі «Уроки кризисного розвитку в Компартії Чехословаччини і суспільстві після XIII з'їзду КПЧ». Інтернаціональна допомога, подана чехословацькому народові в серпні 1968 року, зупинила в країні наступ контрреволюції. Та певна частина людей розгубилася в цій кризисній ситуації; зваблені облудними «принадами» капіталістичного світу, що їх так активно пропагували західні радіостанції, ці люди клюнули на дешевий гачок ідеологічних диверсантів і покинули Чехословаччину у вирішальний період її історії.

Тема еміграції інших повоєнних років і періоду 1968—1969 рр. у творах письменників соціалістичної Чехословаччини має вже певну традицію: пригадаймо хоча б широковідомий роман Зденека Плугаржа «Якщо покинеш мене...», роман Карела Гоуби «Ліжко з балдахіном», роман Алексея Плудека «Ва-банк». І ось перед нами новий твір, присвячений цій темі. «Юрік у своєму творі («Емігранти». — Д. А.) виступає від імені соціалістичної вітчизни і, перефразовуючи назву роману Зденека Плугаржа про післялютневу еміграцію, каже: «Якщо ти покинеш мене, то загинеш, а я житиму!» — так відгукнулася братіславська газета «Нове слово» на вихід у світ цього суспільно вагомого твору, що відразу ж привернув до себе пильну увагу словацької критики та широких читацьких кіл.

Молодий словацький письменник Любош Юрік розповідає про долю чотирьох емігрантів із Словаччини. Події роману охоп-

худій шиї випинався великий кадик. Одягнений він був неохайно: картата сорочка з вицвілим коміром і обтріпаними манжетами та сірі зім'яті штани. Крюгер сховав хусточку й зітхнув.

— Ім'я? — запитав він машинально.

— Павол Ліхнер, — швидко відповів молодик.

Крюгер записав.

— Національність — словак, так?

— Так, коли ваша ласка. — Молодик нахилився через перегородку й подав Крюгерові паспорт.

Крюгер глянув на фотографію, записав в анкету номер паспорта, а тоді запитав про дату народження й рід занять. Ліхнер останнім часом працював офіціантом у якомусь ресторанчику; це був не вартий уваги і нецікавий для австрійської поліції чоловік. В окремий список Крюгер записував усіляких спеціалістів і науковців; нерідко траплялося, що по них присилали машини з Відня й вивозили їх кудись із табору; куди саме, Крюгер не знав.

— Чи притягалися до судової відповідальності? — запитав він.

Ліхтер мовчав; службовець підвів голову й глянув йому у вічі.

— So was? [1] Притягалися до суду чи ні?

— Так... притягався, — затинаючись, відповів Ліхнер. — Двічі. Але повинен вам сказати, що я сидів за дрібниці. З дурного розуму.

Крюгер хотів запитати, що ж то були за «дрібниці», але потім вирішив, що це не його справа. Однак він усе ж таки занотував відповідь Ліхнера в окрему рубрику. Про таких осіб службовці табору доповіда-

[1] Отже? *(Нім.)*

люють порівняно невеликий відтинок часу — рік, протягом якого автор простежує життєві перипетії цих людей без батьківщини. Уникаючи широких, епічних картин, він зосереджує свою увагу на показі умов життя своїх героїв в одній із країн «економічного благоденства» — ФРН.

Головний ідейний задум письменника — розкрити процес поступового прозріння частини емігрантів.

Хірург Штайнер, який так і не зміг пристосуватися до життя в Гамбурзі, влаштуватися на роботу за фахом, поступово усвідомлює ілюзорність своїх надій на успіх на Заході й після болісних, гірких переживань повертається додому.

Водій Земан, бездумний молодик, який виїхав із Чехословаччини з мрією про власний «фольксваген» і комфорт на західний кшталт, прозріває лише після каліцтва внаслідок автомобільної аварії й зіткнення з бездушним ставленням до таких, як він. Земан теж вирішує повернутися на батьківщину.

Офіціант Ліхнер — авантюрист і злодій, який утік від тюрми в Чехословаччині, опиняється зрештою за гратами в Мюнхені, і всі його мрії про масштабні «операції» тут, на Заході, розбиваються об тюремний мур.

Письменник Грабіна — людина без таланту, без сталих моральних принципів, позер, який голосно називає себе «совістю нації», пориває з усім, що досі зв'язувало його з батьківщиною, заразом і з власною сім'єю, і вирішує чекати свого «великого шансу». Такі люди, як Грабіна, скотилися на самісіньке дно класової зради, — підкреслює Юрік.

В своєму реалістичному, сповненому глибокої життєвої правди творі Любош Юрік розкриває всю глибину падіння людей, що втратили найдорожче і найсвятіше — право називатися громадянином своєї соціалістичної батьківщини.

«Добре, що словацький автор зацікавився цією проблемою,— відзначає орган ЦК КП ЧССР «Руде право», — тому що така тема все ще зберігає свою актуальність. Завжди можуть знайтися особи, що клюють на голосні фрази, на приманки буржуазної пропаганди, яка розсипає обіцянки людям і маже їм губи медом, оскільки говорити правду соромиться і боїться. Про цю правду багато розповідає книжка Л. Юріка».

ли в управління віденської поліції, а там ці дані записували до спеціальної картотеки. Щоправда, поліції з цього було мало радості: злочинність у Відні й без того була висока. Крюгер скоса зиркнув на Ліхнера: мабуть, він і зараз має за собою якийсь грішок. Цікаво було б почути, що саме спонукало його емігрувати?

— Куди ви хочете податися з Відня? — запитав він.

Ліхнер знизав плечима.

— Я про це ще не думав. Можливо, до Західної Німеччини.

Крюгер подав Ліхнерові чек на сто шилінгів, реєстраційну картку й номер ліжка, на якому той спатиме. Він мав іще поінформувати його, де можна знайти роботу, й дати йому адреси посольств тих держав, які приймали емігрантів, але не зробив цього. Він почувався надто втомленим, щоб зараз пояснювати щось цьому зарослому молодикові, та й, крім того, досить було сказати про це хоча б одному, як такі відомості швидко поширювалися серед емігрантів.

— Дякую. Danke schön! [1] — сказав Ліхнер, узяв чек, реєстраційну картку й, зігнувшись у поклоні, позадкував до дверей.

— Хто там іще, підходьте!

Крюгер глянув на ставного широкоплечого юнака з ясними очима, буйним каштановим чубом і широким усміхненим обличчям. «Ще один ідеаліст,— подумав він.— Мабуть, сподівається швидко тут розбагатіти. І план, певне, вже має, і то не один». Крюгер розгорнув анкету й поставив у ній реєстраційний номер.

— Ім'я?

Юнак нахилився над столом.

— Марек Земан. — Він стежив, чи правильно Крюгер записує його ім'я. Марек Земан був водій і недавно одружився. — Ще цього тижня до мене приїде дружина, — сказав він Крюгерові, — а потім ми разом виїдемо до Штутгарта. Я був там торік. Нам дадуть роботу.

— Сподіваюсь, що дадуть, — сказав Крюгер.

Спека все ще не спадала, хоч була вже пізня пообідня пора; сонце повільно хилилося до обрію на бляклому небі й крізь брудне вікно лило в кімнату яскраве світло; Крюгер зрідка поглядав на тіні, які непомітно пересувалися по столу; знадвору сюди не проникало жодного звуку, тут було тихо, наче все довкола вимерло. Крюгер ліниво звів очі, зітхнув і глянув на усміхнене обличчя над собою. Зіниці Земанових очей були розширені, він весь подався вперед, неначе Крюгер запропонував йому виграшні білети державної лотереї. Крюгерові на мить стало шкода хлопця, він уявив ті гіркі й невеселі хвилини, які чекають його, довгі вечори, коли він із тугою думатиме про рідне місто, про батьків і друзів, про все те, що ми називаємо батьківщиною. Крюгер хотів сказати йому про це, але передумав і заглибився в папери: їх було надто багато, цих емігрантів, і кожен з них щось покидав, кудись їхав; не було ніякого сенсу жаліти їх або повчати: зрештою, Крюгерові вистачало клопоту й без того.

— Під судом ви не були?

— Ні, — відповів Земан і засміявся.

Крюгер і собі мляво посміхнувся, вперше за цілий день.

— Bitte [2]. Ось вам чек і реєстраційна картка. Ваша дружина приїде до вас сюди?

---

[1] Щиро вдячний! *(Нім.)*

[2] Прошу *(нім.)*.

— Якщо встигне, то сюди. А якщо ні, то просто до Штутгарта, — відповів Марек Земан. — Сподіваюсь, вона швидко залагодить формальності з документами. Тепер це в нас іде без затримки.

— So gut [1], — кивнув головою Крюгер. — Гаразд.

Земан вийшов з кімнати, і перед Крюгером став елегантний чоловік років сорока в легкому світлому костюмі. Крюгер звернув на нього увагу ще тоді, коли ця четвірка тільки увійшла до кімнати. Крюгер з першої ж хвилини відчув до нього антипатію, хоч і не зміг би пояснити, чому. Мабуть, його підсвідомо дратувало чисто поголене обличчя, бездоганний костюм, а найбільше — незалежний вигляд цього чоловіка. Тим часом той сперся ліктем на стіл, вийняв із кишені дорогі сигарети й недбало закурив.

«Хоче цим жестом справити на мене враження»,— подумав Крюгер.

— Ім'я?

— Ян Грабіна, — відповів чоловік і випустив дим в обличчя Крюгеру.

В канцелярії було душно, до того ж Крюгер не терпів тютюнового диму: в нього була астма, і коли хтось біля нього закурював, він заходився кашлем і тікав з кімнати. Але цього разу він не міг вийти. Насупившись, Крюгер одвернувся й кахикнув у кулак, чоло йому зросив рясний піт.

— Грабіна? — перепитав він.

— Так, — повагом відповів чоловік. — Грабіна.

Крюгер машинально заповнив відповідну рубрику, а тоді раптом подумав, що вже чув це ім'я — може, прочитав його десь у газеті або його називали по телебаченню. Він намагався пригадати, де саме і в зв'язку з чим його називали. Може, це спортсмен? Але ні, як на спортсмена він застарий. «Тоді, мабуть, якийсь політик або митець... Так, так, митець, але який саме?» Він ще раз уважно глянув на незнайомця і враз пригадав фотографію в газеті, яка недавно писала про словацького письменника Яна Грабіну. В статті йшлося про те, що Грабіна критикував режим і становище в Чехословаччині, не погоджувався з її зовнішньою політикою; все це він робив іще до січня 1968 року, а потім, після січня, став активно виступати в пресі, і ось тепер він стоїть тут, перед Крюгером. Ясна річ, Крюгер не прочитав за все своє життя жодної книжки чи статті Грабіни й, відверто кажучи, був про сучасних письменників не надто високої думки.

Він мимохіть подумав про те, яку рекламу роблять іноді людям, таким, як ось цей чоловік, і в ньому почала підійматися нова хвиля антипатії до нього — той безупинно курив і пахкав димом Крюгерові в обличчя.

— Рід занять? — запитав Крюгер.

Грабіна затягся сигаретою, якось демонстративно поправив вузол краватки.

— Ich bin Schriftsteller [2],— промовив він, випустивши хмарку диму.

— Можете говорити по-словацьки, — буркнув Крюгер. — Я трохи розумію. Ви письменник?

Грабіна нахилився над столом, шукаючи поглядом попільничку, попільнички ніде не було, і тоді він простяг руку до маленького порцелянового блюдечка, на якому раніше стояв вазон, погасив сигарету й

---

[1] Добре *(нім.)*.
[2] Я письменник *(нім.)*.

струсив із пальців попіл. Крюгер обурено спостерігав за кожним його рухом.

— Мене послали сюди, щоб ви взяли потрібні дані, — мовив Грабіна. — Я пробуду тут тільки одну ніч. Мене вже ждуть у Відні. Якоїсь іншої допомоги від вас мені не треба.

Крюгер узяв порцелянове блюдечко, підвівся, викинув недокурок у кошик, відірвав клаптик старої газети й, витерши ним блюдечко, демонстративно поставив його на місце. «Доведеться повісити табличку «Курити заборонено»,— стомлено подумав він.

— Розумію. Назвіть мені ще дату народження...

Це Крюгер теж мусив занести до окремої картотеки; таким, як Грабіна, на відміну, скажімо, від Ліхнера чи Земана, котрі підходили перед цим, роботи шукати не доведеться. Йому, безперечно, добре заплатять за інтерв'ю про становище в Чехословаччині, а може, в нього навіть вийде тут якась книжка: людей нині цікавить усе, що хоч якоюсь мірою пов'язане з «празьким експериментом».

Грабіна тим часом відповідав на Крюгерові запитання й тарабанив пальцями по столу.

— Спеціальна освіта? — перепитав він. — Мене вчило життя,— буркнув він за хвилину.— Саме воно дало мені фахову підготовку.— Він повернувся до молодика, що стояв позад нього. — Смішно... Які дрібниці їх цікавлять!

— Атож, — байдуже кивнув головою молодик. — Їх цікавить усе. Він дивився на Грабіну з-під примружених повік і неуважно кивав головою.

Крюгер не почув, що відповів йому Грабіна, через те постукав ручкою по столу й знову запитав:

— Освіта? Будь ласка, яка у вас освіта, пане Грабіна?

Грабіна глибоко зітхнув і нахилився над столом — здавалося, він нарешті розбалакається. Але він мовчав, утупивши очі Крюгерові в маківку.

— У мене не було часу на те, щоб здобути освіту, — відповів він по паузі.— Після війни ми всі пішли на будівництво, а пізніше, коли я почав писати, вчитися мені вже не схотілося. — Він обернувся до молодика, який стояв позад нього... — Самі знаєте, які тоді були часи. — А потім знову до Крюгера: — Я не маю якоїсь спеціальної освіти.

— Розумію, — кивнув головою Крюгер. — Освіти у вас немає.

— У мене немає спеціальної освіти, — повторив Грабіна.

Крюгер ретельно записав цю його відповідь, а потім перебіг очима заповнені рубрики. Все гаразд. Лишилося ще останнє запитання, яке він ставив кожному, хто сюди заходив.

— Куди ви хотіли б поїхати і що збираєтесь робити? — запитав він Грабіну, але тут-таки згадав, що його чекають у Відні. — Даруйте, — сказав він, не підводячи голови. — На це запитання ви можете не відповідати. Ось ваш реєстраційний номер. Дякую.

Грабіна все ще стояв, нахилившись над столом, немовби чекаючи, що службовець і далі розпитуватиме його. Крюгер нервово засовався на стільці.

— Даруйте, це запитання я ставлю всім, абсолютно механічно.

Грабіна глянув йому у вічі й несподівано усміхнувся:

— Сто шилінгів, — мовив він.

— Bitte?

— Сто шилінгів, — повторив Грабіна. — Ви забули про чек.

Крюгер збентежився: він і справді забув про чек, точніше, не сподівався, що й цей письменник, про якого писали газети, проситиме допомоги. Він швидко висунув шухляду й простяг Грабіні чек; той узяв папірець, і його обличчя скривилося в завченій посмішці. Поклавши чек у гаманець, Грабіна дістав з кишені пачку сигарет і простягнув її Крюгерові, а коли той роздратовано відмовився, закурив сам; випустивши під саму стелю хмарку диму, він намірився був поплескати службовця по плечу, але раптом обернувся і не попрощавшись вийшов.

У канцелярії, окрім Крюгера, залишався тільки високий молодик. В нього було світле волосся і виразні сині очі, широкі плечі, енергійне підборіддя й засмагле обличчя; він справляв враження спокійної людини, яку не хвилюють ніякі проблеми. Крюгер глянув на годинник: робочий день уже закінчився, але у вестибюлі ще чекали емігранти. Тільки тепер Крюгер відчув страшенну втому. Якби не ці несподівані події, він уже давно сидів би дома у шкіряному кріслі за пляшкою холодного пива, в капцях на босу ногу, або порався б у своєму садочку — наприкінці літа там завжди вистачає роботи. Не звертаючи уваги на емігранта, що чекав, він підійшов до вікна й визирнув надвір: з вікна відкривався вид на невелику площу, оточену з усіх боків високими деревами, а далі тягнувся ряд низьких будівель, схожих на казарми; між будівлями юрмилися люди з багажем. Крюгер кілька разів нахилився й випростався; якусь хвилину він дивився на високе синє небо, на вершечки струнких дерев і на вузьку дорогу за будівлями, думаючи про свій садок і прохолодну двокімнатну квартиру на Вейгбурггассе, де на нього чекала дружина з теплою вечерею й пляшкою холодного пива; потім глянув на людей, які кудись поспішали; він ніяк не міг зрозуміти, як вони могли покинути свої домівки, що б там не сталося.

Молодик сухо кахикнув у нього за спиною.

Крюгер повернувся на своє місце, розгорнув чисту анкету і взяв ручку. Він уже трохи заспокоївся.

— Слухаю вас, — сказав він. — Ваше ім'я?

— Мартін Штайнер.

Крюгер звів очі на молодика.

— У вас німецьке прізвище.

— Ні. Не німецьке, — коротко засміявся той. — Прешпурацьке [1].

— Ви, напевне, добре знаєте німецьку мову, — зауважив Крюгер.

— Знаю. В Братіславі багато людей знають німецьку мову. Особливо старожили.

— Ви теж старожил?

— Авжеж, — відповів Штайнер. — І ті, що були тут переді мною, також. Ми навіть мешкали недалеко один від одного.

— Он як, — зауважив Крюгер.

Тридцятирічний Штайнер був неодружений, працював лікарем у хірургічному відділенні лікарні. Крюгер акуратно записав усі дані про нього в анкету, хвилину подумав, чи заносити цього хірурга до окремої

---

[1] Братіславське (походить від старої назви Братіслави: Прешпорок *(словацьк.)* — Прессбург *(нім.)*.

картотеки. Потім вирішив, що Штайнер ще надто молодий і навряд чи користується визнанням як спеціаліст. Крюгер добре знав, як важко на Заході влаштуватися на роботу, зокрема лікареві; уявив, скільки доведеться Штайнерові ходити від однієї лікарні до іншої, перше ніж він одержить якесь місце.

— Чому ви емігрували? — запитав він раптом.

Штайнер здивовано звів брови й глянув на Крюгера; здавалося, він розмірковує над відповіддю.

— Причини для цього були різні, — відповів він коротко. — Це не так легко пояснити.

Якусь хвилину вони дивилися один на одного, і Крюгер намагався відгадати, що ж то були за причини, які змусили цього молодого лікаря виїхати із Чехословаччини: щось особисте чи пов'язане з роботою?

— Куди маєте намір їхати далі? — запитав він.

— До Західної Німеччини. До Гамбурга. Звідти, якщо заощаджу на авіаквиток, переберуся до Канади. Там я скоріше знайду роботу.

— Підіть у канадське посольство. Там вам оплатять квиток.

— Ні, — відповів Штайнер. — Не оплатять. Там мені тільки позичать гроші, а в Канаді я змушений буду їх повернути. А я не хочу, щоб у мене були зв'язані руки. Не хочу нічого підписувати. Ви знаєте, що я маю на увазі.

— Знаю, — кивнув головою Крюгер. Цей молодик викликав у нього симпатію, він не тішив себе ілюзіями і міркував тверезо. — Ви самі? — запитав він. — Без дружини?

Штайнер усміхнувся.

— У мене є дівчина. Можливо, вона приїде до мене в Гамбург,— відповів він.— Звідти ми подамося разом до Канади й там поберемось. Але спершу я повинен заробити на дорогу.

Крюгер і собі всміхнувся.

— Ну гаразд... Ось ваша реєстраційна картка й чек. Спатимете поруч тих трьох, які були тут перед вами. Все. Нехай вам щастить. Auf Wiedersehen [1].

Штайнер потис Крюгерові через стіл руку.

— Дякую. До побачення.

Крюгер зачекав, поки Штайнер вийде з кімнати, потім підійшов до дверей; до канцелярії ринули нові відвідувачі, але він виштовхав їх назад.

— Moment, Moment! [2] — закричав він і, повернувшись на місце, стомлено сів. Потім глянув на годинник. Із садочком сьогодні вже нічого не вийде, бо коли він повернеться додому, їхати туди буде вже пізно. Невідомо, чи дружина й сьогодні чекатиме на нього з вечерею. Згадка про їжу викликала в нього почуття голоду. Він простяг руку до портфеля, дістав бутерброд із шинкою і, розгорнувши синю серветку, заходився зосереджено жувати.

2

До великої кімнати заходили просто з двору, посипаного дрібним гравієм; підлога біля дверей аж чорна: сотні ніг, що без упину переступають поріг, понаносили бруду, зачовгали її. Кімната розділена на

[1] До побачення *(нім.)*.
[2] Хвилинку, хвилинку! *(Нім.)*

дві половини дерев'яною перегородкою: ліворуч, під вузькими, брудними вікнами, сплять жінки з дітьми, а праворуч, під стінкою, вишикувалися ліжка чоловіків. Таких будівель у таборі три, в четвертій — умивальники й зіпсований душ; підлога тут кам'яна й холодна; туалети щедро посипані хлористим вапном; крізь маленькі вікна під стелею сюди проникає тьмяне світло, тут завжди холодно й стоїть неприємний запах. До гуртожитку прибувають нові й нові партії емігрантів; у першій будівлі кілька ночей доводилося стелити матраци навіть на підлозі. Але емігранти тут довго не затримуються — залагодивши паспортні формальності, вони швидко покидають табір; про перші дні еміграції в них навряд чи залишаться приємні спогади. Після вечері багато хто з них їде до Відня, приваблений вогнями реклам і вітрин, їде вдихнути повітря столиці, погуляти літнього надвечір'я біля Дунаю або в Пратері [1] й витратити свої сто шилінгів на розваги та каруселі; здається, в столичній метушні вони швидко забувають про свою батьківщину, втрачають відчуття реальності, сповнені нових надій, невиразних бажань і сподівань. У них усе ще попереду, вони ще можуть повернутися додому, вони ще не зовсім емігранти; вони почувають себе вільними, їх чекають заманливі подорожі. Швеція, Канада, Сполучені Штати, Південна Африка... Для більшості з них Відень — перше місто капіталістичного світу, в якому вони опинилися; вони приголомшені залитими яскравим світлом вулицями, собором святого Стефана [2], Шенбрунном [3] і Пратером, яскравими вітринами, неоновими рекламами, блискучими автомобілями, їм здається, що це той Захід, про який вони мріяли, і що все це колись належатиме і їм...

До табору вони повертаються останніми автобусами, вмиваються, а потім лягають спати, укрившись грубими дешевими ковдрами.

В кімнаті тихо грає транзистор, більшість емігрантів уже сплять. По радіо передають легку музику, за хвилину читатимуть останні вісті. Хтось настроївся на Братіславу, і ті, що не сплять, підійшли послухати. У вістях уже кілька днів повторюють, по суті, одне й те саме: уряд і партійне керівництво зроблять усе можливе, щоб нормалізувати політичне й економічне життя країни.

— Їм це не вдасться, — озивається чийсь тихий голос.

— Їм уже нічого не вдасться. Добре, що ми звідти виїхали.

Грабіна в смугастій піжамі сидить на ліжку, звісивши ноги, й курить; під стелею світиться гола лампочка, тьмяна, мов зимовий місяць; у кімнаті душно, хтось протяжно й голосно хропе.

— Закуріть. Сигарета на ніч не зашкодить, — частує Грабіна свого сусіда.

Мартін Штайнер щойно почистив зуби і на спорожнілому подвір'ї зробив кілька присідань; він щовечора робив гімнастичні вправи, мінімум півгодини, а іноді й більше, й перебував у добрій формі, яка тепер була йому потрібніша, ніж будь-коли раніше.

— Дякую, вже пізно. І взагалі я майже не курю.

— Люди втратили довір'я, — вів далі Грабіна. — Зовсім втратили. Ви тільки згадайте, який вигляд мало все це ще рік чи два тому! Цілковита байдужість. Фальшивий ентузіазм. Життєвий рівень підвищувався хіба в статистичних зведеннях. Так воно буде й тепер. Хіба ні?

---

[1] Улюблене місце відпочинку й розваг віденців.
[2] Знаменитий собор в центрі Відня (XII—XV ст. ст.).
[3] Палац у стилі барокко (кін. XVII — поч. XVIII ст.).

Штайнер кивнув головою.

— Лише в січні ми зрозуміли свої можливості, — тихо додав Грабіна. — Ми ожили, мов та Спляча красуня. Але це було короткочасне пробудження. Тепер знову настане столітня сплячка. — Він махнув рукою, і з сигарети на підлогу впав довгий стовпчик попелу.

Останні вісті уже закінчились, і братіславське радіо передавало легку популярну музику; зазвучала відома пісня, одна із тих, які на короткий час спалахують, мають успіх, а потім гаснуть серед сотень подібних їм; ця пісня була дуже популярна, сумний і тужливий голос співачки супроводжувало квиління скрипки.

— Вимкніть, прошу вас, — роздратовано кинув Грабіна. — Бачите, люди вже сплять.

Власник транзистора похмуро зиркнув на нього й стишив звук.

— Столітня сплячка, — провадив далі Грабіна. — Пасивність і байдужість. Економіка зійшла нанівець.

Штайнер був стомлений, він з великим задоволенням ліг би зараз у ліжко й міцно заснув; завтра він мусить рано встати, щоб оформити собі візу до Західної Німеччини. Грабіну він знав в обличчя, але ніколи раніше з ним не розмовляв. Однак він читав деякі його статті — потік оглушливих аргументів та ефектних фраз. Йому цікаво було знати погляди Грабіни, хоч сам письменник і не викликав у нього особливої симпатії.

— Ви так думаєте? — запитав Штайнер і позіхнув.

— Хто ж наважиться тепер розтулити рота? — буркнув Грабіна. — Профспілки? Студенти? Ні. Журналісти? Ні. Про якихось там політиків я навіть не згадую. Колись це робили письменники. Але нині? Хто? Ви знаєте хоч когось із них, хто був би на це нині здатний?

— Небагато,— відповів Штайнер і, мовби вибачаючись, додав: — Я хірург.

— А я вам скажу, хто це може нині зробити,— провадив далі Грабіна так, наче не почув відповіді свого сусіда. — Це ті, що продають себе. А вони говоритимуть лише те, чого зажадають від них політики. — Він затягся сигаретою, нахилився над нічним столиком і роздушив недокурок у скляній попільничці. — Погляньте, друже, самі, — звернувся він до Штайнера, — хто там зараз залишився? Талановиті письменники майже всі виїхали. Решті вони заборонять писати, можете мені повірити. А що це означає? Це означає, що звільниться простір для літературних аутсайдерів. А ці вже зроблять усе можливе, щоб зварити свою кашу. Правду я кажу чи ні?

— Не знаю, — сонно відповів Штайнер.

— Скажіть мені, друже, — Грабіна дивився кудись убік, його припорошений сивиною чуб спадав на лоб, — якої ви думки про нашу сучасну літературу?

Штайнер знизав плечима.

— Я вже вам казав, що я лікар. У мене завжди було повно роботи. Та якщо ви хочете, щоб я був з вами відвертий, то скажу, що найдужче люблю Хемінгуея, Мопассана й Чехова. А також Буніна.— Він скинув штани й сорочку, поклав їх на стільці й пірнув під кусючу ковдру. Втома заливала все його тіло, мов тепла вода.

Грабіна все ще дивився убік, тер рукою лоба, і Штайнер зрозумів, що він його не слухав, заглиблений у якісь свої думки. За хвилину Грабіна обернувся до нього й раптом запитав:

— Справді, чому ви все-таки виїхали?

— На це запитання важко відповісти однією фразою, — розгублено промимрив Штайнер. — Я мав на те багато причин. Кілька з них пов'язані з роботою й одна суто особиста.

Грабіна похитав головою.

— Людина ніколи не знає, для кого вона пише, — сказав він, немовби продовжуючи попередню тему. — Ладен побитися об заклад, що ви не прочитали жодної моєї книжки. Та річ не в тім, — махнув він рукою, коли Штайнер хотів йому щось заперечити. — Ми тішимо себе ілюзіями, що потрібні народові. Але народ хвилюють зовсім інші проблеми.

— Можливо, — вже трохи роздратовано відповів Штайнер. Йому не хотілося розмовляти, його долала втома, очі злипалися. — Я розумію, щó ви маєте на увазі,— зробивши зусилля, мовив він.— Долю нації, чи не так? Але зараз ми з вами цього не вирішимо. Нам треба було залишитися вдома, щоб вирішувати це.

— Ви помиляєтеся, — Грабіна зіщулився на ліжку й повернувся до Штайнера спиною. — Говорити можна вже тільки тут, — пробубонів він.

Штайнер подумав, що його сусід уже засинає, і теж повернувся до нього спиною й натягнув ковдру аж до підборіддя.

— І все ж таки ви скажіть мені: що спонукало вас виїхати з Чехословаччини? — запитав він тихо, немовби звертаючись сам до себе, бо не був певен, що Грабіна його слухає: — У вас там було все — читачі й гроші. Для кого ж ви писатимете тепер?

Але Грабіна його почув, відкинув ковдру й сів на ліжку; обхопивши руками коліна, він якусь хвилину сидів у такій позі, дивлячись кудись просто себе. Штайнер сбернувся й побачив освітлене сірником обличчя Грабіни, поголене й зосереджене.

— Надто багато запитань в одній фразі, — жваво озвався письменник.— Де взяти гроші, якщо творчість перестане бути засобом до існування? Мене позбавили можливості писати так, як я бачу й відчуваю. А якщо я не можу так писати, тоді краще не писати зовсім. Точніше, писати, тільки там, де це надрукують і де це хтось читатиме. Ви розумієте, що я хочу сказати?

Штайнер ствердно кивнув головою.

— Так, — сказав він.

— Для кого я писатиму? — запитав Грабіна й підняв руку з сигаретою. — Для кожного, хто захоче мене читати. Не бійтеся, жоден видавець не зазнає на мені збитків. — Він знову втупив очі кудись у темряву, немовби звідти до нього приходили слова й думки, які він мусив зараз виповісти. — Я писатиму правду про Чехословаччину, — тепер він говорив так тихо, що Штайнер його ледве чув. — Я дивитимусь на все це з відстані. Письменник — це совість народу. От я й буду його совістю. — Він повернувся й спідлоба глянув на Штайнера. — Ви знаєте, що то значить — писати? Ви собі цього навіть не уявляєте.. Яких це коштує мук, напруження, до якої трагедії особи це може призвести!

Штайнер підвівся на ліктях, щоб краще бачити Грабіну.

— Я хочу вам щось сказати, — озвався він. Його обурили останні слова Грабіни. — Трагедія! — провадив він далі, поправивши під головою подушку. — Можливо, ви ще не бачили, як помирає людина. Ви не пережили тих хвилин, коли під час операції помирає ваш пацієнт. Ви —

письменник, а не лікар. Але я це пережив. Є такі хворі, кого вже не можна врятувати ніякими силами. Ви знаєте, що ця людина приречена. Але ви робите все можливе, щоб вона жила. Мусите це робити. Ви стоїте над людиною, котра відходить із цього світу безповоротно. За хвилину вона вже просто перестане існувати.— Він зайшовся кашлем і замахав рукою, відганяючи дим сигарети. Потім провадив далі: — А ви кажете «совість», «правда», «трагедія»! Яка правда? Яка совість? Яка трагедія? Ви відчуєте страшний відчай, коли зрозумієте, що пишете для тих, кого вже немає.

Грабіна слухав, схиливши голову набік; на його тонких, стиснутих губах застигла усмішка, час від часу він затягувався сигаретою. Коли Штайнер закінчив, він трохи помовчав, а потім глибоко вдихнув повітря й хотів щось сказати, однак не встиг — знадвору долинули чиїсь кроки, шурхіт гравію, потім хтось фальшиво заспівав високим, хрипким голосом. За мить відчинилися двері, й до кімнати увійшли двоє; Грабіна й Штайнер бачили тільки їхні хисткі силуети. Йдучи вузьким проходом до вільних ліжок, один із чоловіків знову п'яним голосом затягнув якусь пісню.

— Тихо, ви! — приглушено гримнув на нього Грабіна.— Ви що, збожеволіли? Люди ж сплять! Ви п'яний, чи що?

— Будь ласка, не кричіть на мене! — вигукнув чоловік і гучно зареготав. — Ніхто тепер не має права мені щось забороняти. Ми у вільному світі — і край!

Ті, що спали на ліжках, заворушилися, дехто підводився, заспано кліпаючи очима на тьмяне світло. З-за дерев'яної перегородки долинули тихе покашлювання, а потім дитячий плач, спершу тихий, а за мить уже різкий і тужливий.

— Ти осел! — просичав другий з новоприбулих і стусонув крикуна межи плечі. — Заткни пельку, коли не хочеш дістати в пику!

Вони підійшли до вільних ліжок поруч Грабіни, який насуплено дивився на Штайнера, що сидів, спершись на подушку. Це були Земан і Ліхнер, їхні товариші по нічлігу, з якими вони зустрілися в канцелярії табору. Від Ліхнера тхнуло алкоголем.

— Ми були разом у місті, — сказав Земан пошепки, наче боявся когось розбудити. — Я сам не п'ю, але ось він водив мене від однієї винарні до іншої.— Він штовхнув Ліхнера під бік.— Лягай уже спати!

— Мареку, мій Мареку, — белькотів Ліхнер, — ходімо вип'ємо ще по п'ятдесят грамів. Ці австрійці не знають навіть, що таке шинок. Скрізь тільки шикарні ресторани, а на стінах — роги. А це їхнє пиво — звичайнісінька сеча. Кухоль «Будвару»! — заверещав він.

Земан знову вдарив його кулаком межи плечі.

— Послухай ти, осел, — люто процідив він. — Зараз же лягай спати, бо відлупцюю! Чуєш? Допоможіть мені покласти його в ліжко...

Вони втрьох відтіснили Ліхнера до ліжка, невміло роздягли. Дитячий плач за дерев'яною перегородкою не вщухав.

Ліхнер простягнувся на ліжку, закинувши голову й розпростерши руки, і щось бурмотів.

— Підкладіть йому під голову подушку, — сказав Штайнер.

— Краще б він сидів удома й нікуди не рипався, — мовив Грабіна. — Бо з ним тільки сором. Першого ж вечора набрався, мов та свиня.

П'яного накрили ковдрою, і він відразу ж заплющив очі. Повернувся на бік, потім скинув ногами ковдру й так заснув. Його залишили

розкритим, і він лежав, звісивши руки на підлогу. Кімната на хвилину ожила; ті, кого Ліхнер розбудив, крутилися в ліжку, хтось пішов до туалету; лунали тихі голоси й кроки, лайка, дитина за перегородкою нарешті заспокоїлася. Чоловіки й жінки полягали в ще теплі постелі, і в кімнаті за хвилину знову панувала тиша, порушувана вже тільки рівномірним хропінням Ліхнера. Земан роздягся й теж заліз під ковдру:

— Вибачте, — звернувся він до Грабіни і Штайнера. — Мені дуже неприємно. Я не знав, що він так швидко сп'яніє.

— Ви тут не винуваті,— пробурмотів Грабіна.— Нащо він так багато пив?

— Не знаю, можливо, йому було тоскно. Він запросив мене випити. Ну я й пішов.

— Ви познайомилися з ним іще раніше? — поцікавився Штайнер.

— Ми мешкали по сусідству, — відповів Земан. — Але знайомі майже не були.

— В такій ситуації, як наша, люди зближуються дуже швидко,— зауважив Грабіна. — Самому важко. Особливо тому, хто не звик до самотності.

Вже перейшло за північ, надворі тиша, тільки ледь чутно шелестіли дерева та десь далеко гули мотори поодиноких машин. У кімнаті було тепло, повітря було сперте, тхнуло потом.

— Він мусив перед кимось висповідатись, — промовив зненацька Земан.

Штайнер уже засинав, але, почувши ці слова, згадав заросле Ліхнерове обличчя, яке він бачив у канцелярії табору.

— За що він сидів? — мимохіть вихопилося в нього.

— За крадіжки,— жваво відповів Земан.— Починав із тютюнових кіосків і приватних автомобілів. Потім обчистив якийсь продовольчий магазин і на тому спіймався. Коли його звільнили, він переключився на коштовності.

— Злодій, — буркнув Грабіна.

— Цього разу його теж чекала тюрма. Через те він і виїхав. Але що саме втнув, говорити не схотів, — провадив далі Земан. — Каже, йому могли відміряти щонайменше п'ять років.

— Ви бачите! — обурився Грабіна. — Такі люди зроблять нам тут погану рекламу. — Він відкашлявся. — Але від цього нікуди не дінешся. Виїжджають найкращі і найгірші. Потім вони розсіюються по світу й перестають бути народом — залишаються тільки індивіди. Така, мабуть, доля кожної еміграції.— Він кивнув головою в бік Ліхнера, який тихо похропував, і додав: — Головне, щоб ми теж не скінчили отак.

Земан ворухнувся в ліжку.

— Нічого страшного, — сказав він. — Хіба вам раніше ніколи не доводилося бачити п'яного? До завтра з нього все вивітриться.

— Не забувайте, що він тут не вдома, — роздратовано мовив Грабіна, — і мав би поводитися пристойніше. Що про нас подумають? Що ми варвари. До того ж, це аж ніяк не сприяє нашому єднанню.

— Та годі вам,— невдоволено пробурмотів Штайчер з-під ковдри. — Спіть. Уже дуже пізно.

Але сам він заснути не зміг; пригода з Ліхнером прогнала сон, і тепер на нього ринула злива думок, образів, подій, слів і облич. Ще вранці він стояв у своїй однокімнатній квартирі: голі стіни, під вікном скручений килим, вже непотрібні меблі, брудні вікна без штор. Він

стояв біля вікна й дивився на довгу вулицю, дахи будинків і маленькі постаті людей. Від'їжджав він спохвату, не мав часу навіть на те, щоб спокійно з усім попрощатися; потім переповнені купе в пасажирському поїзді, митний і паспортний контроль на кордоні, байдужі й стомлені обличчя митників, паспорти, печатки, спека. Поїзд з гуркотом переїхав через міст; біля залізничної колії стояв щит з австрійським державним гербом. У сусідньому купе хтось заспівав. Молода дівчина, яка сиділа навпроти нього, тихенько заплакала...

Він відкинув ковдру й ліг горілиць.

— Може, закурите? — почув він голос Грабіни. Обидва його сусіди сиділи й курили.

— Спасибі,— Штайнер узяв сигарету.— Щось ніяк не можу заснути.

Всі троє — письменник, шофер і лікар, об'єднані в цю хвилину спільною долею, чотирма стінами душної нічліжки, — сиділи, спершись на бильця своїх ліжок, і мовчки курили.

— Скажіть мені, — порушив мовчанку Грабіна, звертаючись до Земана, — що спонукало вас виїхати? Даруйте, що я запитую вас про це, але мене це дуже цікавить.

— А я й не роблю із цього ніякої таємниці, — спокійно відповів той.— Гроші.

— Що ж, це можна зрозуміти, — кивнув головою Грабіна.

Вони погасили недокурки в попільничці, і Штайнер знову заліз під ковдру.

— Ну, сьогодні ми набалакалися досхочу, — невдоволено промимрив він. — Давайте, нарешті, спати. Незабаром уже світатиме.

Грабіна хотів іще щось сказати, але Земан теж шаснув під ковдру й повернувся до нього спиною. Тоді він ліг і собі.

— Що ж, на добраніч, — сказав він.

Але йому ніхто не відповів. Земан і Штайнер уже спали, а може, їм просто не хотілося говорити, може, кожен думав про завтрашній ранок, і про те, щó їх чекає завтра.

3

Над входом до посольства Федеративної Республіки Німеччини у Відні висить державний герб: чорний орел на жовтому тлі; у двері під гербом безупинно заходять і виходять відвідувачі; люди стоять і на тротуарі, про щось радяться, жестикулюють. В інші дні вздовж тротуару вишиковуються шикарні чорні «мерседеси» з дипломатичними номерами, й широкими сходами підіймаються торгові експерти, дипломати, члени всіляких делегацій; нині тут юрмляться чехословацькі емігранти, які щойно прибули сюди й чекають в'їзних віз або дозволу на проїзд через територію республіки. Тут можна побачити найрізноманітніших осіб: чоловіків будь-якого віку, затурканих службовців і енергійних ділків, юнаків у джинсах і з гітарою через плече, немовби вони зібралися в туристський похід; жінок — бридких, гарних і красунь, молодих і літніх; дітей із сосками в губах, дошкільнят, школярів і підлітків. Там, де звичайно зупиняються дипломатичні «мерседеси», тепер стоять «ембечки» [1] й «вартбурги», ба навіть кілька обвішаних багажем мотоциклів. Неподалік від посольства вартують двоє поважних поліцейських. Австрійська поліція дбає, щоб скрізь був порядок.

---

[1] Чехословацький автомобіль марки «Шкода» типу 1000 МБ.

На другому поверсі у невеликій приймальні попід стінами стоять плетені стільці й низький столик, на якому, крім газет, лежать формуляри. Їх повинен заповнити кожний емігрант. Приймальня мала, а людей багато; черга в'юниться по сходах і сягає аж коридору на першому поверсі, посувається повільно, але люди спокійно чекають: вони до цього вже звикли. Чекають і дискутують. Хтось прихопив із собою братіславську газету, і вона переходить з рук до рук, пожмакана й заяложена; люди обговорюють останні події: одні — із хвилюванням і обуренням, інші — із скептицизмом і песимізмом. Є серед них і байдужі, які до розмови не втручаються. Кожен із них має вже якийсь життєвий досвід, власний погляд на речі; ті останні події вони вже перебрали сто разів: двадцять перше серпня, переговори, обстановка на радіо, телебаченні і в пресі. Твердження, що дома все швидко розвалиться, і нарешті самозаспокоєння: «Добре, що ми звідти виїхали».

Двері відчинилися, вийшов бородатий юнак, тримаючи в руках паспорт із в'їзною візою до ФРН.

— Палиць у колеса не ставлять? — запитує хтось.

— Ні. Питають про рід занять і знання мови.

— Скільки коштує оформлення візи?..

— Дві марки.

— Дві марки! Та це ж майже десять шилінгів!

— Вам же виплатили сто шилінгів, хіба ні?

— Виплатили, але я їх уже розтратив.

— Це погано.

Черга посунулася вперед на одного чоловіка. Штайнер стояв, спершись на поруччя сходів, і спостерігав за людьми. Хвилину тому він заповнив кілька рубрик формуляра: ім'я, професія, рік народження, знання мов, підстава для проживання у ФРН. У кишені в нього лежав чехословацький паспорт, реєстраційна картка з табору і цей формуляр. Погляд його впав на згорбленого діда, який сидів на стільці, спершись руками на ціпок; Штайнерові важко було визначити, що спонукало стару людину покинути батьківщину, домівку, перекреслити все своє попереднє життя. На старому був поношений коричневий костюм і брудний сірий капелюх, біля стільця стояла стара, полотняна валізка. Це був єдиний старий чоловік тут, у цій приймальні; всі інші — набагато молодші; здавалось, цей дід явно переплутав місце: йому більше пасувало б сидіти зараз десь у парку або в домі для старих.

Біля дверей стояв Земан. Побачивши Штайнера, він кивнув йому головою й зробив рукою знак: мовляв, ходіть сюди. Штайнеру не хотілося порушувати черги, тим паче, що він нікуди не поспішав. (Коли вранці він виходив з барака, Грабіна ще спав, поруч нього хропів Ліхнер, а Земана вже не було. «Хтозна,— подумав він у ту хвилину,— чи я ще побачу кого-небудь із них.)

— Хочете почитати?

Штайнер обернувся. Позад нього стояв невисокий огрядний чоловік і простягав йому «Кронер Цайтунг». Він узяв газету й подякував.

Переглядаючи газету, Штайнер мимоволі шукав у ній згадки про Чехословаччину. На першій сторінці він не знайшов нічого. Там була вміщена велика фотографія якоїсь кінозірки в купальнику й стаття про те, що вона розлучається з чоловіком; далі йшло ще кілька подібних сенсаційних повідомлень, реклама кока-коли та сигарет. Чехословаччина вже мало кого цікавила. Тільки на другій сторінці надрукували

коротеньке повідомлення з Праги; в ньому не було нічого нового, все це Штайнер уже знав; він повернув газету череваневі, а той передав її юнакові з довгим, рідким волоссям. Юнак узяв газету й з цікавістю почав розглядати напівголу кіноактрису.

— Нічого нового, — буркнув Штайнер.

— Нічого, але вони й «нічого» вміють подати.— Черевань зареготав і вищирив жовті кінські зуби. — Вчора писали, що в нас почалися арешти. Це мене анітрохи не дивує.

Штайнер не схотів із ним сперечатися: такій газеті, як «Кронер Цайтунг», він не вірив.

— Це вигадка, — буркнув він.

— Ні, це правда, — заперечив черевань. — Газета писала про це у вчорашньому номері.

— Вона пише всякі нісенітниці, — втрутився у розмову юнак, який саме читав «Кронер Цайтунг».

Знову відчинилися двері, і з них вийшли хлопець з дівчиною в джинсах та барвистих сорочках; у руках вони тримали рюкзаки.

— Ну що, дали вам візи?

— Так. Ми їдемо до Франкфурта. А потім до Австралії. А може, до Африки.

— До Південної Африки, — уточнила дівчина. — Там, кажуть, вистачає роботи й для тих, у кого нема ніякої кваліфікації. Білим там добре. Їм не треба фізично працювати. Працюють негри, а білі тільки наглядають за ними.

— Так, — кивнув головою юнак. — Ми їдемо до Африки.

У канцелярію зайшов Марек Земан.

— Мені це подобається, — зауважив юнак, який стояв біля Штайнера. — Білим не треба фізично працювати. Я б туди теж поїхав.

— Зі мною вчився один негр, — мовив Штайнер. — Із Танзанії. Непоганий хлопець, от тільки пива не терпів.

Юнак нічого не відповів і знову заглибився в газету. Люди якусь хвилину розмовляли про Південну Африку, про расизм і дискримінацію, про заробітки, а також про те, що це дуже далеко. Потім заспокоїлися, дехто розгорнув бутерброди. Штайнер подумав, що він теж іще нічого не їв: уранці він поспішав на автобус і просто не встиг поснідати.

Він знову згадав про Віллі, невисокого кучерявого негра з Дар-ес-Салама; Віллі шість років учився разом з ним на одному факультеті. Влітку він носив строкаті сорочки з коротким рукавом і солом'яний капелюх. Говорив він повільно, з акцентом, довго думаючи над кожною фразою. Віллі чудово танцював, а також непогано грав у футбол; але він не любив пива: «Гіркий сік... як ви можетге це пгити?..» За шість років спільного навчання Штайнер багато довідався від нього про Африку, про африканок і про Танзанію. «Коли будеш в Африці, обов'язково заїдь до мене», — не раз запрошував його Віллі. «Добре, — щоразу відказував Штайнер.— Я неодмінно заїду до тебе, Віллі».

За хвилину з канцелярії вийшов Марек Земан і рушив просто до Штайнера.

— Ось вона! — Він постукав пальцем по паспорту. — Дев'яносто днів! А потім я попрошу притулку. Ми хочемо там оселитися.

— А як же ваша дружина?

— Я спершу думав зачекати на неї у Відні. Але потім вирішив, що краще поїду просто до Штутгарта. Так, мабуть, буде краще.

— Я радий за вас.

— І я теж. Не буду гаяти часу. А ви?

— Я теж зроблю так само,— трохи невпевнено відповів Штайнер.— Поїду до Гамбурга і там зачекаю на Соню.

— Вже маєте щось на меті?

— В тім-то й річ, що ні,— знизав плечима Штайнер.— Лікареві не так легко знайти роботу. Побачу! В найгіршому разі влаштуюсь на фабрику. Хочу заробити гроші на літак до Канади.

— До Канади?

— Там простіше знайти роботу. До того ж, чим далі ти від батьківщини, тим менше про неї думаєш.

Вони стежили за людьми, які заходили до канцелярії, снували сюди й туди сходами, стояли під стіною.

— Удвох краще, — сказав за хвилину Земан. — Коли ти одружений, тобі ніколи надто довго думати про домівку.

— У вас на сьогодні є якась програма? — поцікавився Штайнер.

— Погуляю трохи по місту, подивлюсь на автомобілі, — відповів Земан, по-гурманськи прицмокнувши губами, немовби смоктав цукерку.

— Що, що робитимете?

— Подивлюсь на автомобілі. На «фольксвагени», «мерседеси», «опелі», «беемвечки»! Аж у голові паморочиться, стільки їх тут, всіляких марок. Я міг би розглядати їх цілий день.

— Мабуть, ви дуже любите автомобілі, — усміхнувся Штайнер.

Земан кивнув головою.

— Найперше я куплю собі автомобіль. «Фольксваген» або маленький «рено».

— Що ж, нехай вам щастить, — сказав Штайнер.

— І вам теж. Якщо ви сьогодні пополудні поїдете до Мюнхена, то ми, можливо, зустрінемося з вами в поїзді. Ліхнер теж їде сьогодні. Він і справді ще не приходив?

— Я його не бачив.

— Мабуть, ще спить після вчорашнього. Ну, я пішов. Бувайте.

Він збіг униз сходами, помахав Штайнерові на прощання рукою і зник за дверима.

Черга знову посунулася. Штайнер підняв свою валізку й переставив її трошки вперед. Тепер черга рухалася швидко, і він сподівався ще сьогодні виїхати з Відня; повертатись до табору йому вже не хотілося. На стільці під стінкою терпляче сидів згорблений дід і, спершись на ціпок, дивився просто себе невидющими очима. Час від часу він підводив голову, й тоді його погляд жвавішав, очі швидко оббігали приймальню й сходи; оглянувши всіх присутніх, він знову схиляв голову і втуплювався очима в підлогу.

Нарешті Штайнер підійшов аж до самих дверей. Звільнилися крайні стільці, й на одному з них сів невисокий огрядний чоловік, на другому Штайнер; патлатий юнак з газетою в руках лишився стояти. Штайнер помітив, що під його стільцем валяється якась пошматована газета; хтось, діставши з неї бутерброд з маслом, сунув газету під стілець. Штайнер підняв її й хотів був кинути в кошик, коли раптом помітив, що газета ця — словацька. Він перебіг очима заголовки, потім глянув на дату: березень 1968 року! Останніх сторінок не було; Штайнер обережно розправив на колінах газету — піврічної давності! Він посміхнувся, читаючи заголовки й пригадуючи події, про які писала газета: «Підтримка обновницьких течій», «Як вони стали зрадниками батьківщини», «Послідовно довести до кінця справу реабілітації», «Чехосло-

вацькі події — в центрі уваги світової громадськості». В газеті був також репортаж про священика, котрого свого часу заарештували, а тепер реабілітували...

Штайнер похитав головою: процес відродження, реабілітація, мітинги, думка світової громадськості, демократія! Його це вже не стосується.

В приймальні все ще було повно людей, підходили нові емігранти, брали формуляри й ставали в кінець черги. Штайнер звернув увагу на те, що старий не посувався з іншими: він сидів на тому самому стільці; мабуть, просто зайшов сюди відпочити, а може, когось шукав. Надійшла черга Штайнерового сусіди з кінськими зубами. Нервово бгаючи в руках формуляр, він зиркнув на Штайнера і зник у канцелярії. Люди заходили до посольства з твердою надією й досить самовпевнено, але за два-три кроки від дверей раптом починали нервувати. Штайнер теж відчув внутрішній дрож.

— Вибачте,— звернувся він до старого,— постережіть, будь ласка, мою валізку, поки я вийду.

Старий здригнувсь і обернувся до Штайнера. Якусь хвилину він пильно дивився на нього, потім буркнув:

— Постережу, постережу, — і знову наче заціпенів.

Штайнер подякував, засунув валізку під стілець і ще раз перебіг очима формуляр, чи, бува, не пропустив чого. Ні, наче все гаразд. Він випростав ноги, нервово потер руки.

Сходами бігцем піднявся високий чоловік, роззирнувся по кімнаті і, помітивши Штайнера, рушив до нього, широко усміхаючись.

— Добре, що я вас побачив. Не треба буде стояти в цій довжелезній черзі. Чи давно ви тут?

Це був Ліхнер — поголений, напахчений, в елегантному замшевому піджаку. Наче то й не він набрався учора.

— Ні, недавно, — відповів Штайнер.

— Можна, я стану перед вами? — провадив далі Ліхнер. — Якщо я тут усе швидко залагоджу, то встигну ще на експрес до Мюнхена. Він відходить пополудні.

Штайнер знизав плечима.

— Я вас пропущу. Аби тільки інші не запротестували.

Відразу ж кілька чоловік позаду закричали, щоб без черги ніхто не йшов.

— Ну що ви, друзі, заспокойтесь і не галасуйте, — озвався Ліхнер. — Мій експрес відходить після обіду, і я повинен на нього встигнути. Що буде з нами, якщо ми не допомагатимемо один одному?

Хтось із черги незадоволено щось промимрив, але більше черга не протестувала. Штайнер мимохіть усміхнувся.

— Вчора я таки добряче хильнув, — усміхнувся Ліхнер. — Кожен із нас радіє, що вибрався з дому. Я випив на радощах. Але повинен вам сказати, що це їхнє пиво нічого не варте.

— Експрес ваш відходить пополудні? — перебив його Штайнер. — А через які міста він іде?

— Через Зальцбург до Мюнхена. Там його розчіплюють. Половина состава іде на Штутгарт, потім на Страсбург і Париж. А друга половина їде далі через Нюрнберг до Гамбурга.

— Ага.

Відчинилися двері, і з них, усміхаючись, вийшов товстун. Він зробив рукою люб'язний жест: мовляв, прошу; Штайнер підвівся, глянув на паспорт у руках товстуна й зайшов до канцелярії.

Кімната була більша, ніж він сподівався: товсті перські килими на підлозі й дзеркала на стінах, великі вікна в сад, стильні меблі — крісла, столики, стільці; посеред кімнати стояли два письмові столи з телефонами й стосами паперів на них. Видно було, що ця кімната раніше мала інше призначення, а письмові столи стоять тут недавно. За столами сиділи двоє службовців. Один у легкій сорочці з короткими рукавами, другий у сірому костюмі; обидва вже немолоді, на переніссі в обох — окуляри в тонкій золотій оправі. Штайнер подав формуляр службовцеві, який сидів ближче до дверей. Той швидко перебіг його очима, глянув на Штайнера.

— Ми маємо право видати вам візу максимум на дев'яносто днів,— сказав він по-німецьки. — А там поліцейське управління продовжить вам строк перебування, або ви попросите притулку.

— Гаразд.

Службовець щось занотував.

— Ви лікар, — озвався він за хвилину й почухав підборіддя: — Мушу вас застерегти, що в Федеративній республіці ви, мабуть, роботи за фахом не знайдете. У нас досить молодих лікарів. Боюсь, що вам доведеться працювати фізично. Можливо, було б краще, якби ви поїхали до Швеції або до Канади.

— Я знаю, — сказав Штайнер. — Трохи згодом я так і зроблю — виїду до Канади.

— Коли приїдете до Гамбурга, вам треба буде з'явитися в поліцейське управління, а з приводу роботи звертайтеся на біржу праці. Ось адреси. Все.

Другий службовець поставив у його паспорті печатку. Штайнер подякував, попрощався й вийшов.

— Перешкод не чинять ніяких,— сказав він Ліхнеру. Той відразу ж прослизнув у двері.

Стілець біля старого був вільний. Штайнер сів і, взявши свою валізку, враз відчув себе дуже стомленим. Йому захотілося спати; напруження останніх годин минуло, й лишилася нічим не заповнена порожнеча. Штовханина, нервозність, чекання, сумніви й дискусії — все це зовсім виснажило його. Зараз він пообідає і — геть із Відня. Можливо, він іще встигне на пообідній експрес до Гамбурга. Штайнер глянув на старого.

— Спасибі вам, — сказав він.

Той знову здригнувся й спідлоба глянув на Штайнера; покивавши мовчки головою, він озирнувся на всі боки й знову втупив погляд у підлогу.

— Даруйте,— звернувся до нього Штайнер.— Ви чекаєте на візу?

— На візу? — прошепелявив старий. — На яку візу? Навіщо мені віза? Я шукаю тут сина. Він покинув дім і мав намір податися до Західної Німеччини. Мені сказали, що він неодмінно має зайти до цього будинку. От я й чекаю тут на нього, щоб забрати назад. — Старий хвилину помовчав, потім скоса зиркнув на Штайнера. — А вам до цього яке діло? — запитав він злісно. — Чому вас це так цікавить? Може, ви шпиг?

Штайнер узяв свою валізу, підвівся і, протиснувшись поміж біженцями, які чекали на сходах своєї черги, неквапливо вийшов на вулицю.

4

Коли Грабіна прокинувся вранці, кімната була вже порожня; тільки з-за дерев'яної перегородки долинали тихі жіночі голоси. В кімнаті панували сутінки, і йому здалося, що це тільки починає світати. Але годинник показував початок дев'ятої. Грабіна задоволено й ліниво потягнувся, йому хотілося знову заплющити очі й повернутися у сни, в тепло кошлатої ковдри. Він покрутився в ліжку, кілька хвилин полежав на животі; поглядові його відкрилася низка незастелених ліжок, розкидані скрізь папери, предмети туалету, валізи й сумки; видовище було не з приємних. Він знову ліг горілиць і заклав руки за голову. Стеля, наче темна вода, вбирала бліде світло ранку.

Усе йшло так, як він собі й уявляв. У Братіславі він замовив телефонну розмову з головним редактором видавництва «Морен-Ферлаг» паном Йоганном Краузе. Той пообіцяв видати тут його книжку; рукопис Грабіна взяв із собою. Головний редактор наголосив, що видавництво зацікавлене саме в такій прозі, яка б фіксувала перебіг процесу відродження у період від січня й до серпня 1968 року.

Часу в Грабіни було доволі, Краузе пришле по нього машину аж близько десятої. Тимчасово він мешкатиме в готелі, звісно, за рахунок видавництва, поки не знайде собі якусь квартиру.

Грабіна відкинув ковдру й неохоче став на підлогу, потрісканий камінь холодив ступні. Він вступив у капці й дістав з валізки зубну пасту, щітку, приладдя для гоління й рушник. Потім вийшов у коридор і через двір попрямував до умивальні. Надворі було холодніше, ніж учора, пронизливий вітер здіймав хмари куряви, зривав з дерев листя й кидав його на землю. Кімнати в гуртожитку були майже порожні — там залишилися самі жінки з дітьми. Біля будинку адміністрації стояли емігранти, які приїхали сюди в пошуках нічлігу. Грабіна, як був у піжамі, попрямував до умивальні. Там було темно, холодно й стояв неприємний запах. Він клацнув вимикачем. Тьмяне, слабке світло впало на вузький, пооббиваний умивальник, у який з нещільно закручених кранів капала вода; брудну підлогу вкривали клапті паперу, в умивальнику валялися шматки мила, порожні тюбики з-під зубної пасти; вода не стікала. Грабіна безпорадно постояв над цим безладом, а потім відкрутив кран і пустив тоненьку цівку води. Сяк-так умившись, він намилив щоки і, примостивши на умивальнику маленьке дзеркальце, терпляче почав голитися. Незважаючи на те, що він двічі порізався й зламав лезо, настрій у нього не зіпсувався. Він озирнувся довкола й подумав, що досвід, здобутий у цьому таборі, піде йому на користь. Треба тільки бути розумним і швидше звідси вибратися. А бути розумним для нього означало вигідно продати свої рукописи. Якщо він буде розумним, то скористається з того підвищеного інтересу до Чехословаччини і всього, пов'язаного з «процесом відродження». Хтозна, як довго це ще цікавитиме Захід. Тож за цей час він повинен заробити стільки, щоб потім можна було жити безтурботно й ні від кого не залежати.

Грабіна дуже добре знав, що означають гроші. Це становище в суспільстві, пошана, багатство, жінки... Дуже багато. А в його випадку — все, бо що йому ще було треба?

Він підставив обличчя під тонкий струмінь води, змив залишки мила й старанно витерся рушником. Потім розтер обличчя одеколоном і змастив його кремом «Нівея». Глянув у дзеркало й причесав припорошене сивиною, але ще густе волосся. Відчув бадьорість: вигляд у нього був таки непоганий. Ще раз перевірив перед дзеркалом свою посмішку

й поважно покивав головою, як це роблять політики. Потім позбирав свої речі, роззиркувся по порожній умивальні й, підкинувши ногою паперовий мішечок, вийшов.

Поривчастий вітер зразу ж розкуйовдив його волосся. Притримуючи комір піжами, він швидко перебіг двір і шаснув у двері гуртожитку. Витяг з-під ліжка валізу й склав туди туалетне приладдя разом з піжамою. Потім перевірив, чи не зім'явся його елегантний світлий костюм. Надів штани й сорочку, пов'язав краватку. Піджак кинув зверху на ліжко. Ще раз причесався.

Найкраще Грабіна почував себе в легких, елегантних костюмах, і взагалі він дуже дбав про свою зовнішність. Він виріс у сім'ї міського адвоката й добре пам'ятав просторі й розкішно обставлені кімнати в їхній невеличкій віллі на околиці Братіслави, вишукані страви й чемну покоївку — все те безтурботне життя. І хоч усе це вже відійшло в минуле, спогад про ті роки жив у ньому, і він мріяв про такий дім — з покоївкою й стильними меблями.

Грабіна взувся, позбирав решту дрібничок, розкиданих на нічному столику, й поскладав усе в валізу. Потім глянув на годинник: іще нема й дев'яти. Ліжко, на якому він сидів, було високе, й ноги його не досягали підлоги. Щоб якось згаяти час, що лишався до десятої, він витяг із валізи паперовий мішечок, у якому був бутерброд із ковбасою, два стручки перцю й шматок сиру, розкрив складаного ножика, покраяв перець, сир і заходився снідати. Пильнував, щоб не забруднити штани.

«Ну й ну! — засміявся він у думці. — Сиджу в оцій брудній кімнаті для біженців і складаним ножиком краю перець. Але треба вірити, що це — тільки такий собі перехідний період, який швидко минеться, і все знову буде добре».

Усе, що він робив досі, не задовольняло його амбіції. Що з того, що він писав, що люди читали книжки? Що з того, що він одержував гонорари? Гроші? Їх вистачало лише на те, щоб якось жити. А це не могло задовольнити його амбіції.

Він писав репортажі, телевізійні п'єси й кіносценарії; написав і невдалий роман; умів цікаво говорити й пити, міняв жінок і друзів, а в Братіславі цього цілком досить, щоб про тебе постійно говорили. Словаки поблажливо ставляться до власних слабостей. Грабіна поблажливо ставився до власного таланту, знаючи, що він лише посередній письменник. Знав він і те, що справжнього художника з нього ніколи не вийде. Він уже стомився від писанини, від надто частих суперечок з редакторами, від того безжалісного редагування. Чого ж він іще добивався? Чому ж пише й досі? Щоб здобути славу й визнання? Щоб мати гроші? Він пише тільки тому, що нічого іншого йому не залишається. Гроші розтікаються між пальцями, хміль вивітрюється, про славу швидко забувають. А що ж залишається? Втома.

Еміграція несподівано запропонувала йому все: він став особою, якою цікавляться, його слухатимуть і читатимуть, він заживе слави й відкриє рахунок у банку. Треба тільки якомога швидше почати!

Він підвівся, заклав руки за спину й уздовж ряду ліжок пройшов до дверей. Надворі, як і кілька хвилин тому, пронизливий вітер підхоплював і крутив листя, жбурляв у вічі пилюкою. Крізь густі хмари пробивалося бліде сонце, кидало на землю пучки променів, але не гріло. Двір був порожній, і між будівлями й високими деревами, які шуміли під вітром, Грабіна раптом відчув себе нещасним і всіма забутим. Його пройняв дрож. Вітер забивався аж під сорочку, на руках виступили

сироти. Грабіна двічі присів і випростався. Раптом він почув людські голоси: до приміщення адміністрації заходили нові емігранти. Він силкувався уявити собі, яка доля чекає їх тут; вони шукатимуть роботи, ходитимуть з однієї установи до іншої, вистоюватимуть під дверима посольств, позичатимуть гроші... Йому це поки що не загрожує.

Він повернувся до кімнати й сів на ліжку. Потім відкинувся на бильце й, поклавши ноги на ковдру, заплющив очі.

— Пан Грабіна?

Він здригнувся. Хтось заглядав у двері.

— Так, це я, — сказав він.

— Мене прислав пан Краузе. Він уже чекає на вас.

Грабіна глянув на годинник: початок десятої. «Поспішають, — майнула думка. — Може, це добра прикмета». Він надів піджак, узяв валізу й вийшов за водієм. У дворі ще раз озирнувся на сіру будівлю, де провів першу ніч в еміграції. Що ж, сумувати за цим табором він не буде.

На дорозі стояв блідо-синій «мерседес»; водій кинувся до задніх дверцят, відчинив їх. Грабіна усміхнувся й сів із таким виглядом, ніби все життя тільки те й робив, що їздив у «мерседесі». Сидіння були м'які й глибокі. Машина рушила. Грабіна сидів, випроставши спину, й міцно тримався за ручку дверцят. Йому здавалося, що життя для нього починається наново, відкривається перед ним, немов ця дорога.

Незабаром показалися перші будинки нових житлових масивів і присадкуваті цехи заводів. За вікном пропливали невеликі пивнички з яскравими вивісками й столиками на тротуарі; потім з'явилися висотні будинки, фешенебельні ресторани: машина наближалася до центру міста. Поминувши широкі перехрестя й тунель, вона нарешті зупинилася на гомінкій вулиці.

— Приїхали, — обернувся водій до Грабіни. — Прошу.

Грабіна висів з машини, зачинив за собою дверцята. Перед ним здіймався невисокий, старий будинок з вузькими вікнами й карнизами над ними; сіра штукатурка потріскалася, в багатьох місцях уже пообсипалася, й з-під неї проглядала вогка, вицвіла цегла. Біля входу — чорна табличка з дрібними літерами: «Морен-Ферлаг, Відень — Франкфурт — Цюріх». В коридорі пахло цвіллю, попід стінами стояли давно не чищені попільниці. Грабіна був розчарований: навіть у третьорядному братіславському видавництві не побачиш такого убозтва. Він поволі підіймався сходами слідом за водієм. Вони пройшли вузьким коридором, звернули до якоїсь приймальні. Водій зайшов в оббиті шкірою двері й, за хвилину повернувшись, кивнув Грабіні, щоб той заходив. Грабіна переступив поріг, і йому раптом здалося, що він потрапив у зовсім інший світ: кімната була обставлена елегантними меблями, стіни обшиті червоним деревом, під вікнами стояли глибокі крісла й столи з телефонами. За одним із них сиділа молода жінка, й Грабіна устиг помітити, що в неї засмаглі, стрункі ноги. Вона мовчки показала йому на ще одні двері й натиснула на столі якусь кнопку. Грабіна розгублено всміхнувся їй, пригладив волосся, поправив краватку і, розпроставши плечі, сміливо повернув ручку дверей.

Першої миті йому здалося, що у великій кімнаті немає нікого. Одна стіна вся була заставлена полицями з книжками, під другою стояли масивні шкіряні крісла, довгий круглий стіл із стільцями, на вікнах висіли оксамитові штори. Під ногами Грабіна відчув м'який килим.

За письмовим столом сидів кремезний лисий чоловік. Грабіна помітив його лише тоді, коли той підвівся й пішов йому назустріч. Чоловік

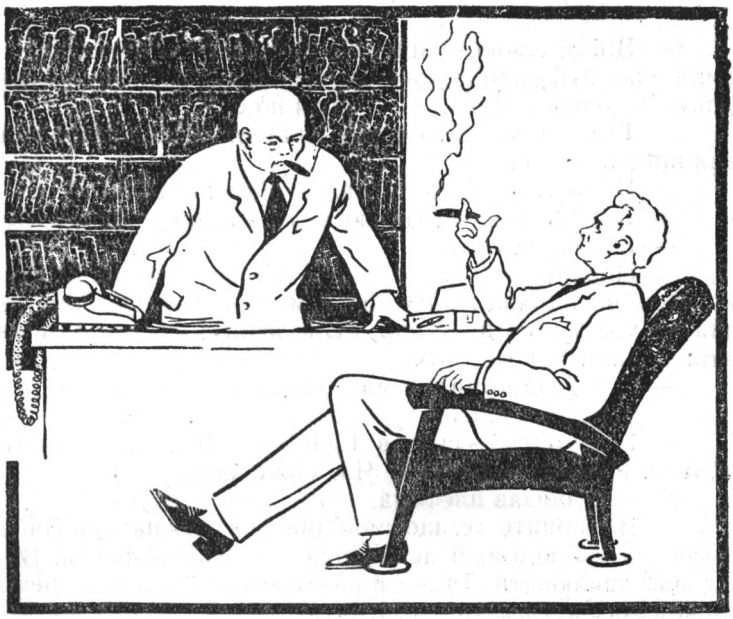

мав міцну, мов у бика, шию й широке, вилицювате обличчя. Вони коротко й міцно потиснули один одному руку.

— Йоганн Краузе, — відрекомендувався чоловік дзвінким голосом. — Добридень. Сідайте, будь ласка.

Грабіна щось промимрив у відповідь і сів у низьке крісло. Головний редактор простягнув йому сигару, собі теж узяв одну, відрізав кінчик і закурив. Грабіна зробив те саме. Сигара виявилася міцною, він аж закашлявся.

— Це з незвички, — усміхнувся Краузе. — Але ближче до справи,— додав він несподівано. — Я не хочу забирати у вас часу.

— Так, — погодився Грабіна й зручно вмостився у кріслі.

Головний редактор підвівся, підійшов до столу і взяв якісь папери. Сигару він тримав у зубах.

— Продовжимо нашу телефонну розмову, — провадив він далі. — Буду радий, якщо ви розповісте мені про себе докладніше. З вашої попередньої творчості я знаю хіба що репортажі.

Грабіна, почувши це, задоволено засовався в кріслі.

— Скажіть, а чому не вийшла ваша остання річ?

Грабіна струсив попіл із сигари в попільничку, по паузі відповів:

— Я з нею трохи запізнився. Ситуація дещо змінилася. Це були історії про судові помилки політичного характеру.

Краузе вдав, що відповідь його цілком задовольнила.

— Історії ці вигадані,— провадив далі Грабіна,— але останні політичні й суспільні реалії подано вірно. Це, я б сказав, правдива картина суспільства. Ну, на початку року про книжку не хотіли навіть слухати й повернули мені рукопис. Але в травні самі запропонували видати її. Книжка мала вийти наприкінці цього року. Та,— він знизав плечима,— ситуація знову змінилася. І тепер книжка вже не вийде.

— Це добре,— промимрив Краузе.— Ми подбаємо, щоб вона мала належну рекламу. Ви й самі добре знаєте, що цікавить наших людей. А де рукопис?

— Він зі мною,— відповів Грабіна.— По телефону ми з вами говорили про публікацію, яка відтворювала б увесь процес. Аналіз 1968 року. Часовий інтервал — із січня по серпень.

— Так,— кивнув головою Краузе.— Якої ви про це думки? — запитав він за хвилину.

— Це буде нелегка справа,— відповів Грабіна.

— І все ж таки сподіваюсь, ми з вами домовимось.

— Гадаю, що так.

— Повинен вас застерегти, що час нас підганяє і то дуже. Чим швидше ви напишете цю річ, тим буде краще для вас і для нас. Ви знаєте, щó я маю на увазі.— Він затягся сигарою, обличчя його на мить зникло за хмаркою диму.

— Я зібрав чималий матеріал,— сказав Грабіна.

— Тоді до роботи.

— І ще одне,— сказав Грабіна.— Я досі не вирішив, який жанр обрати. Роман? Репортаж? Чи, може, есе?

Краузе знизав плечима.

— Вибирайте те, що найближче вашій натурі. Вибирайте самі. Сподіваюся, вам відомі й деякі цікаві закулісні факти. Ви мене розумієте? Це має хвилювати. Трохи пікантності. Людей такі речі цікавлять. Особливо коли йдеться про політику.

Грабіна посміхнувся.

— Я розумію, що ви маєте на увазі.

Кімната виповнювалася сизим сигарним димом. У вікна раптом зазирнуло сонце, і Грабіні видалося, що дим повзе по його сліпучих променях.

— Ми повинні підключити сюди також пресу, радіо й телебачення,— озвався за хвилину Краузе.— Хочу вас попередити, щоб ви до цього підготувалися як слід. Дасте кілька інтерв'ю журналістам.

— Само собою,— погодився Грабіна.— Жаль, що я не маю ніяких контактів з місцевою пресою.

— Хай це вас не турбує,— махнув рукою Краузе.— Ми все влаштуємо.

Сигара в пальцях Грабіни майже догоріла, він іще двічі затягнувся, а тоді загасив її. В роті у нього лишився гіркий присмак, у горлі неприємно дерло.

— Вибачте,— несміливо озвався він.— Але ми ще й словом не згадали про умови співробітництва.

Краузе підвівся, підійшов до столу, натиснув кнопку, й тієї ж хвилини до кабінету ввійшла секретарка і мовчки поклала перед ним якісь папери.

— Досить буде, якщо ви підпишете ось це,— сказав Краузе, коли секретарка вийшла, й посунув папери до Грабіни.

Грабіна підійшов до столу. Це була заздалегідь складена угода; крім усього іншого, в ній значилось, що всі рукописи Грабіни відтепер має право публікувати тільки видавництво «Морен-Ферлаг». Він підписав. Краузе взяв папери й поклав їх у шухляду.

— Думаю, пане Грабіна, що на сьогодні все. Водій відвезе вас до готелю. Там ви мешкатимете доти, поки ми підшукаємо вам якусь пристойну квартиру. Сподіваюсь, довго чекати вам не доведеться. Ще цього тижня ви зустрінетесь із журналістами. А поки що до побачення.

Грабіна потиснув руку Краузе й повагом вийшов з кабінету. Усе йшло якнайкраще. Він люб'язно всміхнувся молодій секретарці, перевів

погляд на її довгі, стрункі ноги. Мине якийсь час, і він знову відчує під собою грунт. Угода. Журналісти. Гроші. А там буде видно.

Він хотів сказати щось секретарці, але в цю мить відчинилися двері і ввійшов водій.

— Машину подано, пане Грабіна. Я одвезу вас до готелю.

5

Штайнер вийшов із трамвая біля станції Вестбангоф. Саме пустився дощ; дощ був дрібненький, але рвучкий вітер жбурляв ним у вічі перехожим, бив об сухий асфальт і похилі дахи будинків. Штайнер зіщулився, підняв комір піджака, схопив валізу й перебіг до вокзалу. Тут було досить тепло, на дерев'яних лавках сиділи пасажири, з боку ларків і автоматів долинали пахощі теплого какао й смажених шпекачок [1]. Світлове табло показувало, що міжнародний експрес Відень — Париж, з прямими вагонами до Нюрнберга та Гамбурга, вже стоїть на третій платформі. Час відходу — 13 год. 05 хв. Штайнер глянув на великий годинник у залі й, побачивши, що в нього лишилося ще півгодини, вирішив нашвидку щось перехопити; коли він виходив із посольства, було дванадцять, і він боявся запізнитися на поїзд. Квиток він купив ще в Братіславі.

Штайнер узяв в кіоску какао й добре підсмажену сардельку із гострою гірчицею. Він пив теплий напій, обхопивши паперовий стакан обома руками; закляклі пальці поволі зігрівалися. Здавалося, літо минуло вже безповоротно й настала рання осінь — дощова й похмура. Штайнер ковтнув какао, приємне тепло розливалося по всьому тілу. Доївши сардельку з м'яким білим хлібом, він подумав, що охоче з'їв би ще й плитку шоколаду, але тут же прогнав цю спокусу: треба економити, бо невідомо, чи надовго вистачить грошей, що їх він узяв з собою. На паперовій тарілці залишилася крапля жиру, він умокнув у неї останній кусник хліба і з'їв. Потім згадав, що у валізі є ще паштет із свинини, і вирішив з'їсти його в поїзді.

На пероні світлові табло показували прибуття і відправлення поїздів, лунали гудки локомотивів, вищали гальма, репродуктори інформували пасажирів, куди прибувають і звідки відходять поїзди, всюди сновигали обвішані багажем пасажири; Штайнера охопила дорожня гарячка — він читав назви міст, що загорялися на табло: Бєлград, Париж, Цюріх, Женева, Мюнхен, Рим... Він бачив вродливих жінок, які вирушали в далеку подорож або поверталися, засмаглі, з відпустки, проведеної десь біля моря; увагу його привернув гурт югославів з обшмугляними валізами, котрі їхали на заробітки кудись на північ і раз по раз голосно перегукувалися. Впізнавав він і чехословацьких емігрантів, які трималися невеликими групками; обличчя в них були зосереджені, бліді й схвильовані. Вони роз'їжджалися по всіх великих містах Західної Європи, щоб розпочати там нове життя.

Штайнер дивився на стінки вагонів, шукаючи табличку з написом «Гамбург». Перон був під залізним накриттям, але вітер проникав і сюди й неприємно холодив обличчя.

— Гей, лікарю! Заждіть! — почув він раптом позад себе чийсь голос і здивовано обернувся: пероном біг Ліхнер, а за кілька метрів позад нього трюхикав Земан із двома валізами.

— Я знав, що ми з вами зустрінемось! — вигукнув Ліхнер.— Ви

[1] Коротка сарделька із шпиком *(чеськ.)*.

їдете до Гамбурга, правда ж? От і добре! А ми до Мюнхена. Поїдемо разом.

Земан подав йому руку.

— В компанії швидше мине час,— сказав він.— Місце вже маєте?

— Я щойно приїхав,— відповів Штайнер.— Я ще не був у вагоні.— Він зрадів, що знову бачить цих людей, що знову зустрів у цьому чужому світі когось знайомого.

Ліхнер зайшов до першого вагона, Земан і Штайнер піднялися слідом за ним. Вони швидко знайшли три вільних місця. Біля вікна в купе вже сидів широкоплечий літній чолов'яга. Здавалося, він спав, обличчя його було прикрите коміром піджака. Навпроти біля дверей сиділа молода жінка в сірому костюмі й гортала журнал мод. Ліхнер сів навпроти пасажира, який спав, Штайнер умостився біля нього, а ще одне вільне місце зайняв Земан.

— Побіжу куплю пива,— сказав Ліхнер.— Обов'язково захочеться пити, а в поїзді пиво дорожче.

Він вискочив з вагона, й за хвилину вони побачили його вже біля буфету по той бік рейок. У вагон заходили пасажири, ішли коридором, зігнувшись під вагою багажу. Пероном снували жовті візки, навантажені мішками з поштою, ящиками пива й кока-коли; залізничник у засмальцьованому кашкеті перевіряв гальма.

— За хвилину рушимо,— промовив Земан.— Коли я подумаю, що ще вчора ми були вдома...

Штайнер нічого не відповів, він дивився на перон, яким пливли юрби людей. З репродуктора озвався м'який жіночий голос, що запрошував пасажирів експреса Відень — Мюнхен — Париж із прямими вагонами до Гамбурга зайняти свої місця, бо до відходу поїзда залишилася одна хвилина. До купе повернувся Ліхнер з трьома пузатими пляшками віденського пива «Швехат», відкрив їх одну за одною складаним ножиком.

— Гірше, ніж наше,— мовив він, ковтнувши пива просто з шийки.— Але доведеться звикати. І не тільки до пива.

Всі троє цокнулись пляшками, Штайнер затримав пиво в роті: і справді не з кращих, слабке й з гіркуватим присмаком. Пляшку він поставив на столик під вікном; жінка біля дверей на мить відклала журнал, глянула на пляшки з недопитим пивом.

Поїзд рушив, але вони усвідомили це лише тоді, коли жіночий голос у репродукторі оголосив, що експрес до Парижа й Гамбурга відходить від третьої платформи. Штайнер вийшов у коридор, вихилився з вікна — на пероні стояли люди, які щойно з кимось попрощалися. На обличчях у них застигли розгублені усмішки, дехто махав носовичком, рукою. Поїзд набирав швидкість. Повз вагони пропливали стовпи, люди, візки з поштою, носильники в синіх кашкетах; за хвилину колеса загуркотіли на стрілках, і з вікна видно було вже тільки довгі й вузькі стрічки рейок, мокрих від дощу. Перон лишився позаду, і поїзд тепер минав низькі будівлі й навіси, під якими стояли запасні вагони й локомотиви. Простукотівши по стрілках, поїзд помчав невисоким насипом через місто. Дощ перестав, і крізь густі хмари пробилося сонце, розмалювало густими барвами стіни й дахи будинків, сповнило повітря озоном, визолотило вікна, і Штайнерові здалося, що поїзд їде поміж лаштунками, приготованими для якогось фільму; сам він уявляв себе його героєм, шукачем щастя, перед яким відкривається весь світ. Це було смішно й сумно водночас.

Позад нього стояли Земан з Ліхнером і через його плече дивилися на залиті сонячним промінням віденські вулиці.

— Ну й видовище,— зауважив Ліхнер.— Якби я випив п'ять пляшок пива, то розплакався б від зворушення.

Всі троє зареготали, і тоді Ліхнер запропонував:

— Ходімо краще доп'ємо пиво. Там іще трохи залишилося.

Він зайшов до купе; Земан подався слідом за ним. Штайнер зайшов останнім. Поїзд уже набрав потрібну швидкість і тепер повним ходом мчав передмістям, повз будиночки з садами й димарі невеликих фабрик. Потім зникли й вони, і обабіч залізниці потяглися вже тільки смуги дерев та горбисті поля.

Всі троє сиділи, подавшись трохи вперед, і, поклавши руки на коліна, мовчки дивилися у вікно; в купе чути було тільки стукіт вагонних коліс та глухий гуркіт локомотива.

— Якось дивно все це,— озвався нарешті Земан.

— І невідомо, що нас чекає,— знехотя мовив Штайнер і вперше відтоді, як покинув дім, відчув щось схоже на жаль. Але це тривало лише мить, він знав, що надто довго над цим розмірковувати не слід, він сидить зараз у поїзді, який мчить до Гамбурга, і це головне. Все інше буде потім.

— У мене не було іншого виходу,— знизав плечима Ліхнер, не відводячи погляду од вікна.— Я змушений був виїхати.

Земан засовався на лаві, а потім обернувся до Штайнера.

— А мене ніщо до цього не примушувало,— сказав він.— У мене було багато інших можливостей. Однак я вибрав саме цю. Тепер я вже не хочу відступати і не відступлю.

— Треба було на щось зважитись,— ухильно відповів Штайнер.— А ця еміграція — вихід для нас усіх.

Земан знову обернувся до нього, немовби той мав винести йому вирок.

— Ми живемо на світі один раз, чи не так? Можливо, нам випав щасливий шанс.

— Можливо,— обережно погодився Штайнер.

— А може, й ні,— пробурмотів Ліхнер.— Може, ми закінчимо десь під парканом, як ті бездомні собаки.

— Треба бути готовим до всього,— так само обережно сказав Штайнер.

— Якщо я повинен вибирати між тюрмою й еміграцією, то мені приємніша еміграція,— провадив далі Ліхнер.

— Годі вже тобі торочити про ту твою тюрму,— роздратовано урвав його Земан.— Мене ніхто не переслідував, і все ж таки я поїхав. Я просто хотів поїхати. Там я був ситий усім по саму зав'язку.

Штайнер відвернувся од вікна.

— Не будемо ж ми зараз через це сваритись,— сказав він примирливим тоном.— Кожний з нас мав якусь причину.

— Атож,— притакнув Земан.— Не будемо сваритись. Я хотів би тільки сказати, що не так легко було на це зважитись.

Увійшов провідник у синій уніформі, білих рукавичках і з чорною сумкою на ремені.

— Добридень,— привітався він.— Прошу ваші квитки.

Чолов'яга, який сидів біля вікна, вистромив з-під піджака широке червоне обличчя з м'ясистим носом і хитрими, мов у лисиці, круглими очицями. Провідник перевірив квиток спершу в жінки біля дверей, потім

у решти. Закінчивши цю процедуру, він попрощався, торкнувшись кашкета пальцями правої руки, і вийшов.

— Пива вже немає і краплі, — зітхнув Ліхнер.— Цей бовдур міг нам хоча б сказати, чи є тут вагон-ресторан.

Чолов'яга з м'ясистим носом засовався на сидінні й провів пальцем по вузькому комірці, немовби він його тиснув.

— Є,— сказав він раптом нерішуче, і його червоний ніс набрав фіолетового відтінку.— Здається, через три вагони по ходу поїзда. Панове словаки?

Всі троє на мить заціпеніли; Ліхнер крутив у пальцях порожню пляшку; жінка біля дверей зосереджено читала журнал мод.

— Словаки,— відповів нарешті Штайнер.— Ви теж?

— Мене звуть Йозеф Коштіал.— Чолов'яга підвівся й церемонно потиснув кожному руку. Він був невисокий на зріст, з кругленьким черевцем.— Але за паспортом я Костал. Гер Костал. Так простіше. Треба пристосовуватись. З кінця війни я живу в Зальцбурзі.— Він широко всміхнувся, і тільки очі його залишилися незворушними.

— Скрізь земляків можна зустріти.— промимрив Ліхнер.

— Там я тримаю невелику крамничку тканин,— вів далі чолов'яга.— Живу непогано. Можна сказати, навіть процвітаю.

— Ви давно на чужині? — поцікавився Штайнер.

Коштіал вмостився зручніше, переплів на випнутому животі пальці рук і посміхнувся.

— Я виїхав одразу ж після війни,— провадив він далі, облизавши пересохлі губи,— інакше мене посадили б за грати. До вашого відома, я був священик. Але ви не можете цього пам'ятати.

Всі троє вражено дивилися на колишнього священика, немовби тільки тепер почали усвідомлювати, що й такі люди колись покинули батьківщину.

— Ні, не пам'ятаю,— відповів за хвилину Земан.— Але ми чули про це в школі.

— Мене хотіли посадити за грати,— повторив Коштіал.— А ви? — запитав він, якось наївно усміхнувшись.— Вас комуністи теж хотіли засадити в тюрму?

— Ні,— відповів Штайнер.— Ніхто нікуди не хотів нас садити.

— Що ж вас, у такому разі, примусило виїхати?

Штайнер знизав плечима.

— Вас були б таки посадили,— провадив далі Коштіал, наче й не чув Штайнерової відповіді.— Як не тепер, то пізніше почнуть наводити порядок. Добре, що ви звідти виїхали.

Штайнер хотів щось заперечити, але стримався — він не мав ніякого бажання дискутувати з цим чоловіком.

Поїзд пірнув у тунель, і в купе на мить запанувала темрява.

Ліхнер поворухнувся, простяг до Коштіала руку.

— Послухайте,— озвався він,— що ви можете нам порадити?

Коштіал хвилину сидів, примруживши очі, й мовчав, а коли знову розплющив їх, усі побачили, що він дивиться кудись у стелю.

— В Австрії не пробуйте щастя,— нарешті відповів він,— а їдьте до Західної Німеччини. Там потрібні робітники.— Він примружився й глянув на Ліхнера.— Поки десь влаштуєтесь, вам доведеться трохи потерпіти. Господь милосердний до тих, хто вертається до нього.— Він вийняв із кишені білу хусточку, витер низький лоб, потім жирну поти-

лицю.— Я довго поневірявся,— провадив він далі.— Нікому не було до мене діла. А вам нині допоможуть емігрантські спілки й Червоний Хрест.— Він раптом спохмурнів.— Ви все страшенно ускладнили. Ми терпляче працювали, чекали довгі роки, і тепер, коли можна було, нарешті, повернутися... Ви кинулися, мов ті барани... Тепер треба починати знову... Але господь велів нам бути терплячими.

— Скільки коштує «фольксваген»? — Земан запитав це так несподівано, що всі троє зареготали.

Штайнер подумав, що між повоєнною еміграцією й нинішніми, післясерпневими вигнанцями є велика різниця: вони погано розуміють одне одного, і це нерозуміння дедалі зростатиме. Стара еміграція стоїть на нереальних позиціях, а молоду цікавить, скільки коштує новий «фольксваген»; рано чи пізно між ними виникнуть незгоди.

— Думайте не тільки про машини,— стримано відповів Коштіал, обернувшись до Земана.— Думайте й про майбутнє словаків у вигнанні. Нашим організаціям потрібні молоді люди.

— Про політику можете мені не говорити,— буркнув Земан.— Вона мене не цікавить Мене цікавлять автомобілі.

— Автомобілі скоро перестануть вас цікавити. Тут вони стануть для вас нормальним явищем,— сказав Коштіал.— І тоді вам доведеться подумати й про інші речі. Знаєте, як про це сказано у святому письмі? «Не самим хлібом живе людина».

Штайнер, майже не слухаючи їх, думав про своє: ні, із старою еміграцією вони навряд чи знайдуть спільну мову. Але, здається, вони не порозуміються й між собою. А це означає, що кожен з них змушений буде покладатися виключно на самого себе, отже, буде тут самотній подвійно. Політичні претензії цих старих емігрантів нереальні. Та й які можуть бути претензії в післясерпневої еміграції? Невже тільки економічні? Чи й політичні, може, теж?

— І запам'ятайте,— провадив далі Коштіал,— що господь завжди буде з вами. Не забувайте його. Я змушений був покинути батьківщину, але господа я не покинув. І, як ви самі бачите, він винагородив мене. Покладайтеся на господа.

— Я краще покладатимуся на власні руки,— серйозно відповів Земан і простяг до священика долоні.

Коштіал ледь помітно усміхнувся.

— Гроші — знаряддя диявола,— пробурмотів він.

— То, кажете, вагон-ресторан попереду? — запитав його Ліхнер.

— Так,— хитнув головою Коштіал.— Через три чи чотири вагони.

Ліхнер підвівся.

— Ходімо вип'ємо пива. Я маю ще кілька шилінгів. Ходімо, хлопці. У мене зовсім пересохло в горлянці.

Всі троє вийшли в коридор; Коштіал знову прикрив обличчя піджаком, жінка не відривалася від журналу мод. Поїзд набирав швидкість, вагони хитало, і, проходячи коридором, усі троє раз у раз торкалися стінки, щоб зберегти рівновагу.

— Почекайте на мене! — крикнув Штайнер, коли вони опинилися в тамбурі.— Я забув у купе гроші.— Він бігцем повернувся до купе, відчинив двері й простяг руку до піджака, в кишені якого лежали гроші. При цьому він ненароком зачепив газету, й вона впала на коліна жінці, яка читала журнал мод.

— Даруйте,— промимрив Штайнер і вибіг з купе.

— Das ist schrecklich [1],— мовила жінка, коли двері за Штайнером зачинилися.— Diese Jugoslawen sind einfach unmöglich. Das ist schrecklich [2].

6

Ранок у Гамбургу був холодний і вогкий. Очі в Штайнера злипалися — так хотілося спати. Незнайомі вулиці здавалися йому непривітними, над дахами будинків висіло темне небо,— ніщо не нагадувало про близький світанок. Тротуаром час від часу непевним кроком проходили вчорашні випивахи, робітники з сумками під пахвою поспішали на ранкову зміну, на перехрестях стояли закоцюблі поліцаї. Важкі машини з цистернами поливали вулиці, автофургони розвозили ящики із свіжою випічкою й молоком, то тут, то там спалахували вікна будинків, за якими мелькали силуети жінок у халатах; двірники скреготіли ключами в замках воріт; яскраво сяяли неонові реклами. Будинки з обшарпаними стінами здавалися спустілими й сумними. Була пора депресії, пора самотніх, забутих усіма людей, пройнятих смутком ранкових годин. І тільки коли настане день і зійде сонце, все зміниться. Мартін Штайнер сидів на лаві на якійсь безлюдній вулиці недалеко від вокзалу і тремтів від холоду, хоч на ньому був теплий светр і піджак. Валізка стояла поряд. Тишу зрідка порушували кроки якогось перехожого чи звук автомобільного мотора, але Штайнерові нічого не було видно — і перехожих, і автомобілі від нього відділяв парк. Десь неподалік дзеленчали трамваї, гуркотіли поїзди. Проте вулиця ще спала, темна й непорушна.

На душі в нього було тоскно й порожньо. До того ж дошкуляв голод. Аж до самого Мюнхена він просидів із Земаном і Ліхнером у вагоні-ресторані; вони пили австрійське пиво, потім замовили джину, оскільки коньяку в ресторані не було. Ніхто з них учора не думав про гроші. Ліхнер знову набрався, як чіп, вони з Земаном теж добряче випили. Усе тоді здавалося йому прекрасним — і подорожування в експресі, й Альпи, попід якими вони проїжджали, і Цель-ам-Зее,— місто й озеро під високими горами,— і свіже гірське повітря, й жінки на перонах. Це було справді захопливо — цей світ, який розступався перед ними, світ романів Ремарка. Поїзд поспішав до цього світу, а вони сиділи за столом у ресторані, пили джин і мріяли про те, що вони робитимуть на новому місці і як їм там житиметься; перспектива ця була прекрасна. Надвечір вони прибули до Мюнхена.

Ліхнер випив чашку міцної чорної кави, щоб хоч трохи протверезіти, потім вони сяк-так добралися до свого купе — вже порожнього. Коштіал зійшов у Зальцбургу; жінка, яка читала журнал мод, теж десь зникла. Вагон, у якому вони їхали, йшов до Гамбурга, отож Земан пересів до одного з останніх вагонів, що йшли аж до Парижа. Ліхнер узяв свій багаж і вийшов. Штайнер і Земан провели його на привокзальну площу. Всі троє були збуджені й не зовсім тверезі. В місті саме була година пік; автомобілі густими потоками поволі рухалися широкою вулицею, тротуарами сунули люди, спалахували вогні вечірніх реклам; місто гуло й шуміло, мов пінява ріка, вирувало й хвилювалося; вони стояли у вечірніх сутінках, засмучені близькою розлукою. Усі троє мовчали, не знаючи, що їм іще сказати. Ліхнер несподівано зупинив таксі,

[1] Це жахливо *(нім.)*.

[2] Ці югослави просто неможливі. Це жахливо *(нім.)*.

відчинив дверцята й прослизнув усередину; таксі відразу ж рушило, і він щез, навіть не махнувши їм на прощання рукою. Вони постояли ще якусь хвилину на тротуарі, витягнувши шиї услід таксі, потім глянули один на одного, повернулися й так само мовчки попрямували на вокзал.

Поїзд відходив через двадцять хвилин, отож вони взяли в буфеті ще дві пляшки пива й стоячи випили; люди здивовано поглядали на них, але вони нічого не помічали. Земан заявив, що це пиво нічого не варте, а Штайнер докинув, що вони нічого тут не вдіють і що з цим треба примиритися.

Земан хотів узяти ще одну пляшку, та в цю хвилину по радіо оголосили, що до відходу їхнього поїзда залишилась хвилина. Вони побігли через великий вестибюль, наштовхуючись на людей і перегукуючись на ходу. Земан крикнув, щоб Штайнер при нагоді заїхав до нього у Штутгарт. Штайнер відповів, що заїде неодмінно, і Земан ту ж мить загубився в юрбі пасажирів. Штайнер зупинився, роззирнувся, та раптом згадав про поїзд і кинувся до свого вагона. Поїзд рушив, як тільки він зачинив за собою двері купе.

Купе було порожнє, Штайнер ліг на сидінні й незабаром заснув. Прокинувся він серед ночі; поїзд мчав на повну швидкість, за вікнами було темно, і тільки з коридора просочувалося бліде неонове світло.

У нього боліла голова, він був стомлений, весь якийсь зім'ятий і закоцюблий. Його мучила спрага, й на шлунок тиснуло випите пиво. Відчинивши валізку, він дістав термос і ковтнув уже трохи захололого чаю з лимоном. Згадав про Земана і Ліхнера й подумав, що залишився тепер зовсім сам. Відчинивши вікно, він підставив обличчя під струмінь холодного вітру й сердито плюнув у темряву; слина розбризкалася під вітром і дрібними крапельками впала йому на обличчя. Він зачинив вікно і рукавом сорочки витер обличчя. Потім натягнув светр і ліг, заклавши руки за голову. Проте заснути більше не зміг, перевертався з боку на бік аж до самого Гамбурга.

Вулицею їхала велика поливальна машина, зверху на кабіні спалахувало яскраве оранжеве світло; різкі тіні затанцювали на стінах будинків, темні дерева враз наче засвітилися: вулиця оживала при кожному поруху світляного променя. Струмінь води гнав поперед себе дрібні тріски, клапті паперу, залізничні квитки, недокурки сигарет і вузькими потічками стікав до бровки тротуару. Бризки води впали Штайнерові на обличчя, він зіщулився, втягнув голову в плечі. Машина зникла за рогом, але якусь хвилину ще було видно відблиски її фар і чувся гуркіт мотора. В повітрі стояв сморід дизельного пального, пахло вогким асфальтом.

Штайнер раптом пригадав іншу подібну ніч, спогад цей викликав біль, від якого стислося горло, й він проковтнув важкий клубок. Якось— це було не так і давно — він сидів уночі під кінотеатром «Слован» і чекав на нічний автобус. Неподалік групками стояли підпилі чоловіки і з паперових тарілок їли шпекачки з гірчицею; площею проїздили таксі й автобуси, пройшов гурт юнаків і дівчат; вони несли в руках пляшки з вином і магнітофон, сміялися, галасували й обіймали одне одного за стан. Тротуаром, похитуючись, брела компанія чоловіків, вони голосно обмінювалися враженнями про чудовий вечір у якійсь винарні, щось мугикали собі під ніс. Їм, мабуть, не хотілося повертатися додому, і їх тягло далі, до інших пивниць та винарень. Потім вони меланхолійно стояли на автобусній зупинці й нишпорили в кишенях, шукаючи дрібняків на проїзд. Штайнер сидів на оббитому цинком

карнизі, спершись плечем на вітрину «Чедока» [1], в голові у нього шуміло від випитого вина, в роті пересохло, губи горіли. Він попрощався з Сонею, і хоч в цей момент не думав про неї, вона була у всьому, на що він дивився — у всьому була ніжна й болісна осолода її недавніх поцілунків і дотиків. Тепер йому пригадалося її довге, світле й густе волосся, строге гарне личко з тонким носом, великими мигдалеподібними очима й широкими вустами, її холодні поцілунки. Потім,— пригадав він,— повз «Слован» пройшов гурт юнаків у шкіряних куртках і джинсах; на розі перед «Темпом» двоє молодих міліціонерів уважно вивчали якісь папери: біля них, п'яно похитуючись, стояв невисокий неголений чоловік у поношеному піджаку й засмальцьованому береті. Він розмахував руками і щось їм пояснював. До зупинки підходили нові пасажири: молода дівчина в білих штанях, літнє подружжя, залізничник із сумкою в руці, юнак із транзистором: «...what do I do when my lowe is away?» [2]. Музика раптом заповнила собою всю цю велику і все ж таки затишну, майже провінційну площу, і Штайнер тепер думав і не думав про Соню, про їхнє дивне кохання, розмірковував про своє життя, про людей, яких знав, і про все, чого не знав і ніколи не знатиме. «Do you need anybody?». «Тобі хтось потрібен?» — питав співак і сам собі відповідав: «Yes, I need somebody to love» «О, мені так хочеться когось кохати...»

Підійшов нічний автобус. Люди сідали, брали квитки; в автобусі було холодно, й різко пахло дизельним пальним. Штайнер сів біля вікна; площею поволі їхала поливальна машина й кидала оранжеве світло на будинки, людей, вулиці й автомобілі, гула і залишала за собою блискучий вогкий слід.

Тоді йому було так само холодно, як оце зараз на лавці недалеко від гамбурзького вокзалу, й він думав тоді про Соню так само, як цієї хвилини, коли в далині над морем почало світати, в центрі міста, там, де височів хмарочос компанії «Пан-Амерікен», прокидалися вулиці, а неонові вогні й реклами поступово бліднули.

Він намацав у кишені гаманець, витяг маленьку фотографію, яку відірвав від старого Сониного проїзного квитка. Іншої її фотографії в нього не було. Ще не зовсім розвиднилось, і він бачив її дуже невиразно. Та й взагалі це фото було дуже невдале: Соня мружила очі під різким світлом рефлектора, щоки її були трохи зморщені, а губи напіврозтулені, і тільки волосся було таке, як у житті — густе, довге й блискуче. Він провів пальцем по гладенькій поверхні фотографії, немовби хотів торкнутися Сониної шкіри й проникнути крізь неї в душу цієї дівчини.

— Yes, I need somebody to love,— проспівав він, поклав фотокартку назад у гаманець і заховав його в кишеню.

Вітер не вщухав, і він мерз дедалі дужче. Тіні довкола нього блідли; вже розвиднялося: небо на сході стало соковито-синім, обриси предметів навколо нього пом'якшали. Потім ураз погасли ліхтарі, й вулицю, здавалось, огорнула темрява, та за хвилину, коли очі трохи звикли до блідого світла, все довкола вирізнилось у ясному сяйві ранку.

Штайнер мимохіть заклав ногу на ногу, відкинувся на спинку лавки й поклав на неї руку. Але лавка була вогка від роси, і він знову відхилився, мерзлякувато потираючи руки.

---

[1] Чехословацьке бюро подорожей *(чеськ.)*.
[2] Як мені жити без коханої *(англ.)*.

Він любив отак сидіти під пам'ятником Гвєздославу на Театральній площі в Братіславі й спостерігати людський потік, який плив в обох напрямках; дивився на жінок і дівчат, а інколи аж тихо скрикував і затамовував віддих, наче після стрибка в холодну воду; це бувало тоді, коли він помічав стрункі ноги, тонкий стан або гарне личко: жінки й дівчата стояли невеличкими групками, розмовляючи й сміючись, а йому хотілося обняти котрусь із них, доторкнутися до неї. Вулицями гуляли юнаки, як і він, сповнені солодких і палких бажань, а коли наставав вечір, а потім і ніч, над Дунаєм з'являлися парочки.

Думки його знову повернулися до Соні, неприступної й гарної, наче статуя, і холодної, мов водограй біля театру. Та чим холоднішою вона з ним була, тим палкіше жадав він її і тим більше засмучувався; мабуть, вона йому ніколи не належатиме. Вона була для нього далеким, недосяжним світом.

Штайнер навряд чи був до пари цій ексцентричній дівчині, яка вивчала економіку й водночас працювала манекенницею, переходила по пухнастих килимах з одного світу до іншого, міняла вбрання, погляди й чоловіків; світ її був такий же, як і вона сама: аристократичний і вишуканий. Штайнер його ніколи не розумів і почував себе в ньому незручно; його світ був інший — тихий і сповнений світла операційний зал, куди вхід для неї був заборонений і де вона для нього переставала існувати, але у всіх інших місцях він страждав без неї й болісно переживав її байдужість. Ось і тепер — він це добре знав — він поїхав з дому, точніше — втік від неї, щоб забезпечити їй тут великий і вишуканий світ, якого вона так прагнула, через те він сидить зараз тут, у цьому Гамбургу, хапає дрижаки й жде світанку.

— Доброго ранку,— пролунав над ним чийсь басовитий голос.— Прошу ваші документи.

Штайнер здригнувся й злякано підвів голову — біля лавки, заклавши руки за спину, стояв високий поліцай у темній уніформі. Штайнер нахилився до валізки, в якій лежали його документи — паспорт і реєстраційна картка, видана у віденському таборі. Паспорт він простягнув поліцаєві, а картку залишив у себе. Поліцай повернувся так, щоб було видніше, й розкрив паспорт.

— Коли ви приїхали? — запитав він.

— Сьогодні вночі,— відповів Штайнер.

— Емігрант?

Штайнер непевно кивнув головою. Йому не подобалося це слово, особливо тепер, коли він був голодний і замерз, мов той цуцик.

Поліцай закрив паспорт і легенько поплескав ним по долоні лівої руки. Він все ще з підозрою дивився на Штайнера.

— Що ви збираєтесь тут робити?

Штайнер тільки тепер усвідомив, що він і сам цього ще не знає.

— Підшукаю собі якусь роботу,— відповів він за хвилину.

— Роботу,— повторив поліцай.— У Гамбургу багато гастарбайтерів, ми маємо з ними неабиякий клопіт. Вони всім незадоволені. Їм дають тут найгіршу роботу. Будьте й ви готові до цього. Що ви вмієте робити?

Штайнер узяв від поліцая паспорт і сховав його у валізку.

— Я хірург,— відповів він нарешті.

Поліцай присвиснув з подиву.

— Хірург? — перепитав він і відступив на крок назад.— Ви сказали — хірург?—повторив він.—Я вас не розумію.— Він дивився на Штай-

нера, і подив його зростав.— І ви отак мерзнете тут, у цьому парку? Чому ви емігрували, якщо ви хірург?

Поліцаєві ніяк не вкладалося в голові те, що він почув; мабуть, він звик, що отак на лавах сидять тільки всякі злодюжки, хулігани, люди, які не мають даху над головою; але хірург?

Штайнер на мить відчув жаль до самого себе.

— Я приїхав уночі,— повторив він.— Мені не було де спати. Зараз я встану й піду шукати роботу.

— Це нелегка справа,— промимрив поліцай.— У лікарні ви не влаштуєтесь. У Німеччині багато молодих лікарів, які не можуть знайти роботи. Навіть німцеві важко влаштуватися, то що вже казати про емігранта? Чому ви не залишилися вдома?

Штайнер тільки рукою махнув, останнім часом він стільки вже говорив на цю тему, що йому не хотілося починати все спочатку.

— Політика,— коротко буркнув він.

— Політика? — пожвавішав поліцай.— Росіяни, чи не так? — І розуміюче закивав головою.— Так, про це писалося в газетах. Я знаю, ви хотіли свободи, такої, як у нас.— Він нахилився до Штайнера й приязно поплескав його по плечу.— Не бійтеся. Вам тут ніщо не загрожує. Ми — вільна країна. Дістанете політичний притулок, а коли вам пощастить, то й пристойну роботу знайдете.

Штайнер усміхнувся від думки, що це йому говорить поліцай, який будь-якої хвилини міг його заарештувати.

— Я теж на це сподіваюся,— відповів він.— Скажіть мені іще, куди я повинен з'явитися для прописки.

Поліцай вийняв блокнот, ручку і щось зосереджено почав писати. Вже розвиднілося, але небо затягали густі свинцеві хмари.

— Ось вам адреса поліцейського управління. Там вас зареєструють. А друга адреса — біржа праці. Там вам порадять, що і як.

— Дякую,— сказав Штайнер.

— Я записав вам ще адресу дешевої квартири. Дешевої, але чистої. Поки підшукаєте собі щось краще.

Десь недалеко задзеленчали перші трамваї, загуркотіли на повороті вагони. Штайнер мимохіть глянув на годинник. П'ять годин. Він старанно заховав папірець з адресами й подумав, що треба б десь умитись, поголитися й поснідати. Потім він одразу ж піде за цими адресами.

— Вам уже доводилось бувати в Гамбургу?

— Ні, я тут уперше.

— Будьте обережні,— застеріг його поліцай.— В цьому місті повно злодіїв і нероб. Особливо в парку.

— Дякую. Матиму це на увазі,— сказав Штайнер. Поліцай виявився симпатичним хлопцем.

— В Репербані [1] теж небезпечно,— вів далі поліцай.— І ще стережіться повій. Краще знайдіть собі якусь порядну німецьку дівчину.

— Німецьку дівчину? — здивовано перепитав Штайнер.— У мене є дівчина. Вона лишилася там, дома,— швидко сказав він,— але незабаром приїде до мене, і ми одружимося. Вона дуже гарна.

— Що ж, бажаю вам щастя,— сказав поліцай якимсь невиразним голосом. Він відкашлявся, і голос його знову зазвучав суворо й офіційно.— Не забудьте з'явитися в Polizeiamt [2].

---

[1] Район Гамбурга, що прилягає до центрального вокзалу.
[2] Поліцейське управління *(нім.)*.

Штайнерові здалося, що поліцай хоче подати йому руку, але той раптом наче збентежився, приклав палець до кашкета, повернувся і пішов геть.

— Auf Wiedersehen,— буркнув на прощання.

— Auf Wiedersehen,— тихо відповів Штайнер, дивлячись йому вслід.

Поліцай зник за рогом, і ще якусь хвилину чулися його енергійні кроки.

Настав ранок, і місто ожило; на вулицях з'явилися люди, машини, відчинялися крамниці й кафе, жінки вийшли за покупками, а чоловіки поспішали на роботу; починалася ранкова година пік.

Штайнер підвівся з лавки, поворушив задеревілими руками й ногами, хукнув у долоні, розтер боки. Та це мало допомогло, до того ж дошкуляв голод. Непогано було б прийняти гарячу ванну й добре виспатись. Але він вирішив, що спершу поснідає і вмиється; тільки не треба все це брати близько до серця, а особливо думати про Соню, інакше може статися, що він першим же поїздом повернеться до Чехословаччини.

Штайнер узяв свою валізку, кинув прощальний погляд на лавку, на незнайому вулицю і пішов шукати якусь закусочну. На вулицях уже панувало пожвавлення, тротуарами поспішали люди, наштовхувалися на нього. Повітря було важке, насичене випарами бензину, довкола стояв гуркіт і галас. Штайнер ішов, міцно стиснувши губи й обминаючи людей, які йшли йому назустріч. Пустився дощ, і тротуари за хвилину стали мокрі, а він ішов і йшов, ні про що не думаючи, і дивився, як на блискучій поверхні тротуарів відбиваються розмиті вогні світлофорів.

7

Поїзд наближався до станції. Марек Земан стояв біля дверей і дивився у вікно на рейки, що бігли назад, на запасні вагони й будівлі вздовж колії. Поїзд поволі підходив до перону. За вікном пропливли якісь кіоски, люди, що вийшли когось зустрічати, лавки й залізничники. Нарешті поїзд, здригнувшись, зупинився, і Земан зійшов на брудний кам'яний перон.

Він знову був у Штутгарті. До горла йому підкотив клубок, серце гучно калатало. В голові ще трохи гуло після вчорашньої випивки, і він відчував легку втому. Спотикаючись під вагою валізи, він озирався довкола, впізнавав знайомі місця: ось у цьому буфеті він колись купував собі сосиски із французькою гірчицею, он у ті металеві шафки ставив багаж, а он газетний кіоск, у якому купував ілюстровані журнали.

Рік тому, від'їжджаючи звідси, він пообіцяв собі, що колись іще повернеться. Але не сподівався, що це станеться так швидко — всього через рік, та ще за таких обставин.

Із Штутгарта йому треба було їхати ще далі, до Геймердінгена, маленького села, що лежало приблизно за двадцять кілометрів од міста. Там була фірма «Грамм», яка виробляла штучні добрива й нікелювала деталі для автомобілів. Приїхавши рік тому на цю фабрику, він працював спершу біля конвейєра: стояв над великим чаном, повним кислоти, занурював туди деталі й чекав, поки на них утвориться тонкий шар нікелю, потім конвейєр посувався й подавав наступну деталь. Це була небезпечна робота. Кислота смерділа й подразнювала легені, висушувала шкіру й залишала на ній дрібні виразки, які довго й важко гоїлися. Потім випадково звільнилося місце водія грузовика, й відтоді Земан

почував себе на цілу голову вище від решти гастарбайтерів — італійців, іспанців і турків, з якими ще недавно працював біля конвейєра.

Він був певен, що й тепер знайде там роботу, бо перед від'їздом із Братіслави надіслав на фабрику короткого листа, в якому повідомляв, що знову приїде до них і залишиться цього разу назовсім.

На стіні у вестибюлі вокзалу він відшукав розклад руху поїздів; зрадів, побачивши, що поїзд до Геймердінгена відходить о 18.55, точнісінько в той самий час, що й торік. Цим поїздом він часто повертався із Штутгарта, коли їздив туди після роботи потинятися вулицями, позазирати у вітрини або в салони легкових автомобілів, подивитися в кіосках обкладинки ілюстрованих журналів чи посидіти на лавці під оперним театром. У нього було ще майже двадцять хвилин часу; довго не думаючи, він вийшов через тунель на привокзальну площу і зупинився на довгій і широкій Кенігштрассе.

Вечоріло. Кенігштрассе в обох напрямках мчали потоки автомобілів, а біля самого вокзалу гуркотіли жовті трамваї. Людей скрізь аж кишіло. Уже мигтіли рекламні вогні великих універмагів, ультрамодних салонів, ресторанів і клубів; на площі стояли таксі й чекали на пасажирів, неподалік на тротуарі вуличний продавець газет пропонував перехожим «Більд-Цайтунг», а поруч нього якась літня жінка торгувала дешевими сувенірами. Земан окинув поглядом вулицю, потім перевів очі на синє небо на обрії й відчув, як горло його знову стискає спазм. Там, трохи нижче, горіли блакитні неонові вогні універмагу «Кауфгоф», у якому він торік купив собі темно-синій шерстяний костюм і жовту сорочку в смужку; і костюм, і сорочка були в нього ще й досі. За магазином фірми «Неккерман» був просторий майданчик, на якому продавалися автомобілі. За вокзалом розкинувся великий парк, а за парком височіли будівлі фірми «Мерседес-Бенц»; у великих вітринах стояли нові «мерседеси», яскраво освітлені, сяючи поліровкою зовні й блискучою шкірою всередині. Одного разу Земан простояв там цілу годину, не в силі відвести очей від цього чарівного блиску західного світу.

Було тепло, з парку долинали пахощі квітів і дерев, вогкої землі, з вулиць — випари бензину й задушливий сморід асфальту, з вокзалу — дим локомотивів; Земан дихав цією атмосферою вечірнього Штутгарта й почував себе майже щасливим. «Мине якийсь час,— подумав він,— і я теж стану таким, як ці люди, матиму елегантну квартиру, новенький автомобіль і добру платню; боже, яка все-таки проста й дивовижна річ — життя! Як мало треба людині для щастя!»

Кілька хвилин він стояв отак, дивлячись на вулицю і втішаючи себе надією, яка в цю мить зажевріла перед ним; погляд його упав на кіоск з листівками, і він вирішив черкнути додому кілька слів.

Купивши листівку з зображенням штутгартської телевізійної вежі, видом на Кенігштрассе й на оперний театр, Земан зайшов у вестибюль вокзалу й став біля високого столика в буфеті. Поставивши валізу на підлогу, він вийняв з кишені ручку й на мить замислився: кому ж послати листівку? Найперше він подумав про Марту, але вона, можливо, вже виїхала до нього, значить, листівка її не застане і писати їй не було ніякого сенсу — вони про все домовились наперед і зустрінуться тут за кілька днів. Краще він надішле цю листівку батькам. Земан схилився над столиком і вивів слово «Чехословаччина», потім — «Братіслава», затим поклав ручку й замислено втупився у ці два слова. Похитав головою. Ні, він не може написати своїм старим.

У Марека Земана були дуже добрі батьки. Він завжди і в усьому відчував їхню ласку й турботу — від старанно загорненого другого сніданку з бананом чи апельсином, що його він брав до школи, й аж до однокімнатної квартири, яку вони подарували молодятам у день весілля. Іноді ця їхня турбота була йому аж неприємна, проте він любив своїх старих, поважав їх і не хотів бути невдячним сином. Але все-таки став ним — емігрував до ФРН. До останньої хвилини боявся сказати їм про свій намір. «Не хвилюйтесь,— утішав він їх,— через два тижні я повернуся». Але він розумів, що не переконав їх, бачив це по маминих очах. Вона завжди відчувала, коли він їй брехав — і тоді, коли розбив у сусіда вікно, і тоді, коли не пішов до школи й приховав двійку, і цього разу теж; мама тільки скрушно похитала головою й нічого не сказала. Він так і поїхав, навіть не попрощавшися з батьками, бо вони були на роботі. Він намагався про це не думати, однак думки самі полізли в голову, коли він дивився на чистий зворотний бік листівки, яка лежала між тарілками з-під супу й жирними серветками. Земан зосереджено дивився на білий папір перед собою й раптом усвідомив, що там, у Чехословаччині, не залишилося більше нікого, кому він міг би зараз написати. Нікому ніколи він, по суті, не писав, хіба що іноді батькам, а пізніше Марті. Коли він їздив із школи на екскурсії або коли служив в армії, то купував часом листівку й механічно писав на ній: «Своє сердечне вітання шле вам син Марек. Погода в нас гарна, харчування теж не погане. P. S. Передайте моє вітання також Мурові (це був їхній кіт) і пані Горватовій (це була їхня сусідка)». Прага, Острава, Високі Татри, Червоний Камінь, Попрад, Глубока.

Може, щось подібне написати і з Штутгарта?

Він сердито відсунув порцелянову тарілку з-під супу, зіжмакав жирну серветку і кинув у кошик. Нервово стиснув у пальцях ручку — так, що вона трохи не тріснула. До відходу його поїзда залишалося п'ятнадцять хвилин.

Потім він усе ж таки вирішив написати в автопарк. Авжеж, він напише хлопцям, разом з якими працював у великому автопарку. Він був шофером і водив грузовики в далекі рейси, кінцевим пунктом яких здебільшого були Прага або Кошіце, Карлові Вари, Жиліна, Хеб, Попрад. Коли він наїздив певну кількість кілометрів, на його машині великими синіми літерами зробили напис: TIR (Trans International Roads) [1]. Після цього він почав їздити до Болгарії, Румунії, Польщі і Югославії. Заробляв пристойно і не мав на що скаржитись; бригада, в складі якої працював, була просто прекрасна. Далекі відстані, гуркіт мотора, порожні нічні автомагістралі, нові міста, незнайомі краї — годі було собі й уявити щось краще.

Земан вивів на листівці адресу. Потім почав писати: «Сердечне вітання на знак того, що не забув про вас...— Він запнувся, хвилину подумав, а потім дописав: — ...з гарного міста Штутгарта усьому колективові посилає Марек». Оскільки нічого більше йому так і не спало на думку, він поставив під цими словами дату й, сховавши ручку в кишеню, попрямував до поштової скриньки. Зупинившись біля неї, ще раз перечитав текст на листівці і вже хотів був укинути її, та раптом рука його повисла в повітрі.

Усьому колективові? Невже він і справді посилає своє сердечне вітання усьому колективові? Може, його краще послати не всім, а лише

[1] Міжнародні перевезення *(англ.)*.

кільком хлопцям, з якими він справді дружив і які цього були варті. Але щоб усьому колективові? Навіщо? Далеко не всі були його друзями.

Кілька місяців тому в них вирішувалося питання, хто з бригади сяде на нову вантажну «шкоду» і хто водитиме її в рейси до західних держав Європи. Марек Земан вважався одним з найкращих водіїв автопарку, хоч був серед них чи не наймолодший. Сумлінний, акуратний, він їздив без аварій і тому сподівався, що нову «шкоду» дадуть саме йому й що він вирушить нею до Гааги, до Гамбурга або аж до Гавра. Незабаром претендентів на «шкоду» залишилося тільки двоє: він, Марек Земан, і старший водій Йозеф Бадюра. Обидва вони були водіями високого класу, але Бадюра мав більший досвід. Земан хотів бути в добрих стосунках із кожним, був добродушний і незлопам'ятний. Але він знав, що закордонні поїздки Бадюра використовує для контрабанди. А це відрядження до Західної Європи було вельми спокусливе, до того ж воно обіцяло й гарний заробіток. Водії це добре знали. В тому числі й Бадюра. І незабаром він зробив те, чого Марек Земан не зміг йому пробачити й чого не розумів і досі: на одних із зборів він заявив, що Земан висловлював реакційні погляди на обновницькі зусилля всього суспільства, що він гальмує процес демократизації — буцімто відмовився підписати якусь резолюцію і щось іще. Насправді ж Марек Земан ні про що не висловлювався, політика його зовсім не обходила, й він ніколи навіть не здогадувався, що, спекулюючи політичними поглядами, можна дістати кращу роботу й більшу платню. На тих зборах мовилося іще про щось, зважувалися й перевірялися анкетні дані, проте нову машину одержав Бадюра.

Марек Земан відчув себе скривдженим; він би все зрозумів і не заперечував, якби йому сказали: «Бадюра старший, у нього більший досвід, ти нічого не втрачаєш, ти молодий, і в тебе ще все попереду». Але звинувачувати його в гальмуванні процесу відродження — цього ні зрозуміти, ні пробачити він не міг...

Земан мимоволі зіжмакав листівку; під пальцями зламалося кольорове зображення міста й марка за п'ятдесят пфенігів. Він кинув листівку в кошик для сміття.

По радіо оголосили, що поїзд до Дітцінгепа відходить через хвилину. Земан кинувся на перон, ускочив до заднього вагона й сів на порожнє місце біля вікна. Ту ж мить поїзд рушив. Земан вмостився зручніш і задивився у вікно, за яким пропливали дахи будинків, тролейбусні дроти й людні вулиці. Потім, коли місто залишилося позаду, потяглися довгі сірі будівлі з рекламними щитами різних фірм. Поїзд ішов ще дуже повільно, колеса постукували на стрілках, вагони хитало.

Посутеніло. Земан підвівся, опустив вікно й вихилився назовні, вдихаючи тепле повітря. Поїзд зупинився в Фейєрбаху, де сіло кілька пасажирів, а потім зразу ж набрав швидкість, виїхав з передмістя і помчав поміж пологими пагорбами, які оточували Штутгарт. Залізнична колія тяглася вздовж автостради, рівної, мов прут, темної й блискучої під світлом автомобільних фар. Автострада нагадувала широку й бурхливу ріку, яка вирувала, затиснута у вузькому й рівному руслі. Земан уявив собі, що теж опинився в цьому шаленому потоці вогнів, коліс і сталі: руки його стискають кермо автомобіля, попереду видно бампер іншої машини, шурхотять автопокришки, зеленкувато світиться панель приладів, мотор його потужного авто муркоче, мов сита кішка.

О, він неодмінно купить собі такий автомбіль, які зараз мчать автострадою, й вони з Мартою вирушать ним у свою першу спільну відпустку на Майорку, — туди їздять усі німці, — до Італії в Ріміні, а може, на французьку Рів'єру, в Монте-Карло, якщо це не буде надто дорого, чи й навіть до Парижа. Париж! Хто не мріє побачити Париж?!

Поїзд несподівано повернув, і автострада зникла з очей. Вона побігла далі, на Карлсруе, а звідти униз, до Страсбурга й до французького кордону. Земан зачинив вікно й сів. За вікном була цілковита пітьма, у вагоні горіло тьмяне світло, монотонний стукіт коліс заколисував. Тільки тепер Земан відчув, який він стомлений — голова його вперто хилилася на груди; йому треба було як слід виспатись і дати лад своїм думкам. Два дні, що минули після його від'їзду з Чехословаччини, здавалися йому довгими тижнями: від'їзд із дому й прощання з Мартою, переїзд через кордон, за яким була Австрія, Відень, заповнений емігрантами, брудний табір і п'яний Ліхнер, черги людей у посольствах, подорож до Мюнхена із Штайнером і Ліхнером, і, нарешті, Штутгарт... «Зовсім непогано, — міркував він, з зусиллям розтуляючи повіки. — Все це мусило бути в моєму житті і буде ще й не таке: будуть такі дні, як цей, а може, й гірші, сумніші. Я тут не сам, табір був переповнений емігрантами, але нікого з нас тут не жде легке життя».

Поїзд зупинився на якійсь маленькій станції, й Земан опустив вікно, щоб ковтнути вечірнього повітря й трохи прочуматись. Віддалік світилися вікна будинків, і він ніби бачив, як там люди вечеряють, дивляться телевізор, розмовляють. Його раптом охопила туга за людьми, за своїми близькими, за накритим столом й інтимним світлом спальні. Вони сидять зараз дома, а він стоїть біля вікна загубленого серед ночі поїзда й дивиться на їхній спокійний вечір.

— К бісу! — стиха билаявся він.— Так я швидко збожеволію. Мені не можна розкисати. Треба було сидіти вдома, якщо вже ти такий нікчема.

Він рвучко підняв вікно й сів. Хвилину ще дивився на освітлені вікна будинків, потім опустив очі й побачив відображення свого обличчя в темній шибці — зосереджений, злий погляд, стиснуті губи й дві вертикальні зморшки на переніссі. Він дивився на своє відображення, немовби то був хтось чужий, уважно вивчав риси незнайомого обличчя. Несподівано відчув приємне задоволення: та це ж він, Марек Земан. Це душа його повстала проти туги й смутку, проти його безвілля. Він засміявся, простяг руку й провів пальцями по шибці. На ній залишилися дві смуги, які розділили його обличчя на три неоднорідні частини.

Поїзд знову набрав швидкість, і Земан знову відчинив вікно; до купе заструмувало свіже повітря, запахи гною й землі, пахощі квітів і трав. Земан згадав чисте й гостре повітря Геймердінгена, яке не могли зіпсувати навіть випари з хімічного заводу. Геймердінген був типовим німецьким сільцем у Швабії; типово німецькими були високі, старі селянські будівлі з дерев'яними колодами в мурах і злежалим гноєм під вікнами, типовими були невеликі шиночки з музичними автоматами, де продавалося солодке німецьке пиво. Поодинокі і багатоквартирні будинки біля станції належали фірмі «Грамм», і в них мешкали її робітники.

Повз Земана пройшов старий провідник, не звертаючи уваги на пасажирів. Він майже всіх їх знав в обличчя; цим поїздом їздили одні й ті самі люди.

— Геймердінген? — запитав його Земан.

— Так, — недбало кивнув той. — Геймердінген.

Земан зняв з полиці свою валізу і пройшов коридором до дверей. Поїзд хитало, і вагони стукалися один об один, освітлені прямокутники вікон кидали короткі, нечіткі тіні. Поїзд зменшив швидкість, потім поволі підкотив до станції й, сіпнувшись, зупинився. Земан пригадав, що відразу ж за станцією розкинувся сад і що тепер там достигають соковиті груші і яблука; за садом — невелика фабрика, де виробляють яблучний сік і фруктові вина. Він зачинив за собою двері вагона, зійшов на знайомий перон і, поставивши валізу, озирнувся довкола.

На пероні не було нікого, крім якогось залізничника, котрий сидів на лавці під стіною. Із саду тягло прохолодою.

Земан попрямував через залізничну колію; він не почував себе в цю хвилину ні щасливим, ні нещасним. Він був просто стомлений.

Над станційною будівлею горіли сині неонові літери — назва села. Вечір був тихий, ніде ні душі, й Земанові здалося, що, крім нього, тут більше нікого немає. Потім десь за садом загавкав собака, й жіночий голос крикнув щось протяжно й сумно в густу темряву ночі.

8

Таксі мчало широкою вулицею, влившись у потік інших машин, поминало перехрестя й площі, й лише коли попереду спалахнуло червоне світло, таксист пригальмував.

— Куди вас відвезти? — запитав він, напівобернувшись до пасажира.

Ліхнер розкинувся на задньому сидінні. Ноги він випростав, голову поклав на м'яку спинку; сумку міцно затис у руці. Він до ладу не зрозумів, про що його питає таксист, бо в голові в нього гуло, а коли він розплющив очі, перед ним раптом з'явилися перекошені стіни будинків і незвичайне, бузкове небо; лише після цього він побачив заросле, худе обличчя таксиста. Підвівшись на ліктях, Ліхнер пильно дивився на нього, немовби хотів прочитати по його губах, що той говорить. Таксист майже зовсім зупинив машину й повторив:

— То куди вас відвезти?

«А де ж оті двоє? — подумав Ліхнер.— Адже вони хвилину тому сиділи тут зі мною! Десь зникли, а я їду в таксі. Куди мене везуть?»

— В центр, — насилу пробелькотів він і проковтнув слину. — Одвезіть мене в центр. Будь ласка, в центр.

Таксист похитав головою і перешикувався в лівий потік, між машини, які прямували в центр Мюнхена. Ліхнер опустив скло й підставив обличчя під різкий струмінь повітря; це трохи освіжило його. Він усвідомлював, що п'яний, і йому коштувало великих зусиль зосередити увагу на тому, що діялося довкола нього. Здається, він таки в Мюнхені. За ним ніхто не женеться. Він їде в таксі. Для певності він іще вище піднявся на ліктях і обернувся: крізь заднє скло було видно машини, які їхали зразу ж за таксі. Ніякої поліцейської машини він не побачив. Це його заспокоїло; він подумав, що, хоч який він п'яний, інстинкт його не підвів, — інстинкт досвідченого рецидивіста. В голові важко ворушилися думки: він їде у центр міста! Чому в центр? Що він робитиме в центрі? Яке безглузде слово: «центр»! Чому не кудись на околицю? Раптом він згадав, що в нього є адреса готелю, котрий належить якомусь Гаубтові у Швабінгу. Він намацав у кишені піджака гаманець і витяг складеного папірця. Розгорнув його, глянув на розмазані літери: «Міхаель Гаубт, «Гранд-Отель», Крейцерштрассе, Мюнхен».

— Одну хвилинку! — крикнув він таксистові. — Ось тут у мене є одна адреса. Завезіть мене, друже, туди.

Таксист узяв папірець, прочитав адресу й мовчки повернув.

Ліхнер залишив скло опущеним. Холодне повітря обвівало його обличчя, в голові поступово прояснювалося. Усвідомивши, нарешті, де він і що з ним діється, він розсердився сам на себе: тільки приїхав до Мюнхена і вже отак необачно поводиться. Ніхто його тут, звичайно, не знає й ніхто за ним не женеться, проте обережність ніколи не зашкодить. Він мимохіть пригадав 312-ий параграф карного кодексу: «Розкрадання соціалістичного майна. Параграф 312, розділ другий». Згідно з цим параграфом, йому могли відміряти від трьох до десяти років. 312-ий параграф — один з найсуворіших у карному кодексі Чехословаччини; гірший за нього, здається, тільки 214-й — напад з метою пограбування, — та 118-й — згвалтування. Всі вони Ліхнерові були добре знайомі.

Він подумав про роки, проведені за гратами, й по спині в нього пробіг мороз. Він підняв скло. Йому здалося, що він знову чує лункі кроки вартових у довгих і темних коридорах Палацу правосуддя, бачить сірі камери, темно-зелені куртки й коротко обстрижені голови в'язнів, високий тюремний мур. Так, усе це йому добре знайоме, — він сидів уже двічі.

Ліхнер заплющив і знову швидко розплющив очі; перед собою він побачив спину таксиста, а за ним — людну вулицю, вітрини магазинів, перехожих і трамваї. Полегшено зітхнув: тюрма далеко, прокурор теж далеко, далеко і обікрадений магазин «Коштовності». Чехословаччина тепер далеко звідси.

Усвідомивши це, він задоволено посміхнувся. Це була непогана робота. Трохи примітивна, щоправда, але вигідна. Після другої години ночі трамваї в Братіславі вже не ходять, автобуси теж, вулиці порожніють, тільки вряди-годи пройде якийсь п'яний або проїде запізніле авто. Вулиця, де містився магазин «Коштовності», була розкопана, і з одного боку її закрили. Недалеко, за жилим кварталом, була залізнична колія, на якій щоночі сортували вагони. Коли рейками з шумом котився дизельний локомотив, Ліхнер розбив вітрину цеглиною. Скло висипалося великими шматками. Ліхнер мав при собі шкіряний чемоданчик. Він швидко згріб у нього все, що лежало у вітрині, кинувся у ворота одного з найближчих будинків, пробрався у двір, а звідти — через колії на вулицю. Його ніхто не побачив. Він спокійно повернувся додому — на Польову вулицю біля Ондрейського цвинтаря, де мешкав разом з батьками. Майже кожен його ровесник в їхньому старому, обшарпаному будинку з того чи іншого приводу уже побував у міліції. Спільна для всіх мешканців будинку вбиральня, брудна й смердюча, стояла у дворі; Ліхнер загорнув свій скарб у газету й поклав пакунок у поліетиленовий мішечок, потім підняв бетонну плиту, яка накривала вигребну яму, перев'язав мішечок мотузкою і, закріпивши кінець її на гвіздку, опустив пакунок у яму, а плиту поклав на місце. Тепер його скарб був у безпеці.

Час від часу він заходив до вбиральні і всміхався від думки, що мешканці будинку навіть не підозрюють, який під їхніми ногами лежить скарб.

І все ж таки на слід злодія незабаром натрапили. Проте Ліхнер устиг скористатися загальним сум'яттям, виклопотав собі закордонний паспорт і виїхав до Австрії.

І ось він у Мюнхені. І їде до Гаубта. «Гранд-Отель». Звучить непогано. Може, там йому запропонують добру роботу й він познайомиться із надійними хлопцями.

Таксі тим часом дісталося до центру міста. Тепер воно їхало повільніше, раз по раз зупинялося на перехрестях і перед пішохідними доріжками. Ліхнерові здалося, що вони їдуть уже цілу годину. Він почував себе вже набагато краще, думки проясніли, тільки трохи боліла голова. Він помасажував пальцями скроні, покрутив головою, поворушив ногами, щоб розслабити їх. Потім намацав гаманець і зазирнув, чи залишилися там якісь гроші, перевірив, чи на місці паспорт і реєстраційна картка. Зазирнув і в сумку, в якій лежало кілька сорочок, спідня білизна, рушник, светр і кілька дрібничок. Він узяв із собою мінімум — тільки найпотрібніші речі. Але то байдуже — з часом він купить собі все, що треба, і насамперед модний картатий піджак, блідо-голубу сорочку, барвисту краватку, світлі штани в смужку, пояс і міцні черевики. Якби він міг якогось вечора з'явитися в такому вбранні дома, на своїй Польовій вулиці, біля «Будвара», усі міські піжони попадали б із заздрощів! А він усіх їх запросив би випити. Ліхнер умів вдати з себе широку натуру, коли бував при грошах.

Таксі їхало вузькими й тихими вуличками; невисокі будинки щільно тулилися один до одного. На перших поверхах тут містилися ресторани, бари, розважальні заклади, винарні й готелі, на тротуарах стояли столики й стільці під великими парасолями. На стінах будинків горіли світлові реклами, рясніли афіші із зображеннями напівголих танцівниць. Це був Швабінг.

Ліхнер пожвавішав, він знову опустив скло й пильно роздивлявся довкола. Таксі проминуло кілька вуличок і нарешті зупинилося перед триповерховим будинком, на стіні його темнів вицвілий напис: «Гранд-Отель». Ліхнер мимоволі озирнувся, намагаючись зрозуміти, що ж послужило підставою назвати так цей готель, однак не помітив поблизу нічого вартого уваги: вулиця була досить одноманітна, нудна й сіра.

— Приїхали, — сказав таксист і, вийшовши з машини, відчинив задні дверцята.

Ліхнер розплатився з таксистом, хвилину постояв, дивлячись на таксі, яке тихо рушило й за хвилину зникло за рогом. Вирішив поки що в готель не заходити. Поки зовсім не протверезіє. Часу в нього досить.

Готель містився на розі невеликої площі, в яку з обох боків вливалися вулиці, схожі на Крейцерштрассе; в центрі площі стояв якийсь пам'ятник, оточений іржавими ланцюгами, й три нові лавки, біля яких розгулювала зграйка голубів. «Гранд-Отель» виглядав досить непривабливо. Ліхнер, глянувши на обшарпані стіни будинку, розчаровано зітхнув і, повернувшись до нього спиною, неквапливо рушив вулицею униз.

Будинки на Крейцерштрассе були старі, невисокі — на три, максимум чотири поверхи, — і власники не дуже дбали про їхній зовнішній вигляд. На багатьох з них пообсипалася штукатурка, утворивши на стінах контури химерних плямистих карт. Вулиця була майже порожня, лиш подекуди на тротуарі біля столиків сиділи за чашкою кави або кухлем пива поодинокі клієнти, невисокий, згорблений хлопчина котив поперед себе візок, навпроти одного з барів стояв грузовик, і вантажник носив ящики з кока-колою. Вулиця готувалася до нічного життя.

Ліхнер пройшов аж у самий її кінець, завернув до невеличкої ка-

в'ярні й замовив чашку кави й пачку сигарет. Закурив. Пив невеликими ковтками каву й дивився у широке вікно на будинок по той бік вулиці. Часу на роздуми в нього було аж надто багато.

«Гранд-Отель». Він піде до власника цього готелю, якогось Міхаеля Гаубта, й запитає, чи має той для нього роботу й житло. Він може працювати кельнером або помічником на кухні чи на складі. Деякий досвід у цій роботі він мав. Платня, звичайно, буде невелика. Марок вісімсот, а може, й менше. З цієї суми треба буде ще відрахувати за харчі й за житло, та для початку непогано й це. Головне, щоб у нього був дах над головою й тепла страва. Байдуже, що «Гранд-Отель» має не дуже привабливий вигляд. У таких закладах теж працюють надійні хлопці. Грошей довкола повно, треба тільки вміти їх узяти!

Увагу його привернула офіціантка, струнка жінка років сорока, з пишним бюстом і густим рудуватим волоссям. Вона стояла, спершись на стойку. В кав'ярні, крім нього, нікого не було.

— Фрау! Можна вас на хвилинку? — покликав її Ліхнер.

Вона ліниво випросталася й підійшла до його столу. В неї були довгі, міцні ноги й строге, ще досить вродливе обличчя.

— Що вам? — запитала вона.

— Я охоче випив би з вами, якщо дозволите, — сказав Ліхнер і нерішуче всміхнувся до неї.

Офіціантка немовби прокинулася зі сну. Поправивши зачіску, вона розгладила на стегнах білий фартух, примружила очі й окинула пильним поглядом клієнта.

— Я п'ю тільки горілку, — відразу ж озвалася вона й завчено посміхнулася.

— Тоді й мені теж принесіть горілки.

Вона принесла дві чарки, одну поставила перед Ліхнером і сіла навпроти нього.

— За ваше здоров'я, — сказав Ліхнер.

Вони цокнулися й випили.

— Ви приїжджий, правда ж? — запитала офіціантка. — Це помітно з вашого акценту. Ви іноземець?

— Я з Чехословаччини.

— Емігрант.

Ліхнер мовчки кивнув.

— Їх тут тепер багато, — зауважила вона.

— Я шукаю роботу, — сказав Ліхнер. — У мене є адреса «Гранд-Отелю». Він належить якомусь Міхаелеві Гаубту. Ви знаєте цей готель?

— Це зовсім близько звідси. Принести ще горілки? Цього разу за мій рахунок.

— Що ж, я не заперечую.

Вона взяла порожні чарки, підійшла до стойки й за хвилину повернулася до столу.

— Гаубт — поважна людина. Пристойний ресторан, гарні номери, затишний бар з нічною програмою. Буь ласка, пийте.

Вони випили. Горілка була слабка, Ліхнер звик до міцнішого питва.

— Заклади в цьому кварталі всі однакові, — провадила далі офіціантка. — Номери наймають на годину, максимум на ніч. Портьє може познайомити вас із дівчиною, коли хочете.

— Я шукаю роботу,— повторив Ліхнер.

— Мабуть, Гаубт вам щось запропонує, якось улаштуєтесь, — сказала вона. — Щоправда, працювати в нього нелегко, але, у всякому разі, робота не нудна. Там, у вас у Чехословаччині, таких закладів немає, правда ж?

— Таких немає, — підтвердив він.

Запала коротка мовчанка.

— Як це було? — за хвилину запитала офіціантка. — Я маю на увазі серпневі події.

— І сам не знаю, як би це вам пояснити, — швидко відповів Ліхнер, розуміючи, чого жде від нього офіціантка, що хоче почути. Йому не хотілося її розчарувати.— Ми стільки витерпіли! Я не міг більше залишатись там і дня, — пояснив він, надавши своєму обличчю трагічного виразу. — Мене переслідували на кожнім кроці.

— Вас хотіли посадити? — Про події в Чехословаччині в неї були свої уявлення, які склалися на основі репортажів в ілюстрованих журналах та телевізійних передач.

— Так, — сказав він. — Мене хотіли посадити.

— З вас знущалися? — запитала офіціантка.

— Ні. Я втік. Але якби мене спіймали, то неодмінно посадили б. Знаєте, — він нахилився до неї, — я поширював листівки і малював на стінах гасла. Мене трохи не застрелили. — Він глянув на неї з-під примружених повік, стежачи, яке враження справила ця його брехня.

Офіціантка замислено потерла підборіддя.

— Вам не нудно зі мною? — запитав він. — Я не вмію розважати жінок.

— Ну що ви! Якраз навпаки!

— То ви кажете, що тут багато таких закладів? — перепитав він.— Мені це подобається.

— Це дешеві заклади. Аристократи до них майже не ходять. Здебільшого робітники і гастарбайтери. Нап'ються, порозважаються з дівчатами і йдуть. Найбільше їх тут буває після получки. І з цього живе весь квартал.— Вона схопила Ліхнера за руку: — Тут усяких волоцюг — аж кишить, — сказала вона й стишила голос: — А також альфонсів, спекулянтів і злодіїв. Стережіться їх. Це справжнє дно.

До кав'ярні зайшов якийсь чоловік і сів за стіл у кутку. Офіціантка підвелася, обслужила клієнта й знову повернулася до Ліхнера.

— Потім сюди почали вчащати ті... хіппі, — провадила вона далі.— П'ють мало, без кінця смалять і слухають музику. В цьому кварталі можна купити гашиш і морфій.

— Ого! — здивовано вигукнув він. — Це небезпечні забавки.

— Небезпечні, — вона кивнула рудою головою. — Ви йдете повз парк, а вони кохаються там на лавочках. Ось який це квартал. Самі злодії і наркомани. О боже! Мабуть, я нагнала на вас страху своїми теревенями!

— Ну що ви! — сказав Ліхнер. — Розказуйте. Це цікаво.

— Гешефтмахери добре наживаються на цьому. — Офіціантка виявилася балакучою. — Вони продають контрабандні наркотики з великим зиском. Наркомани за дрібку порошку віддають усе, що мають. Недавно в парку знайшли мертвого юнака. Героїн.

Ліхнер здригнувся.

— Це цікаво, — повторив він.

— Тут не можна ловити гав, — вела вона далі. — Але якщо ти маєш голову на плечах, то щось і заробиш.

— Мені здається, що ви теж її маєте, — серйозно мовив Ліхнер.

— Зазирніть сюди іще коли-небудь, — сказала офіціантка діловим тоном.— І якщо у Гаубта вам не сподобається, то, можливо, я допоможу вам підшукати інше місце.

— Дякую, — відповів Ліхнер. — Щиро вам вдячний. — Він допив свою горілку й поставив порожню чарку на стіл. Він і справді був вдячний цій жінці — за ці дві чарки горілки, від яких приємно шуміло в голові, за несподівано приємне товариство й за надію, яку вона пробудила в ньому. Він зазирнув у її сіро-зелені очі, а потім мимохіть опустив погляд у виріз сукні й відчув, як враз спітніли його долоні.

— Вибачте, — сказала офіціантка й підвелася. — Мене жде робота. Заходьте, як матимете час.

— Я заплачу за цю горілку, — запропонував Ліхнер і вигріб з кишені гроші, які ще залишилися.

Офіціантка покрутила головою:

— Ні. Сьогодні ви були моїм гостем.

Ліхнер засміявся й сховав гроші назад у кишеню.

— Що ж, гаразд. Вважайте, я ваш боржник. Коли я розбагатію, ми з вами підемо до найкращого ресторану в цьому місті. Домовились?

Він теж підвівся з-за столу, взяв сумку і, трохи заточуючись, пішов до дверей. Офіціантка ішла слідом за ним.

— Домовились,— сказала вона й відчинила йому двері. Якусь хвилину вона ще стояла на порозі, дивлячись, як повільно йде він тротуаром до «Гранд-Отелю».

9

Лікарня стояла на пологому схилі горба в тихому кварталі. Будівлю оточував великий сад з підстриженим газоном і білими лавами. Штайнер зайшов у сад і сів на лаві; перед ним височів модерний будинок з великими вікнами, біля гаражів — санітарні машини. Це була приватна клініка. З кишені штанів Штайнер дістав потертий папірець з адресами лікарень, які йому дали на біржі праці. Залишилося вже тільки три: оця, перед якою він зараз сидів, і ще дві. Це була його остання надія. Якщо йому і тут не запропонують місця лікаря, то він спробує влаштуватися на будівництві робітником. Грошей у нього лишалося мало, харчувався він абияк: на сніданок брав півлітра молока й два сухих рогалики, на обід сьорбав у якомусь буфеті дешевий суп, а на вечерю купував сосиски або какао. Він трохи схуд, недосипав, сорочки і спідню білизну прав сам, а коли вона висихала, надягав невипрасувану.

Лікарні він обходив пішки, бо хотів зекономити якусь марку. Лікарень у Гамбургу було багато, і їх розділяли досить великі відстані, іноді він витрачав на дорогу цілих півдня. Йому не щастило. Він розпочав свої пошуки з оптимізмом, вірячи, що коли не в першій, то в другій чи третій лікарні його візьмуть на роботу бодай асистентом. Він уже знав напам'ять, що йому скажуть: «Ваш диплом, на жаль, тут недійсний, вам доведеться скласти нострифікаційний іспит, і тільки після цього ми зможемо з вами розмовляти. Але... ситуація така, що й випускники наших

медичних факультетів роками шукають собі місця. Ви іноземець... Краще б вам було спробувати щастя в Швеції, Канаді або в Австрії...»

Була вже осінь, і почалися холоди, на тротуарах лежало мокре багряне листя, раз по раз налітав холодний вітер, приносив із собою дрібний, надокучливий дощ, і тоді місто втрачало свою привабливість. Штайнер заховав папірець у кишеню й підвівся. Перед ним зміїлася мокра асфальтована доріжка, яка вела до затишної лікарні. Він боявся, що йому відмовлять і тут. Скрізь повторювалася та сама сцена: спершу розпитували про Чехословаччину, потім тиснули йому руку й поплескували по плечу, проте місця для нього не знаходилося. Якщо не пощастить і тут, лишається вже хіба будівництво, фізична праця, принаймні доти, поки він не заощадить грошей на літак до Канади. Гамбург йому не подобався взагалі, над містом день і ніч висів смог, сіявся дощ, було холодно, і його мучило постійне почуття голоду. Коли випадала вільна година, він блукав гомінкими бульварами, розглядав розкішні вітрини, реклами розважальних закладів і кінотеатрів, доходив аж до порту. Заокеанських суден йому видно не було, але він чув їхні пронизливі й сумовиті гудки...

Дорогу йому перебігла сіра мокра кішка. «Погана прикмета», — подумав він, сплюнув на всі чотири боки й тільки тоді попростував до лікарні.

За хвилину Штайнер уже йшов широким коридором і шукав кабінет головного лікаря. Ця лікарня — тиха, простора й світла — нагадувала розкішний готель. Над дверима горіли неонові написи: «Nicht eintreten» [1]. На дверях в кінці коридора він побачив маленьку латунну табличку з написом «Der Oberarzt dr. Joachim Krummerer» [2] й зупинився. В блискучій поверхні цієї скромної таблички відбилося його розгублене обличчя. Щоразу, збираючись постукати у такі двері, він відчував нерішучість, і сьогодні теж. Він спробував усміхнутись своєму відображенню. Потім постукав і зайшов.

— Заждіть хвилинку. Головний лікар зараз повернеться, — сказала невисока жінка в білому халаті й байдуже відвернулася.

Штайнер сів на твердий, рівний стілець і обхопив руками коліна. Що він скаже головному лікареві? Те, що й іншим: «Я хірург. Я покинув Чехословаччину після серпневих подій і шукаю роботу». Що в таких випадках іще говорять?

Двері відчинилися, й до кабінету вбіг худий, лисий чоловік. Штайнер підхопився з місця.

— Ви мене чекали? — запитав чоловічок. — Тоді заходьте. Але в мене дуже мало часу — ждуть пацієнти.

Штайнер нерішуче зайшов до просторої кімнати з великими вікнами й масивними меблями з червоного дерева.

— Моє прізвище Штайнер, і я приїхав з Чехословаччини, — відрекомендувався він. — Шукаю роботу. Я хірург.

Головний лікар обійшов стіл, худою, кістлявою рукою поправив на переніссі окуляри й глянув на Штайнера, мов на костюм у вітрині.

— Я шукаю роботу, — повторив Штайнер. — Я подумав...

— Це я вже чув, — урвав його Круммерер. — Ви хірург і шукаєте роботу. Але в мене її для вас немає.

[1] Не заходити *(нім.)*.
[2] Головний лікар др. Йоахім Круммерер *(нім.)*.

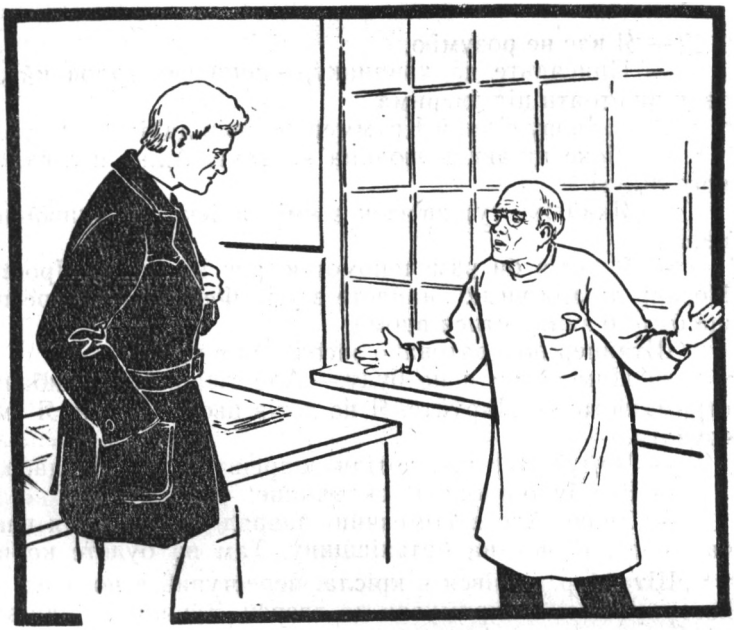

Штайнер покірно кивнув головою. Нічого іншого він і не чекав, хоч у глибині душі сподівався, що йому пощастить бодай тут. Він винувато всміхнувся:

— Вибачте, що я відірвав вас від справ, — промимрив він.

— Хірург, — повторив головний лікар. — І такий молодий! Що ж примусило вас емігрувати?

«Знову те саме, — з гіркотою подумав Штайнер. — Місця для мене в нього немає, але Чехословаччина його цікавить».

— У мене були на це особисті причини, — відповів він і відчув, як у ньому наростає роздратування.

Вони стояли один навпроти одного й похмуро дивилися один одному у вічі. Протягом тих кількох днів, що їх Штайнер провів у Гамбургу, він навчився бути терплячим і покірним. Але зараз він ледве стримувався. Зціпивши зуби від люті, він стискав у кишені кулак, жмакаючи в ньому папірець з адресами лікарень.

— Вибачте, — сказав він за хвилину. — Я прийшов сюди зовсім не для того, щоб дебатувати з вами про Чехословаччину, ані про те, що спонукало мене звідти виїхати. Я шукаю роботу. Якщо її у вас для мене немає, то до побачення. — Він повернувся й пішов до дверей.

— Заждіть! — гукнув йому вслід Круммерер. — Ви даремно гарячкуєте. Верніться.

Штайнер зупинився біля дверей; обличчя його було червоне, папірець у кишені, здавалося, розтерся на дрібний порох. Та ці адреси йому однаково вже ні до чого. Він глянув на головного лікаря й побачив перед собою маленького згорбленого чоловічка з великими, виряченими очима й пасмами волосся, зачесаного на лисину.

— Послухайте, — сказав Круммерер. — Мене справді цікавить, через що ви емігрували.

— А чому вас це цікавить?

— Мене цікавить доля людей.

— Я вас не розумію.

— Присядьте на хвилинку,— попросив головний лікар.— Не будете ж ви стояти під дверима.

Вони знову сіли, й Круммерер повів далі:

— Мене цікавить людина як така. Адже я лікар і повинен знати, кого лікую.

— Який же тут зв'язок з еміграцією? — здивовано спитав Штайнер.

— Я хотів би вам допомогти, але не можу. Просто це неможливо. Посаду лікаря ви не знайдете в усій Федеративній республіці. Вам краще було б залишитися вдома.

Штайнер роздратовано засовався в кріслі.

— Цим ситий я не буду.— Але тієї ж миті вибачився за свою нестриманість: — Даруйте. Я не хотів цього казати. Я змушений був емігрувати.

— Чому? Вас що, хотіли заарештувати? Не давали вам роботи?

— Все було набагато складніше.

— Знаю. Але в Німеччині навряд чи буде для вас легше. Раджу вам повернутися на батьківщину. Там ви будете кориснішим.

Штайнер підвівся з крісла, переступив з ноги на ногу і, незграбно повернувшись, попрямував до дверей. Зупинився напівдорозі.

— Не можу, — відповів він якось байдуже, уже не сердячись на цього згорбленого, старого чоловіка. — Не можу. Мені немає куди повертатися. Краще я ходитиму по Гамбургу й шукатиму собі іншу роботу. Даруйте, що я забрав у вас стільки часу. До побачення. — Він натиснув ручку дверей і відчинив їх.

— Хвилинку, — тихо сказав головний лікар, і Штайнер обернувся ще раз. Він запитливо глянув на Круммерера, аби переконатися, чи це йому, бува, не причулося. — У мене з'явилася одна ідея, — вів далі головний лікар. — Ви хірург, правда ж? Коли ви кінчали?

— Ви маєте на увазі інститут? П'ять років тому.

Головний лікар зняв окуляри, хукнув на скельця й заходився протирати їх кінчиком білого халата. Потім глянув на них проти світла — чи вже чисті — й надів знову.

— Я можу вам дещо запропонувати, — сказав він.

Штайнер причинив двері й підійшов ближче.

— Мені потрібен допоміжний персонал. Це не та робота, якої ви шукаєте, але великого вибору у вас немає. Скажіть, чи погодилися б ви працювати санітаром?

Штайнер хотів знову повернутися й піти до дверей, але потім подумав, що це зрештою краще, ніж працювати підсобником десь на будівництві.

— Яку ж платню ви можете мені запропонувати?

— Вісімсот марок.

— Небагато.

— А скільки б ви хотіли?

Він знову хотів повернутися й вийти, однак раптом відчув себе неймовірно стомленим і голодним.

— Ваша правда, — зітхнув він. — Що я можу вимагати? Я не маю права чогось вимагати, я — емігрант.

— Так, — притакнув Круммерер пискливим голосом. — Ви емі-

грант. Звикайте до цього. І чим скоріше ви до цього звикнете, тим краще буде для вас.

— Знаю,— мовив Штайнер.— Коли можна приступати до роботи?

— Завтра.

Штайнер вийшов. У приймальні сиділа та сама медсестра. Вона навіть не глянула на нього, коли він сказав їй «до побачення».

Товста доріжка у широкому, світлому коридорі зовсім заглушала його кроки. За дверима палат теж було тихо. Йому здалося, що він зараз один як палець у цьому холодному, металево-скляному лабіринті. Над деякими дверима спалахувало червоне світло, наче сигнали на борту космічного корабля, а він, Штайнер, летить у цьому кораблі десь поміж зірками, далеко від людей, уже цілу вічність, сам-один; він давно вже забув, як виглядає людина, давно не чув людського голосу й не вірить, що десь існує ще людство; сталася космічна катастрофа, і він — вигнанець Землі, яка його не приймає. Він один як палець.

Надворі холодний вітер ганяв по траві жовте листя. Дерева вже були голі. Хмари набрякли дощем. Під ногами рипіли дрібні білі камінці. Під однією з лавок сиділа та сама кішка, яка недавно перебігла йому дорогу. Вона не ворушилась і дивилася кудись у сад. Він нахилився, підняв маленький камінець і кинув у кішку. Камінець зашурхотів по землі, кішка ліниво повернула на звук голову, а потім знову задивилася в сад.

10

Задзеленчав будильник. Неприємний і різкий звук виповнив холодну кімнату; за вікном було ще темно, й над землею висів туман; калюжі на тротуарах позамерзали й тьмяно виблискували. Крізь щілини у вікні в кімнату проникав холодний вітер. Марек Земан вмить прокинувся і глянув на годинник. П'ять годин сорок п'ять хвилин. Він знову ліг і натяг ковдру аж під шию Хотілося ще спати. Всипало морозом від самої думки про те, що треба вставати з ліжка, вмиватися холодною водою, а потім швидко бігти темним селом на фабрику. Він рвучко повернувся до стіни. Хотілося ще бодай кілька хвилин полежати, загорнутися, мов у кокон, у теплу ковдру. Він заплющив очі, відчуваючи, як сон огортає його. За хвилину він уже спав, і снилося йому, що він дома, лежить у своєму ліжку, а з кухні долинає дразливий запах кави з молоком, на вулиці лунають голоси жінок, що йдуть за покупками; за хвилину відчиняються двері, й до його ліжка підходить мама; потім він відчуває ніжний поцілунок Марти й пригортається до неї. Настає повільне й приємне пробудження; на сніданок — рогалики з маслом і повидлом, з радіоприймача звучить тиха музика. Цей сон був дуже короткий, можливо, він тривав якихось кілька секунд, але в ньому вмістилося все його дитинство, все дотеперішнє життя.

Земан з зусиллям знову розплющив очі, й сон поволі розвіявся; за вікном уже розвидніло, він був у Геймердінгені, і незабаром почнеться зміна на фабриці Грамма. Він позіхнув, набрав повні груди повітря, висунув з-під ковдри ноги і встав з ліжка. Потер руки й плечі. В кімнаті було холодно. Він засвітив маленьку настільну лампу, й освітлена кімната видалася трохи затишнішою. Під стіною стояла двостулкова шафа, письмовий столик, два стільці й одне старе, широке ліжко. З вікна відкривався вид на частину вулиці, низку одноквартирних буди-

ночків і невеликий садок. Він увімкнув радіо й настроїв його на Штутгарт; саме йшла ранкова передача для сьомої американської дивізії.

З учорашнього дня в нього залишилося трохи молока й шматок дешевої ковбаси. Він виклав усе це на стіл і пішов у коридор умитися. Вода в крані була така холодна, що йому аж щелепи звело, коли він почав чистити зуби.

Земан відкраяв собі шматок хліба, налив молока, зняв із ковбаси шкурку. Молоко було прокисле, хліб черствий. Поснідавши, він закурив сигарету, вимкнув настільну лампу, сів на ліжко й прихилився плечима до стіни. Крізь вікно до кімнати пробивалося бліде світло, вулиця поволі оживала, було чути, як у будинку грюкають двері, лунають кроки. На Фінкенштрассе мешкали гастарбайтери; зразу ж у сусідстві з ним — троє португальців, а на розі вулиці, навскоси через дорогу, — брати Діно й Паоло Дзанетті з Італії. Земан працював спершу з Марселіно, похмурим і мовчазним португальцем, а через два тижні його поставили до іншого конвейєра. Тепер він працював з Діно Дзанетті. Іноді вони зустрічалися вранці на вулиці й разом поспішали на фабрику.

Музика змовкла, й диктор повідомив точний час: шість годин п'ятнадцять хвилин. Іти на роботу було ще трохи рано. На столі під стінкою лежав останній номер місячника «Авто-Мото унд Спорт». Він узяв журнал, розгорнув. На титульній сторінці була зображена нова модель спортивного автомобіля: «ФВ-Порше» на якомусь піщаному пляжі. Далеко в морі сідало оранжеве сонце, заливши багрянцем усе небо й морську гладінь; до авто бігла довговолоса, струнка дівчина в купальнику, а за нею — усміхнений широкоплечий юнак. Земан спершу розглядав кузов автомобіля, а потім молоду парочку, особливо дівчину — таку ж гарну, як і авто. Він почував себе непогано, наче зараз була сієста, хвилини пообіднього відпочинку, після якого він знову стане до конвейєра. В ці хвилини, наодинці з машинами й усміхненими дівчатами, він якось заспокоювався, починав вірити, що все уладнається. За вікном світало, а в кімнаті було холодно; робітники гріли собі на сніданок каву, а він сидів, розглядав «ФВ-Порше» і мріяв, як вони з Мартою поїдуть у такому авто й вітер розвіватиме її волосся. Але ця модель коштувала шістнадцять тисяч марок, і, щоб заплатити цю суму, йому довелося б відкладати всю свою місячну платню протягом двох років. Він уявив собі виснажливу й небезпечну працю біля великих чанів з кислотою, й блискуче авто віддалилося від нього на недосяжну відстань. Він ніколи не зможе купити цю гарну й дорогу річ, і свідомість цього сповнила все його єство гіркотою.

Земан погасив сигарету. Було пів на сьому. Радіостанція для американських солдатів передавала англійською мовою ранкові новини.

Він залишив блискучий світ машин, вродливих жінок, далеких міст і кремів для гоління, які роблять шкіру гладенькою й приємно пахнуть, надів легке пальто й кашкет. Відрахував три марки: одну на обід у фабричній їдальні, другу на какао, а третю на півлітра молока й дві булочки на вечерю.

Надворі вже зовсім розвиднилось, рідкі сірі хмари, що пливли по небу, рвалися на клапті, мов старі афіші; вітер люто шарпав дерева. Низько над землею перекочувався туман, машини засвічували фари, й перехожі несподівано виринали перед ними, огорнені клубами пари. Земан їхав вулицею, увімкнувши фару свого велосипеда й низько нахилившись над кермом. Поминув костьол, пошту й ресторан Адлера. Вулиця, зви-

ваючись, бігла вниз, облямована з обох боків старими німецькими будиночками з гостроверхими дахами й масивними дерев'яними ворітьми, біля яких височіли купи гною. Він виїхав за село, в поле. Тут, мов сполоханий кінь, гуляв поривчастий вітер; він налетів на Земана, рвонув за велосипед і помчав далі. Земана обганяли гастарбайтери в придбаних за безцінь старих машинах.

Відчутно дошкуляв холод. Земан підняв комір пальта, вільну руку сховав у кишеню. Друга рука, якою він стискав кермо, зовсім посиніла від холоду, і йому здавалося, що на ній навіть тріскається шкіра.

Повз фабрику вела залізнична вітка, якою час від часу проходила дрезина. Фабрика була невелика — всього два цехи. В обох цехах у довгих, вузьких чанах з кислотою гальванізувалися автомобільні деталі. В приміщенні стояв важкий дух, мов від давно не праної, брудної білизни.

Невелика стоянка біля фабрики була заповнена автомобілями, старими й новими, дорогими й зовсім дешевими. Земан помітив серед них «шкоду», яка належала Штефану Лацізі, ще одному чехословацькому емігрантові, якого прибило до Геймердінгена.

Земан поставив велосипед під дротяну огорожу й зайшов у прохідну. Годинник показував без десяти сім. В роздягальні було вже повно робітників: вони перевдягалися біля шафок у спецівки, дехто сидів, уже переодягнений, на лавці й читав ранковий випуск «Штутгарт Нахріхтен». Земан відчинив свою шафку й вийняв звідти спецівку — її він одержав від фірми безплатно, як і всі інші робітники. Він попрацював у ній менш як два тижні, але вона в багатьох місцях була вже пропалена й смерділа кислотою. Такі спецівки витримували щонайбільше три місяці, хоч їх видавали робітникам на цілий рік. Фірма економила й на цьому.

Земан одягся, обвів поглядом робітників і знайшов Діно, з яким вони завжди йшли в цех разом. Діно сидів серед італійців, вони щось голосно обговорювали.

— Ходімо, Діно?

— Чао, Мареку. Ходімо.

Він іще не зовсім прочуняв після сну, і, коли вони зайшли до цеху, де гостро пахло кислотою, кілька раз позіхнув; на мить його наче обдало гарячою хвилею, і він відчув легке запаморочення. Шлунок у нього знову був порожній.

Велика стрілка настінного годинника стрибнула на цифру дванадцять, і тієї ж миті автоматично увімкнулася сирена, пішов конвейєр, і ранкова зміна почалася.

Земан став з одного кінця конвейєра, Діно Дзанетті з другого. Стрічка, до якої були підвішені деталі, з одного боку вповзала в кислоту, а з другого виповзала,— і деталі поблискували хромом. Земан чіпляв деталі, Діно їх знімав. Стрічка посувалася невблаганно і вперто, примушуючи їх механічно й ритмічно згинати й розгинати спину, ворушити руками, робити одні й ті самі рухи сто, тисячу, сто тисяч разів протягом зміни. Зупинялася вона на коротку мить лише тоді, коли деталі виповнювали візки або коли кінчався матеріал. Та це тривало щонайбільше хвилину-дві, й стрічка відразу ж рушала знову, наче той морський змій, вповзала в кислоту й виринала з неї, блискуча і сяюча.

— Ти сьогодні не виспався, Мареку? — гукнув Діно, коли конвейєр зупинився вперше.

Вони розпростали спини.

— Тут дуже короткі ночі, Діно.

— Коли б ти мав стільки грошей, як Грамм, то не вставав би так рано, правда ж?

— Я купив би собі гарну віллу, яхту, шикарне авто й начхав би на роботу. Спав би, скільки б хотів.

Конвейєр знову рушив, і Земан з Діно схилилися над деталями. На руках у них були гумові рукавиці.

— А я купив би «фіат»! — крикнув Діно. — І підшукав би собі добру дівчину. А потім звелів би збудувати у нашому селі школу: Якби мені підвищили платню, я збудував би фабрику для своїх односельців, щоб їм не треба було їхати кудись на заробітки.

— Ти справді зробив би це, Діно?

— Ти питаєш так тому, що ніколи не був у нашому селі. Це злиденне, забуте богом село. І для багатьох його жителів там немає ніякої роботи.

Діно Дзанетті був ровесник Марека Земана, але трохи нижчий на зріст і ширший у плечах. Він народився на Сіцілії і вже сьомий рік поневірявся у Західній Європі, переїжджав з міста до міста, шукаючи роботу, добре вивчив німецьку й французьку мови, а потім працював у об'єднанні гастарбайтерів із Португалії, Іспанії, Югославії, Туреччини і Греції. В нього було чорне, густе волосся, блискучі вуса, усміхався він широко й добродушно. Діно Дзанетті був комуніст.

— Я хочу купити собі авто, — сказав Земан.

— Як усе-таки безглуздо влаштований цей світ, — відповів Діно. — Один може дозволити собі абсолютно все, а інший не має навіть на шматок хліба.

— Мені те байдуже, — сказав Земан. — Не я ж придумав цей поділ.

Діно витер рукавом лоб і сплюнув у кислоту.

— Ти не повинен так до цього ставитись.

— Давай облишимо цю тему.

— Ти комуніст? — запитав раптом Діно.

— Ні. А чому ти про це питаєш?

— Адже там у вас багато комуністів.

— Багато, — погодився Земан.

Гумові рукавиці набрякли, працювати в них було незручно. Земан брав деталі з низького візка, і від невпинного нахиляння в нього вже почала боліти спина. Він глянув скоса на Діно: той спритно знімав з конвейєра деталі й складав їх на візок. Діно вже звик до цієї роботи. Земан випростався і взявся руками в боки. У нього трохи боліла голова. До перерви було ще далеко.

— А чому ти не комуніст? — поцікавився Діно.

— Кажу тобі, давай облишимо цю тему, — невдоволено буркнув Земан. — Мене політика ніколи не цікавила.

— Це дивно.

— Що ж тут дивного?

— Кожна людина в той чи інший спосіб причетна до політики.

— Я хочу купити собі автомобіль, мати пристойну квартиру й спокійно жити. Оце вся моя політика.

Стрічка конвейєра зупинилася — кінчився матеріал. Вони сіли на порожні бляшані ящики.

— А я тобі кажу, що цього замало, — правив своєї Діно. — Якщо

мета твого життя обмежується якимось нікчемним авто, то це твій кінець.

— Що ти хочеш цим сказати?

— Те, що чуєш. Люди повинні жити повноцінним життям. А насамперед їм треба подбати про те, щоб у них завжди було що їсти.

Земан знизав плечима.

— Нехай ідуть працювати. Грамму потрібні люди.

Забряжчали ланцюги, і конвейєр знову рушив. Земан і Діно миттю підхопилися.

— Грамм нас обкрадає, — сказав Діно, схилившись над чаном. — Ми працюємо в цьому смороді за кілька нещасних марок, а він буквально натоптує ними свої кишені.

— Ну й що? Головне, що він мені платить. До того ж ти нічого тут не зміниш, Діно.

— Сам, звичайно, ні.

— Ні сам, ні зі мною, ні з будь-ким.

— Дурниці, Мареку. Мені аж дивно, що ти верзеш такі дурниці. Тобі неодмінно треба приїхати до нас на Сіцілію й на власні очі побачити, які страшні там злидні.

— На Сіцілії — можливо, — погодився з ним Земан. — Тільки не в Німеччині.

Діно скинув рукавицю й відгорнув з лоба пасмо волосся.

— Ти ще не знаєш цього світу, — сказав він. — Тебе засліпили ці дешеві авто й барвисті обкладинки журналів. Ти приїхав із зовсім іншого світу. Там не було безробітних. Там ти сприймав як щось цілком нормальне те, що про тебе дбають. А тут за тебе ніхто й слівця не замовить.

В сусідньому чані поміняли кислоту, різкий запах подразнював слизову оболонку носа й очей. Земан дістав хусточку, витер очі й висякався. Потім він заходився скручувати дрібні гвинти; гвинти були маленькі, з гострими гранями, і він навіть крізь рукавицю відчув, як вони ріжуть у пальці. Пучки його незабаром були порізані, мов ножем.

— Хай йому грець з такою роботою! — вилаявся він.

— Що ж поробиш, — зітхнув Діно.

До них підійшов Гершнер, майстер цеху. Це був невисокий рудий німець з круглими плечима й м'ясистими руками. Все в нього було кругле — і обличчя, і ніс, і маленькі очиці.

— Ну, як іде робота? — запитав він.

— Та паршиво, самі бачите, — процідив крізь зуби Діно.

Гершнер засміявся.

— Працюйте, працюйте. Я не люблю, коли хтось байдикує. Ви приїхали сюди працювати.

— Та ми ж працюємо, — ображено відказав Земан.

Майстер обернувся до нього.

— Я хочу вам сказати, що з наступного тижня ми переводимо вас на грузовик. Адже ви водій?

Земан кивнув головою.

— На який грузовик? — поцікавився він.

— На «мерседес». Возитимете вантажі до Гамбурга, Мюнхена й Дюссельдорфа. Дзанетті їздитиме з вами напарником. Він трохи розуміється на моторах.

— Що ж, це непогано,— сказав Земан.

Гершнер повернувся й пішов далі поміж чанами з кислотою й гуркотливими стрічками конвейєрів.

— Ну що, Діно? — гукнув Земан трохи перегодя. — Так буде добре, га?

— Та вже краще, ніж дихати цим смородом.

Земан зрадів звістці про те, що його переводять на грузовик. Настрій у нього піднявся, голова майже перестала боліти, і біль у спині теж нагадував про себе менше.

«Вже з наступного тижня, коли приїде Марта, — думав він, орудуючи біля стрічки конвейєра, — у мене буде пристойна робота. Я добре зароблятиму. Це справді набагато краще, ніж дихати кислотними випарами».

Земан і Дзанетті мовчки працювали, аж поки знову не прогула сирена. Годинник показував десяту, отже, вони мають десять хвилин перерви. Машини зупинилися. Земан купив собі в буфеті чверть літра молока й дешевої ковбаси. Робітники сиділи в дворі на дерев'яних ящиках, прихилившись до стіни. Земан майже всіх їх уже знав в обличчя. Діно пішов до гурту італійських робітників, Земан теж підсів до них. Паоло, брат Діно, бородатий Карло, старий згорблений Домінік, Маріо і П'єтро снідали й про щось жваво балакали. Земан нічого не розумів, та його не дуже й цікавила та розмова,— він просто був вдячний їм за товариство і за дві великі соковиті груші, якими його почастував Карло.

— Смачного, — промовив хтось по-словацьки, і Земан аж здригнувся з несподіванки, бо звик тут розмовляти по-німецьки, — з хазяїном, у якого мешкав, з Діно, з майстром; він читав німецькі газети й журнали, в крамниці й буфеті теж розмовляв тільки по-німецьки, а іноді ловив себе на тому, що й думає вже по-німецьки, навіть не усвідомлюючи того. Тим-то, коли над ним пролунав басовитий голос Штефана Лаціги, йому здалося, що до нього заговорив якийсь іноземець.

— Дякую, — нерішуче відповів він теж по-словацьки, і раптом відчув, що мова ця прозвучала тут якось неприродно.

— Я дуже рідко бачу вас, — сказав Лаціга. — Ви єдиний тут, крім мене, словак, а ми з вами майже не зустрічаємось.

— Та воно й нема коли,— промимрив Земан.

— Вам не личить сидіти отак із цими італійцями,— провадив далі Лаціга.— Це нікуди не годиться. Ви не гастарбайтер. Ви майже німець.

— Мені з ними добре. Я й сам не знаю, куди мені сідати.

Лаціга поправив на плечі ремінь сумки.

— Нам треба триматися разом, — озвався він за хвилину. — Погляньте, як гуртуються інші.

Земан мовчки кивнув головою.

— Слухайте-но,— провадив далі Лаціга,— зазирніть коли-небудь до нас. Дружина моя буде дуже рада. Ми мешкаємо в тих нових будинках, що біля станції. Це фабричні квартири.

Земан знову кивнув.

— Гаразд, колись і зайду.

Лаціга зрадів.

— Це буде просто здорово! Приходьте. Хильнемо з вами по чарочці. Тут, скажу я вам, навіть випити нема з ким. Згадаємо Чехословаччину.

— Гаразд.

Прогула сирена, і Лаціга подався у цех. Робітники позагортали залишки своїх сніданків, брудний папір покидали у кошик і розійшлися до своїх машин. До обіду залишалося дві години.

Земан теж підвівся.

— Ну що, ходімо, Діно?

— Та йду вже, йду, — відповів італієць. — Вже лечу!

Вітер надворі ущух, але небо потемніло ще дужче, й за хвилину почав сіятися дрібний, холодний дощ.

11

Кілька невеликих номерів на другому поверсі — оце й увесь «Гранд-Отель». Ліхнер мешкав у мансарді; столик і два стільці, біля дверей двостулкова шафа — те саме, що й у решти нечисленного персоналу готелю. Ліхнер удень допомагав на кухні, а вночі працював у барі кельнером. Власник готелю Міхаель Гаубт мав віллу в передмісті Мюнхена. Ліхнер випадково довідався, що головним джерелом його прибутків були гральні зали, звідництво й торгівля наркотиками. Сам по собі «Гранд-Отель» був збитковий заклад, він служив лише як прикриття темних справ Гаубта. Ліхнер швидко збагнув, у яку компанію він потрапив, але нікуди не сунув носа, ні про що не розпитував, був покірний і тихий. Чекав.

Першого і п'ятнадцятого числа кожного місяця платили зарплату. Ліхнер увійшов до маленької канцелярії навпроти приймальні, і Рейнгарт Вольман, управитель готелю, виплатив йому триста марок: Ліхнер отримував щомісяця шістсот марок, харчі й житло йому давали безплатно. Готелем фактично керував Вольман, огрядний літній чоловік, Гаубт же з'являвся тут лише вряди-годи.

У канцелярії того дня були Вольман, Гаубт, а також Шранц, високий і небезпечний тип, права Гаубтова рука.

Міхаель Гаубт, невисокий худий і спритний чолов'яга, чимось нагадував кондуктора трамвая; очі в нього були підозріливі й колючі, і він умів посміхатися так, що в людей аж мороз ішов поза спиною. На війні його поранили в голову, і права половина обличчя залишилась паралізованою. Коли він говорив, рухалася тільки ліва половина рота. Йому було близько п'ятдесяти.

В Гаубта ворухнулася ліва половина обличчя.

— Ну як, подобається вам у нас? — запитав він.

— Подобається, — Ліхнер ствердно кивнув головою.

— Що ж, це добре, — сказав Гаубт і зробив жест рукою, немовби відпускав його. Та за хвилину він запитав знову: — Платнею задоволені?

Ліхнер знову кивнув головою. Він не міг зрозуміти, до чого хилить Гаубт.

— Послухайте,— озвався раптом Вольман.— Я сподіваюсь, що на вас можна покластися. Ви знаєте, щó я маю на увазі.

Ліхнер у такій ситуації завжди вдавав покірного, ввічливого й трохи розгубленого простачка. Він і тепер почервонів,— йому це не коштувало ніяких зусиль, і засоромлено опустив голову.

— Йдеться ось про що, — хрипким голосом озвався Шранц, — йдеться про те, чи вмієте ви тримати за зубами язика.

— Послухайте, — вів далі Вольман, який до Ліхнера інакше вза-

галі не звертався, — тут бувають різні люди. У вас є очі, і ви все бачите. Іноді ці люди розмовляють. У вас є вуха, і ви все чуєте.

Ліхнер уже здогадувався, куди гне управитель.

— Я ніколи не дослухався, про що говорять клієнти. Мені байдуже до того, що мене не стосується.

— Взагалі це похвально, — промимрив Вольман. — Мені б дуже не хотілося, щоб вас у щось вплутали.

— Можете на мене цілком покластися,— спокійно відповів Ліхнер.

Коли Ліхнер вийшов з канцелярії, стискаючи в спітнілій долоні гроші, серце його калатало аж десь у горлі. Трохи заспокоївся він, аж коли зайшов до своєї мансарди. Його хотіли обережно промацати, а потім підключити до якихось афер.

Мансарда, де мешкав Ліхнер, була маленька й темна, скошене вікно скупо пропускало тьмяне світло. Шафа, ліжко, два стільці й розхитаний стіл — оце й уся обстановка. Підлога нічим не застелена. Він сів на ліжку, дістав сигарети й закурив. Кинув на стіл триста марок.

«Це дуже мало,— подумав він.— Я повинен купити собі щось з одежі — спідню білизну, сорочку, піджак і черевики, бо незабаром почнеться зима. Цих грошей на все не вистачить. Треба щось придумати. Тільки що? Головне — терпіння. Гаубт нарешті звернув на мене увагу. Можливо, він підключить мене до якогось солідного гешефту. Адже це звичайнісінькі гешефтмахери. Контрабандисти, злодії, шахраї. Зустріти в цьому місті когось чесного годі й сподіватися. Розпитаю про них у тієї барменки, що навпроти. І взагалі треба вже до неї навідатись. Днів зо три вже минуло, як я там був».

Повечоріло. Він сидів у напівтемній холодній кімнаті, непомітний у сутіні; здавалося, в ньому прокинувся давно прихований звірячий інстинкт: зачаївшись у лігві, заховавшись у безпечній пітьмі, він жде на здобич. Сигарета догоріла. Ліхнер загасив її й поклав ноги на ліжко. Відчув, що таки добре намотався за день. Йому нелегко було звикнути до зміненого ритму: вночі він працював, а вранці довго не міг заснути. Перед обідом мусив знову вставати й допомагати в ресторані. Повіки в нього злипалися, руки й ноги були наче ватяні, і тільки в голові проносилися думки, ніби вітер порожньою вулицею,— неясні й хаотичні, немовби в нього була гарячка. Він уже не пригадував, коли останній раз спокійно виспався. Його весь час переслідували й мучили якісь страхи; коли щось падало, стукало, чи лунали чиїсь кроки, він прокидався. Вдень у нього була на диво ясна голова й спокійні нерви, а вночі лихі сни, тяжкі кошмари й схожий на нічного метелика страх щоразу поверталися до нього.

У снах він бачив вулички свого міста, товаришів з «Будвару», свій скарб під бетонною плитою у вбиральні, інколи тюрму, випадкових знайомих по камерах, а потім табір під Віднем; йому снився також бар, повний сигаретного диму, й Гаубтові танцівниці, снилася барменка з кав'ярні навпроти, Ельза Майєрс, бізнес на героїні, він чув навіть звук сирени поліцейської машини, тупіт ніг, якісь вигуки; тоді він, як правило, схоплювався і втуплював очі в пітьму, спітнілий від страху...

Вулиця за вікном поступово оживала, спалахнули неонові вогні реклам. Ліхнер витер спітніле чоло, відкрутив кран і сполоснув обличчя. Руки в нього тремтіли.

Він клацнув вимикачем. Кімната при світлі видалася йому ще непривабливішою й холоднішою. Він зачесався, надів білу сорочку

й подарований управителем піджак — заширокий у плечах, із заяложеними довгими рукавами — з них стирчали тільки кінчики його пальців. Незважаючи на це, вигляд у нього був цілком пристойний: серйозне бліде обличчя, пригладжене волосся, легка посмішка й ставна фігура. Він оглянув себе в дзеркалі шафи й лишився задоволений. Він знову закурив, вийшов у коридор, замкнув двері кімнати і, застромивши руки в кишені, з сигаретою в зубах почав спускатися сходами.

Кухня, куди він зайшов, була мала, але відносно чиста. Кухар і барменка готували страви, закуски із ковбаси, шинки й салат із майонезом. Як виняток, варили суп. Ресторан уже відчинили, але клієнтів ще не було. Якщо страви залишаться, кухар поставить їх у великий холодильник, а на другий день підігріє знову. Ліхнер насипав собі тарілку гарячого супу з яловичиною, не поспішаючи з'їв його. Потім попросив порцію смаженої свинини з картоплею, салат з огірків і кухоль чорного пива. Жував зосереджено й неквапливо. До ранку далеко, а в нього більше не буде часу на те, щоб поїсти.

До бару вели вузькі кручені сходи; вдень це приміщення правило за ресторан, вночі це був розважальний заклад із сценою. В барі нікого ще не було. На стінах блимали слабкі червоні лампочки, звернені вгору, їхнє світло мало додавати інтимності навколишній обстановці. Вздовж стін темніли ніші з оббитими плюшем стільцями. Шпалери подекуди пообривалися, й під ними виднілися голі й брудні стіни. Сцену в кінці бару ще закривала завіса. На сцені стояли інструменти музикантів — рояль, барабан і бас-гітара; у цьому барі грали тільки другорядні музиканти. Через сцену можна було пройти до вбиральні танцівниць, потім вийти чорним ходом у двір, а звідти на вулицю. Зразу ж біля сцени був бар з високими круглими табуретами. На Ліхнера ця кімната справляла досить-таки гнітюче враження, він ніколи не почував себе тут спокійно, хоч і не міг пояснити чому.

Він обійшов столи й серветкою позмітав з них крихти та сигаретний попіл. Приготував келихи й напої. На малому підйомнику біля бару лежали прибори й стояв посуд. Підйомник привозив із кухні, що містилася поверхом вище, замовлені страви, які Ліхнер або барменка записували на маленькому папірці.

Ліхнер сів за один із порожніх столиків. Зручно випростав ноги й закурив знову сигарету. За хвилину прийде його напарник, старий, стомлений, сивий мюнхенець Томас Клауске, з яким він за всю зміну перекидався щонайбільше двома-трьома словами. Прийде й огрядна істерична барменка, фрау Вілліг, яка, навпаки, завжди покрикувала то на Ліхнера, то на Клауске, то на Вольмана, лаяла кухаря, або й Шранца, якщо той випадково зазирав до бару. Потім бар заповнять відвідувачі, й почнеться цирк. Ліхнер курив і замислено дивився в порожнечу. Він нічого не помічав довкола себе.

Часу на роздуми в нього було досить. Він відчував незадоволення, навіть розчарування. Чекав тут чогось більшого. Цілими ночами на ногах, працює, мов той віл, за якихось сімсот марок на місяць, і це в тому разі, якщо є пристойні «чайові». Але найгірше те, що він тут сам. Лише інколи він іде до кав'ярні Ельзи Мейєрс, і вона приділяє йому кілька хвилин, коли в неї нема клієнтів.

Йому раптом пригадалася Польова вулиця. Тиха алея, довгий цвинтарний мур, а на розі вулиці — «Будвар». Його товариші, можливо, сидять там зараз за кухлями пива. Дискутують. Першість із

футболу вже почалася, і вони обговорюють результати гри, лають суддів. Або базікають про жінок. Чи й про політику. Поговорити є про що. І Ліхнеру раптом захотілося бодай на хвилинку опинитися серед них, безтурботно погомоніти про всяку всячину. Про дурниці теж. Тут йому нема з ким навіть душу відвести.

Він підвівся і, застромивши руки в кишені, підійшов до бару. Відкоркувавши пляшку віскі, озирнувся, швидко налив майже повну чарку і одним духом випив.

«Невже мені й справді тут так погано? — запитав він сам себе.— А що, коли це мені тільки так здається? Якби я не сидів зараз у цьому бридкому барі, то, мабуть, опинився б за гратами Палацу правосуддя. Тюремний одяг, тюремні харчі, тюремна праця. Щонайменше чотири роки. Або й п'ять. А може, й усі шість».

Він знову швидко налив собі чарку віскі й вихилив. Чарку відразу ж сполоснув і поставив на місце. Відчув себе краще, алкоголь трохи зігрів його, затуманив мозок.

Прийшла фрау Вілліг, за нею Клауске, а за хвилину з'явився й Шранц. Першими відвідувачами були два літні добродії й молода дама. Ліхнер уже знав їх в обличчя,— це були постійні Гаубтові клієнти. Вони сіли в ніші й замовили вина. Бар поволі почав заповнюватися.

Шранц незабаром кудись пішов, і Ліхнер трохи згодом, коли бар був уже повний, побачив, що він сидить за одним столом з якимись трьома чоловіками. Він здогадався, що це, мабуть, його спільники. Вони сиділи, низько нахиливши голови, і про щось радилися. Певно, обговорювали якусь чергову махінацію.

Поки Ліхнер і Клауске обслужили клієнтів, обом довелося добре побігати з повними тацями, слухаючи, як лементує фрау Вілліг. Пізніше, коли заграла музика й деякі пари почали танцювати, роботи в них трохи поменшало. Біля двох столиків сиділи дівчата, які теж приходили сюди щовечора. Вони були крикливо вдягнені, з-під товстого шару косметики проглядали зморшки, і коли Ліхнер придивився до них зблизька, то побачив глибоко запалі очі й змарнілі обличчя. Іноді вони просиджували, ніким не помічені, цілу ніч; коли до них і підсідав якийсь клієнт, то здебільшого це був який-небудь гастарбайтер, що прийшов прогуляти свою чергову получку. Дівчата замовляли собі коньяку або віскі, за які платили їхні кавалери. Ліхнер знав, що фрау Вілліг наливає їм у чарки звичайнісінького чаю, а в рахунок ставить вартість віскі; виторгом вона ділилася із Шранцом і дівчатами. Коли настрій замовників досягав належного рівня, дівчата вставали з-за столика і йшли з ними в якийсь із номерів «Гранд-Отелю». Іноді, коли їм щастило, це повторювалося двічі або й тричі за ніч. Вранці вони здавали гроші Шранцу, і той виплачував їм їхню частку. Частка ця була дуже мізерна, але іншого виходу в них не було. Шранц захищав їх від можливих неприємностей і з Гаубтової згоди наймав їм номери.

Після півночі лампи погасли, і на сцену впав сніп синього світла. Музика грала не змовкаючи. Починалася коротка програма із стриптизом. Розсунулася завіса, і на сцену, танцюючи, вийшла молода дівчина. Під час танцю вона повільно роздягалася, аж поки не залишилася в прозорій білизні. Зійшовши до гостей, вона там, між столиками завершила свою програму. Сніп світла на мить вихопив її з сутіні, а потім згас. Пролунали скупі оплески.

Ліхнера ці опівнічні антракти спершу приємно збуджували, та потім він перестав на них зважати й спокійно обслуговував клієнтів, немовби нічого не бачив. Дівчат, які виконували стриптиз, було три; вони повторювали одну й ту саму програму і виступали у кількох барах Швабінга. Після програми вони залишалися випити келих вина, і Ліхнер кілька разів розмовляв з ними. Вони по-своєму були йому симпатичні, він відчував до них щось схоже на співчуття.

Йому раптом страшенно захотілося поговорити з кимось таким, хто був хоч трохи близький йому, і він вирішив подзвонити своїй знайомій, барменці Ельзі Майєрс.

Та ось біля нього зупинився Шранц.

— На хвилинку,— звернувся він до Ліхнера.— У мене є для тебе робота.

Ліхнер відсунув тацю з келихами, у нього гучно закалатало серце, але він намагався не виказувати свого хвилювання.

— Мені не можна зараз залишати бар,— заговорив Шранц.— Замість мене підеш ти. Біля дверей стоїть пан Гоффеліх. Ти підеш з ним, він тобі дещо передасть, і ти принесеш це сюди. Зрозумів?

Ліхнер не допитувався, куди саме й по що йому треба йти.

— Зрозумів,— коротко відповів він.

— Ну, то біжи.

Ліхнер упорався дуже швидко. Він пішов слідом за маленьким, непримітним чоловічком до сусіднього кварталу, піднявся з ним на третій поверх якогось будинку й почекав під відчиненими дверима квартири. Там, за дверима стояли гарні меблі, на підлозі лежали товсті, дорогі килими, а на стінах висіли модерні картини. Гоффеліх усю дорогу мовчав, так само мовчки вручив йому пакетики в поліетиленових мішечках. Ліхнер, роздивившись цього дрібненького чоловічка, не стримався й посміхнувся: Гоффеліх скидався на невинного філателіста або любителя кактусів і зовсім не був схожий на злочинця.

Лише коли Ліхнер вийшов на вулицю, він помацав пакетики. У них було щось м'яке, схоже на борошно. Пакетиків було десять, кожен важив сто п'ятдесят — двісті грамів. Ліхнер був певний, що в них героїн або якийсь інший наркотик. Один такий пакетик коштував щонайменше десять тисяч марок. Разом виходило сто тисяч. Ліхнер перебіг вулицю, стискаючи під пальтом цей скарб.

Він добре знав, що не одержить за цю послугу ані пфеніга. Можливо, його випробовували і за ним стежать мінімум троє молодиків, які відразу ж включилися б у гру, якби він раптом вирішив накивати п'ятами.

Шранц завів його до канцелярії, узяв пакетики й замкнув їх у сейфі. Ліхнер відзначив у думці, що той навіть не порахував їх.

— Нікому про це ані словечка,— попередив його Шранц.— Ти зрозумів?

Ліхнер удавав із себе покірне ягня. В нього це дуже добре виходило.

— От і гаразд,— задоволено мовив Шранц.— А тепер вертайся до бару. Клаўске там розривається без тебе.

Ліхнер теж був задоволений. Перше завдання він виконав бездоганно, і наступного, певне, йому довго чекати не доведеться. Сходами, похитуючись, підіймалася до бару якась парочка. Він обминув її і вийшов на вулицю. Лише тепер помітив, як холодно надворі.

Він вирішив подзвонити Ельзі додому. Це можна було зробити і з вестибюля готелю, але там його чув би швейцар. Він перейшов на той бік вулиці й зупинився біля телефонної будки, хвилину повагався — дзвонити чи ні? — і набрав номер.

— Алло...— голос Ельзи звучав сердито.— Хто це?

— Це я... Павол. Вибач, що турбую тебе так пізно. Але я не міг не подзвонити.

Трубка довго мовчала, потім знову почувся Ельзин голос.

— Знаю. Бувають хвилини, коли ти мусиш комусь подзвонити.

У нього відлягло від серця.

— Я хотів би побачитися з тобою, Ельзо.

— Приходь завтра в першій половині дня. Я чекатиму на тебе.— І вона поклала трубку.

Ліхнер вийшов з будки й нервово застебнув піджак. Потім неквапливо перетнув вулицю і, зайшовши у вестибюль готелю, піднявся сходами до бару.

12

— Чого ти приїхала? — запитав Грабіна, не приховуючи роздратування. Він нервово ходив по кімнаті, заклавши руки за спину й нахиливши голову вперед.

Марія сиділа в кріслі з удавано незалежним виглядом і всміхалася, але кутики її губ посмикувалися, підборіддя тремтіло.

— Бо скучила за тобою,— відповідь прозвучала неприродно весело. Марія була ще гарна, хоч шкіра під очима в неї вже взялася ледь помітними зморшками.— Вирішила влаштувати собі невеличку прогулянку,— додала вона.

— Ти добре знаєш, що це абсолютно ні до чого,— сердито сказав Грабіна.— Я не можу повернутися.— Він ступив іще кілька кроків, а потім сів у друге крісло й нервово затарабанив пальцями по підлокітнику.

Марія підвелася й поволі пройшлася по кімнаті; рухалася вона спокійно і впевнено, і тільки пальці, які вона весь час стискала й розтискала, зраджували її.

— Я сподівалася, що ти передумаєш,— мовила вона.

Грабіна відкоркував пляшку віскі, що стояла на столику, й потягся до чарки.

— Ти вип'єш зі мною? — запитав він.

Марія глянула на пляшку й скривилася.

— Ти п'єш віскі?

— Так,— роздратовано відповів він.— Дома я не міг собі це часто дозволяти.— І налив в обидві чарки.

Марія взяла чарку, сіла в крісло, але не випила, крутила чарку в пальцях, замислено дивлячись на неї.

— Я приїхала, щоб умовити тебе повернутися додому,— сказала вона тихо. Здавалося, Марія повторює якісь завчені й нікому не потрібні слова, не вірячи, що може ними когось переконати.

— Це виключається,— похитав Грабіна головою й поставив чарку на столик.— Тепер я повинен повернутися? Тепер, коли...

— Що «коли»? — перебила його дружина.— Що?

Грабіна знову встав і знову почав міряти кроками кімнату. Зупи-

нившись біля бара, він вийняв з нього коробку сигар, узяв одну й закурив. Потім прихилився плечем до стіни.

— Ми вже не раз говорили з тобою про це... У цьому немає ніякого сенсу.— Він підійшов до столика і взяв свою чарку.—Ти мене знаєш. Я хотів якось проявити себе. Прагнув успіху, це правда, а чому б і ні? Хотів мати гроші. Що в цьому поганого?

Дружина підняла руку, немовби хотіла щось сказати.

— У тебе були і успіх, і гроші.

Грабіна покрутив головою.

— Ти мене не розумієш. Я не хочу маленької словацької слави. Я хочу чогось більшого. Мені набридли ці балачки в кав'ярнях, ці дрібні проблеми, ця братіславська глушина! Я хочу пробитися у великий світ, зрозумій мене, хочу подихати європейським повітрям. Нарешті настав мій час. Якщо я тепер ним не скористаюся, то він більше ніколи не повернеться до мене. Чуєш, ніколи!

— Та чую, чую.

— Не іронізуй, прошу тебе. Це мій шанс у житті. Якщо я не прогавлю його, в мене буде і слава, і становище в суспільстві.

— І заради цього ти кидаєш дружину й дочку?

— Це жертва в ім'я літератури,— промимрив Грабіна.

— Яка там жертва,— рішуче заперечила дружина.— Це звичайнісінький егоїзм.

— Ти несправедлива. Подумай-но сама. Тут я маю цілковиту свободу. Ніхто й ніщо мене не обмежує. Мною цікавляться. Мене слухають. А що дома? Кого цікавить людина з утраченими позиціями? — Він ковтнув віскі й провадив далі: — Тут мене збираються видавати, обіцяють пристойний гонорар. То чому б не скористатися з цього? Я вже й угоду підписав. І ось тепер сиджу й пишу. Пишу. Гадаю, що вийде щось путнє. Більше того — шедевр. Тут мене ніхто не обмежує. А дома я цього не зміг би. Дома я — нуль.

Дружина іронічно всміхнулася.

— За всім цим для тебе стоять тільки гроші,— сказала вона. — Не тороч мені про свободу й демократію. Ти пишеш тільки те, що від тебе вимагають. Для тебе завжди головним були тільки гроші.

— Ні! — вигукнув Грабіна.— Ти помиляєшся. Я справді хочу писати. Творити літературу. Зрозумій мене! Це мій останній шанс. Я вже немолодий. Досі в мене нічого не виходило, і ти це добре знаєш. Я зупинився напівдорозі. Мав певний успіх, це правда. Але хіба тільки в Чехословаччині. А хто про мене знав поза її межами? А тут, у Відні, переді мною відкривається цілий світ. Це і є мій шанс.

— І ти заради цього спокійно ламаєш сім'ю.

Грабіна сів у крісло, нахилився до дружини й заплющив очі.

— Сім'я,— промимрив він.— Навіщо тішити себе ілюзіями? Ми вже давно перестали бути нею.

Марія засовалася в кріслі.

— Ми жили, як живе багато інших родин,— сказала вона обережно.

Грабіна голосно зітхнув і безпорадно опустив руки.

— Будьмо відвертими. Колись ми таки повинні це сказати одне одному. Ми жили поруч, як чужі люди.

Марія й цього разу нічого не відповіла. Вона сиділа, втупивши погляд кудись просто себе.

— З кожним днем ми ставали дедалі чужішими,— вів далі Грабіна.— Нас уже ніщо не зв'язує. І ми нічого не змінимо в цій ситуації.

— Так було не завжди,— заперечила дружина.— Ти повинен це визнати.

— Визнаю, визнаю,— нетерпляче урвав він її.— Ми любили одне одного. Боже, як це було давно! Я любив тебе без тями, Маріє. Але спогади про любов — це вже не любов.

— Чого ти хочеш від життя?

— Не знаю. Може, тільки трошечки більше, ніж воно нам із тобою давало. Але тепер це вже не має значення. Подружнє життя тільки зв'язує мені руки.

— Ти не можеш піти від нас тільки тому, що вже не любиш мене,— сказала вона.

Він хвилину помовчав, а потім відповів:

— Ти була непоганою дружиною. Та я більше не можу. Я поставив на карту абсолютно все. У мене залишилося не так вже й багато часу.

Вона знизала плечима, ковтнула віскі й стиснула чарку в тонких пальцях.

— Я не хочу тебе ображати,— мовила вона обережно,— але раджу тобі тверезо зважити свої можливості. Хемінгуея з тебе вже не вийде.

Грабіна знітився.

— Це ти даремно,— буркнув він невдоволено.— Я не мрію стати Хемінгуеєм. Я хочу тільки сказати те, чого не скаже за мене ніхто.

— Я тебе не розумію.

— Я пообіцяв, що напишу книгу про Чехословаччину. Коли зароблю багато грошей, тоді я напишу свій головний твір.

Марія скептично покивала головою.

— Про Чехословаччину? Ну звичайно! Чому б і ні?

Вони помовчали, неприязно дивлячись одне на одного.

— Існує ще одна можливість,— озвався за хвилину Грабіна.— Переїжджайте сюди до мене. Житимемо тут усі разом.

Марія покрутила головою:

— Відпадає.

— Чому?

— Тому. В Чехословаччині в мене є друзі, робота — все, чим я досі жила. А тут я пропаду.

— Подумай над моєю пропозицією. Спеціалістам тут живеться непогано. А ти інженер-хімік. Тебе візьмуть скрізь. Ти зароблятимеш згодом стільки, як заробляла дома.

— Ні,— повторила вона.— Це не для мене.

— Але ж чому?

— Там — мій світ. Я не можу покинути його. Тебе я вже втратила, а якби послухалася твоєї поради, то втратила б і все інше.— Марія поставила чарку, тоді взяла сигарету, клацнула запальничкою й глибоко затяглася.— Це твоє останнє слово? — запитала вона за хвилину.

— Останнє,— відповів він із притиском.— Так буде найкраще. Для обох.

Вона нервовим рухом погасила в попільничці сигарету й підвелася.

— Для обох.— В голосі її звучав відчай.— Але ж нас троє.

Грабіна мовчки дивився на дружину.

— Можливо, ти маєш рацію,— вела вона далі.— Можливо, й

справді буде краще, якщо ми розійдемось. Я тебе розумію,— вона міцно прикусила губу, потім провадила далі: — Я розумію, що ти хочеш тут заробити грошей. Хочеш бути сам. Хочеш зажити слави.— І знизала плечима.

— Не турбуйся за мене.

Вона здивовано глянула на нього й заговорила вже спокійніше:

— Але я не розумію, чому ти хочеш покинути Яну. Ти добре знаєш, як вона тебе любить.

Грабіна сіпнув головою, гірко посміхнувся.

— Яна вже доросла. В неї своє життя. Вона зрозуміє мене.

Вони стояли одне навпроти одного, немовби чогось чекаючи. Дивилися одне одному у вічі, але в поглядах їхніх не було нічого, крім смутку й розгубленості.

— Не сердься,— ворухнув губами Грабіна.— Я не можу. Я вже все вирішив, Маріє.

— Схаменися, поки не пізно,— озвалася вона.— Ти не можеш так просто покинути нас.

Грабіна підійшов до неї й заспокійливо погладив. Потім торкнувся долонями її щік і легенько поцілував в уста.

Вона сумно всміхнулася. Простягла руку до чарки з віскі, випила; на очах у неї виступили сльози.

— Мабуть, то й справді марна річ — умовляти тебе.— Вона говорила вже майже спокійно.— Буде краще, коли я ще сьогодні повернуся додому. Автобус відходить о п'ятій. Я піду. Подай мені, будь ласка, пальто.

— Ти справді не залишишся? До п'ятої ще маєш час.

— Ні.

Вони вийшли в передпокій.

— Ти могла б залишитись,— невпевнено мовив Грабіна.— Ми б іще трохи випили й поговорили.

— Про що нам іще з тобою говорити? Ми сказали одне одному вже все, що мали. — Вона вдягла пальто й рушила до дверей.

Грабіна розгублено переступав з ноги на ногу.

— Ти більше нічого мені не скажеш? — запитав він хрипко.

Марія глянула на нього й гірко всміхнулася.

— Нехай тобі тут щастить. Прощай. — І відчинила двері.

— Зачекай, — зупинив її Грабіна. — Зачекай, я зараз повернуся. — Він кинувся до кімнати й маленьким ключиком відімкнув дверці письмового столу. Там лежало кілька пачок грошей. Він узяв одну з них і повернувся до дружини.

— Візьми, прошу тебе. Це для Яни. Тут десять тисяч шилінгів. З авансу за книжку, яку я пишу. Візьми. Прошу тебе. — Він тицьнув їй у руку пачку банкнотів.

Марія здивовано глянула спершу на нього, потім на гроші. Якусь мить вона вагалася: здавалось, вже хотіла покласти гроші в сумку, але раптом розтулила долоню, й гроші впали на підлогу.

— Ти, бачу, взагалі нічого не зрозумів, — сказала Марія, похитавши головою. — Анічогісінько. — Відсунувши пачку грошей кінчиком черевика, вона переступила поріг і тихо, майже нечутно, зачинила за собою двері.

13

— Укрийте його, Едіт! Тут таки холодно. Чого доброго, ще простудиться. — Штайнер поправив під головою у пацієнта подушку, а медсестра аж під саме підборіддя накрила його ватяною ковдрою. — Нехай поспить. Вигляд у нього дуже хворий. Хто це?

— Не знаю, — відповіла Едіт. — Його привезли недавно. Мабуть, якийсь багатій, якщо його поклали в окрему палату.

Штайнер зачинив вікно, поправив ковдру й разом з медсестрою вийшов у довгий, порожній коридор. За великими вікнами виднівся засніжений сад.

Едіт ішла на півкроку попереду. Це була гарна дівчина: високий, рівний лоб, тонкий ніс, повні губи й широкі вилиці; великі очі її трохи косили. Вона була струнка й жвава, по-німецькому говорила м'яко, з акцентом і трохи гаркавила.

Вона раптом повернулася до Штайнера й покрутила гудзик його халата.

— Я йду до лабораторії, а ви догляньте за пацієнтом. Якщо виникне потреба, подзвоніть мені. — І, збігши по сходах, зникла в широких дверях лабораторії.

До Гамбурга Едіт приїхала з Лілля. Вона була француженка й вивчала тут медицину, а вечорами працювала в лікарні медсестрою, щоб заробити собі на плату за навчання. Була небанальна, самостійна й трохи навіжена, одне слово, типова молода сучасна жінка. Коли Едіт чергувала, Штайнер виконував усі її накази, допомагав перев'язувати пацієнтів, подавав їм ліки, іноді робив ін'єкції, а також виносив з-під них судна.

У лікарні в цей час було майже порожньо, в кабінетах сиділи тільки чергові лікарі й медсестри. Пацієнти вже спали. Штайнер повернувся коридором до ординаторської. Роботи тепер у нього не було ніякої, пацієнтам нічого не бракувало, а Едіт пішла до лабораторії тільки через те, що не хотіла бачити його. Він сів за стіл, де звичайно сидів лікар Гюбш. На столі лежав стетоскоп; Штайнер з хвилюванням узяв його в руки і встромив трубки у вуха. Почувся знайомий стукіт і дзвін: здавалось, то вібрувало повітря. Він приклав стетоскоп собі до грудей. Серце працювало ритмічно й приглушено, женучи кров в артерії, несхибно і впевнено підтримувало життя в мільйонах клітин його тіла, забезпечуючи діяльність усіх органів мозку і нервів — досконалий, гідний захоплення витвір природи, який він носив у собі. Витвір, який підтримував життя в тілі Мартіна Штайнера, допоміжного санітара, подавальника суден, колишнього хірурга, а нині чехословацького емігранта. Він склав стетоскоп і сховав у футляр. Стетоскоп цей належав не йому.

Штайнер пройшовся по ординаторській і зазирнув до шафок, де лежали блискучі інструменти, коробки з ліками та бинтом. Йому ніхто не заважав, і ніхто його звідси не проганяв: ординаторська тепер цілком належала йому, й він на хвилину знову став лікарем — людиною, яка потрібна хворим. Він відчував потребу в таких хвилинах, коли до нього поверталася впевненість, бо останнім часом вона дедалі частіше покидала його: він став мовчазним, якимсь заляканим і нервовим. До того ж його охопило розчарування.

Йому довелося докласти неабияких зусиль, щоб найняти поганень-

ку й дорогу кімнату. Він тішив себе думкою, що в Гамбургу вони всі такі. Погані й дорогі. Кімната була така маленька, що в ній ледве вміщалося залізне ліжко й стара висока шафа. Під вікном стояли столик і стілець — оце й усе. Не було ні килимка на підлозі, ні навіть завісок на вікнах, під якими стояв сірий ліхтарний стовп. У кімнаті завжди панував присмерк і холод, і Штайнер намагався перебувати у ній якнайменше: по суті, він приходив сюди тільки ночувати. Щомісяця платив за кімнатку триста марок — третину свого заробітку. Він добре розумів, що хазяїн здер з нього утридорога, проте говорив собі, що треба задовольнятися тим, що маєш. Жив майже надголодь, економив на харчах, а також на одежі: відколи приїхав до Гамбурга, не купив собі навіть найнеобхідніших речей. Настала зима, потрібні були пальто, якась тепла сорочка й светр, але він не мав змоги їх купити. Усвідомивши своє становище й перспективи в лікарні Круммерера, Штайнер почав відкладати гроші на авіаквиток до Канади — хотів скоріше потрапити за океан. Та все ускладнювала Соня. Він послав їй листа з проханням якнайшвидше повідомити, приїде вона до нього чи ні. Залежно від цього він і діятиме — на один квиток він спроможеться значно раніше. Проте Соня поки що не написала йому ані рядка.

Він не тішив себе ілюзіями про життя на Заході, однак чекав чогось більшого. Знав, що попервах тут буде важко, проте така скрута, в яку він потрапив, йому й не снилася. Більше того — він не бачив ніякого виходу з цього становища. Перед ним була тільки одна можливість — виїхати до Канади. Він уже подумував, чи не спакувати йому свої манатки та не повернутись додому. Але йому не хотілося вірити, що він так прикро помилився. Отож поки що чекав відповіді від Соні й плекав невиразні надії.

Поволі обійшовши всю ординаторську, Штайнер вирішив зазирнути до нового пацієнта: може, йому щось треба, однаково ж робити нічого, а до кінця чергування ще далеко. Піднявшись сходами на третій поверх, де було стаціонарне відділення, він тихо відчинив двері й зазирнув до палати. На столику біля ліжка горів нічник. Пацієнт лежав, укритий аж під саме підборіддя, здавалося, він спав, бо не ворушився й навіть наче не дихав. Штайнер зайшов до палати й нахилився над хворим: маленьке, висхле обличчя, обтягнене зморшкуватою шкірою. Це був старий чоловік. Проте волосся ще густе, хоч і зовсім сиве — воно спадало йому на лоба, а ззаду кучерявилося. На обличчі застиг вираз спокою, губи напіврозтулилися, й здавалося, що старий усміхається. Зненацька він розплющив очі, і Штайнер здивовано відзначив, що вони в нього блакитні й неприродно великі. Старий незмигно дивився на розгубленого Штайнера, і в його погляді не було ні подиву, ні обурення, ні втоми; він лежав спокійний і наче задоволений собою.

— Даруйте, — тихо озвався Штайнер. — Я не хотів вас турбувати. Я вже йду. Може, вам щось подати?

— Сядьте, — мовив старий, і Штайнер знову здивувався: голос у хворого був гучний, густий; коли він заговорив, блиснули білі здорові зуби. — Я радий, якщо сюди хтось заходить. Мені тут самому страшенно нудно.

Штайнер хвилину нерішуче постояв, схилившись над хворим, але в того був такий вираз обличчя, що він зрештою простяг руку до стільця. На ньому лежало кілька книжок і останній номер «Шпігеля». Штайнер глянув на книжки: «Життя Бетховена» Ромена Роллана, «Замітки

Мальте Лаурідса Брігге» Рільке, якісь ноти. Він переклав усе це на нічний столик.

Старий перехопив його погляд і звівся на ліктях.

Штайнер сів біля пацієнта.

— Лягайте. Так ви швидко стомитесь.

Старий махнув рукою.

— Ет, що там! Мені нічого не бракує. Я міг спокійно лежати вдома. Почуваю себе трохи стомленішим, ніж завжди, ото і все. Діти привезли мене сюди, бо вирішили, що я вмираю. Але на той світ я іще не збираюся.

— Лягайте, — заспокійливо повторив Штайнер.

Пацієнт простяг йому руку:

— Мене звуть Еммеріх Крафт. Я — диригент. Так, шановний. Колись я диригував у Берлінській, потім у Віденській філармонії, і згодом — у Штутгартській опері. Я був відомий диригент і об'їздив увесь світ. А тепер мене запроторили до лікарні. Гамбург мені не подобається. Тут холодно. — Він міцно й коротко потис Штайнерові руку.

Штайнер теж відрекомендувався й знову попросив:

— Лежіть спокійно. Ви — хворий.

— Кажу вам, що нічого зі мною не станеться. Діти запроторили мене сюди, щоб мати святий спокій. Я нікому не потрібен — ні синові, ні дочці. Мовляв, у лікарні мені буде найкраще. Мені потрібен догляд, пане лікарю. — Старий поклав на ковдру руки.

— Я не лікар, — заперечив Штайнер і всміхнувся.

— Тобто як? — здивувався старий. — А хто ж ви тоді?

— Санітар, — відповів Штайнер. Потім додав: — Я емігрант. Чехословацький емігрант.

Крафт, усміхнувшись, задивився на стіну.

— Сметана, Дворжак, Яначек, Сук, еге ж? — Він труснув головою. — Як це — емігрант? І що ж примусило вас емігрувати?

Штайнер мимохіть усміхнувся й собі, почувши це запитання, висловлене з такою безпосередністю.

Вони мовчали; Крафт зосереджено дивився на стіну перед собою, а Штайнер думав над несподіваним запитанням старого. Що він міг відповісти?

— Чому ви емігрували?

Хворий поволі повернувся до попередньої пози, руки його лежали на ковдрі, голова спочивала на подушці.

— Я теж був емігрантом. Через два роки після того, як до влади прийшов Гітлер, мені довелося виїхати до Франції, бо я симпатизував соціал-демократам і комуністам. Це була моя перша еміграція.

— Перша еміграція? — механічно перепитав Штайнер.

— Після капітуляції Петена мене кілька разів затримувала поліція. В Парижі тоді жило багато німецьких емігрантів. То були в основному люди, приречені на бідність: незаможні євреї, художники, комуністи, профспілкові лідери. Я виїхав до Швейцарії, але звідти нас вислали, — провадив далі Крафт. — Так ми кидалися від одного кордону до іншого, а за нами по п'ятах ганялася поліція.

Штайнер поправив диригентові під головою подушку, і той провадив далі:

— Мені не пощастило. Мене схопило гестапо, і я опинився в концтаборі. Але незабаром мені вдалося втекти. Я знову дістався до Фран-

ції, звідти в товарному поїзді переїхав через Піренеї до Іспанії, потім до Португалії, а далі пароплавом до Сполучених Штатів. — Крафт похитував головою, немовби в такт якійсь мелодії, а пальцями постукував по ковдрі: можливо, уявляв собі, що це клавіші рояля. — Ніхто вас не примушував, але ви все одно емігрували,— сказав він.— Я знав багатьох емігрантів, котрі ладні були віддати все на світі, щоб їм тільки дозволили знову повернутися на батьківщину.

— Нині ця справа стоїть трохи інакше, — заперечив Штайнер. — Я поїду до Канади, — уперто сказав він. — Там потрібні лікарі.

— А я вас не відмовляю, — Крафт знизав худими плечима. — Можливо, вам і справді добре житиметься в тій Канаді.

Світло нічника було слабке, і контури довколишніх предметів розпливалися. Крафт усе ще сидів, спершись спиною на подушку; Штайнер дивився на гострий його профіль, тонку шию й бліді щоки.

Крафт раптом обернувся до Штайнера, але той бачив тепер тільки обриси обличчя й великі, блискучі очі.

— Пригадую... якось отак надвечір я сидів на терасі однієї невеличкої кав'ярні в Латинському кварталі. Сутеніло. Скрізь у вікнах будинків і в ресторанах спалахнули вогні. Під цим вечірнім світлом усе місто стало мовби якесь лагідніше, і мені здалося, що й люди теж змінилися, подобрішали. Я сидів там, пив ганусівку, і в усьому Парижі не було другого такого, хто почувався б самотнішим за мене. Навіть привітатися не було з ким. Зненацька з якогось освітленого вікна долинула музика. Хтось грав на роялі Шопена, але грав препогано. Мушу вам сказати, я не в захваті від Шопена, але в ту хвилину ця музика видалася мені найкращою в світі. Я навіть пробачив тому піаністові його вкрай погану гру. В мене боляче стиснулося серце, всю мою істоту заполонила така нестерпна туга, що я хотів негайно повернутись додому, незважаючи на гестапо, на війну — ні на що. Коли мені трохи відлягло від серця, я зрозумів, що це хвороба еміграції. Тяжка і невиліковна хвороба. Ностальгія. Туга за батьківщиною.

Він замовк, ледь відвернувшись до стіни, і Штайнер тепер зовсім не бачив його обличчя. У палаті запала тиша.

— Ваша правда, — мовив нарешті Штайнер. — Мені теж знайомі такі хвилини. Я теж уже пережив їх. І я знаю, що вони ще не раз повертатимуться до мене.— Він замовк.— Все це не так просто... Хто не знає нашої ситуації, цього ніколи не зрозуміє. Мене обурює навіть найменша несправедливість... Я відчуваю огиду до людей, які паразитують за рахунок суспільства, безсоромно брешуть, набиваючи при цьому кишені грішми... Я не терплю лицемірства. Я намагався працювати й жити чесно. Знаєте... Мені потрібні були гроші, я хотів мати тільки те, що заслуговував, — адже я був непоганий хірург... І Соня...

Штайнер раптом почув рівномірне й глибоке дихання Крафта і нахилився над ним. Очі в старого були заплющені, голова перехилилася набік, руки лежали на грудях. Крафт спав. Штайнер ще якусь хвилину дивився на нього, а тоді дбайливо накрив його, загасив світло й тихенько вийшов.

14

Вікно було відчинене в холодну й морозяну грудневу ніч. Свіжий вітер віяв до кімнати, змішувався з сигаретним димом, пахощами парфумів і ароматом шампанського. Соня Менгартова лежала в ліжку й курила, бездумно втупивши погляд у вікно, закрите білими шторами. Одну ногу вона вистромила з-під легкої ватяної ковдри, й вітер приємно холодив шкіру. Соня була трохи стомлена й спітніла, вона ще ніби відчувала дотики чоловічих рук, і це огидне відчуття не полишало її. Ганс Вернер лежав поруч, спиною до неї, й легенько хропів. Соні було видно його вузькі плечі, тонку, зморшкувату шию, лисину на тім'ї; скривившись, вона відвернулася. Надворі стояла глибока тиша, прожектори, що освітлювали театр, погасли, і в кімнату падали хіба відблиски блідих рекламних вогнів та фар таксі, що зрідка проїздили повз готель. В кімнаті стало холодно. Соня встала й пішла зачинити вікно. Шкіра її взялася сиротами. Повертаючись до ліжка, вона зупинилася перед тьмяно освітленим дзеркалом і почала вивчати себе. Проте дзеркало дуже невиразно відбивало її високий, стрункий стан, темне, густе волосся. Соня відвернулася, їй стало прикро, що вона так принизила себе з цим бридким, вишукано чемним, елегантним і багатим австрійцем, який уже кілька років набридав їй своїми домаганнями. Сьогодні він нарешті одержав те, чого так уперто жадав. Соня накинула на себе легкий халат і сіла на ліжку. Сигарета догоріла, вона загасила її в попільничці, закурила іншу й налила собі трохи шампанського. Воно вже видихлося й мало смак звичайнісінького прокислого вина. Соня курила, маленькими ковтками пила шампанське, а Вернер тим часом спокійно посапував поруч у ліжку. Усе, що сталося цієї ночі, здавалося їй тепер абсурдним і нереальним: і цей простий, але вишукано обставлений номер, і дорогі сигарети, і видхле шампанське, і гладкий, самовпевнений австрієць, який хотів із нею одружитися, і вона сама — стомлена, безпорадна й сповнена огиди до нього.

В пам'яті її раптом спливли рядки із Мартінового листа; він писав дрібним, вертикальним і педантичним почерком, речення були зовні сухі й безбарвні, проте вона відчула в них його болісну тугу за нею.

Соня підійшла до вікна. Хвилину дивилася на порожню вулицю, на площу з темною будівлею театру. На автобусній зупинці, мерзлякувато кулячись, стояли якісь люди.

«Як це сталося, що я стою зараз біля цього вікна і дивлюся на порожню, бридку вулицю, й що я теж стала собі бридкою, й що в душі у мене порожньо?..» — запитала вона себе.

Відвернувшись од вікна, вона перевела погляд на кімнату. В темряві неясно проступали лиш контури навколишніх предметів.

Цей світ був зовсім не схожий на той, до якого вона звикла і в якому жили її батьки. Вона ніколи не хотіла бути такою, як вони. Батьки мешкали в трикімнатній квартирі неподалік від малого вокзалу, з ними жила Соня та її менший брат. Кімнати були обставлені старими, немодними меблями, а на підлозі лежали вичовгані килими. Мати була колись дуже гарна й розповідала Соні, як наполегливо добивався батько її руки, як палко він її любив і як довго вона не дозволяла йому поцілувати себе. Соня їй вірила, зрештою, батько й тепер, у свої п'ятдесят, виглядав ще цілком пристойно, а мама була ще навіть симпатична. Але

що з ними зробили оці прожиті разом двадцять років! Батько по дорозі з роботи заходив до Штайна випити два-три кухлі пива, а потім зачинявся в своєму кабінеті й виходив звідти лише надвечір, коли вмикали телевізор; мати завжди щось прала, шила, прасувала, прибирала й мила; з батьком вони розмовляли мало, та й то тільки про гроші і про дітей; що вони могли ще сказати одне одному? Жилося їм ні зле, ні добре. Одне слово, нормальна сім'я. Іноді вони сварилися, і тоді мати дорікала батькові, що він до неї байдужий, що його ніщо не цікавить, крім пива й футболу, а потім бідкалася, куди поділася її молодість: краще б, мовляв, вона вийшла за Штефана Возара, який працює нині десь у міністерстві... Соня зачинялася в своїй кімнатці й знаходила розраду в книжках із щасливим кінцем та в спогляданні фотографій кіноакторів; у її світі все було іншим — чарівним і хвилюючим. Вона не хотіла жити так, як жили її батьки, хоч і жаліла їх.

Мартін Штайнер прислав їй із Гамбурга вже три листи, і в кожному просив приїхати до нього. Вони разом переберуться звідти до Канади й там одружаться; він зробить усе, щоб Соня була щасливою. «Я напишу йому», — раптом сказала вона собі в думці.

Одержавши атестат зрілості, Соня подала заяву до інституту музичного мистецтва. Хотіла стати артисткою. Намір цей був цілком серйозний, хоч батько сказав, що вона не має до цього хисту. Якісь задатки є, але справжнього хисту немає. Вона тоді навіть не образилася на нього, так мало дослухалася до його слів. Її не прийняли, хоч батько і влаштував їй проктецію. Вона з гіркотою змушена була визнати, що хисту в неї й справді немає. Батько хотів, щоб вона вивчала економіку, щоб порпалася в паперах, як і він. Вона пішла на економічний факультет, з великими труднощами переходила з курсу на курс, але все-таки вчилася, щоб дома їй не дорікали.

Артистки з неї не вийшло, проте манекенницею вона стала. Познайомилася з літнім фотографом із ательє мод, і той багато чого її навчив. Вона ходила на покази мод, позувала в ательє й інколи брала участь у безглуздому й наївному рекламуванні зубної пасти на телебаченні. Фотограф став її коханцем. Вона не дуже переживала з цього приводу, пам'ятаючи материні нарікання — не хотіла на старість шкодувати, що замолоду щось прогавила.

Хоч це був і не той світ, про який вона мріяла, лежачи в своїй дівочій кімнаті, однак він бодай чимось нагадував його. Їй подобалися ці щедрі, тихі вечері в затишних ресторанах, гучні розваги в барах, танці, коньяк і вишукані туалети.

Живучи з фотографом, вона познайомилася з кількома юнаками; з деким із них була мила, з деким холодна, з деякими тільки віталася на вулиці, а з іншими інколи прощалася після довгих і стомливих ночей кохання. Мартін Штайнер належав до тих, хто не викликав у неї ніяких емоцій, але він був на диво терплячий. Такий терплячий, що ця терплячість її спершу тішила, потім почала лякати. Він не відмовлявся від свого наміру здобути її прихильність, був покірніший і відданіший за інших. Згодом вона до нього звикла, але сприймала його тільки як щось буденне — як повітря, що ним дихала, або воду, яку пила. Нічого в ньому їй не подобалося, він був замкнений і не компанійський. Недавно він виїхав до Гамбурга, щоб запропонувати їй там те, чого вона так прагнула: розкоші й блиск. Принаймні їй так здавалося, коли вона читала його ділові й зовні спокійні листи.

Коли він від'їжджав, вона пообіцяла, що приїде до нього. Не хотіла його ображати. Він поїхав задоволений і сповнений рішучості домогтися свого. На прощання вона його навіть поцілувала.

Інститут вона перестала відвідувати і, розуміючи, що рано чи пізно її відчислять, покинула його сама; батьки про це нічого не знали, але дома вона бувала мало, приходила тільки ночувати, та й то не кожного вечора. А крім того, тут був цей бридкий австрієць, цей Ганс Вернер.

Він виявився таким же настирливим, як і Мартін, але набагато досвідченішим. Казав, що хоче з нею одружитися, запрошував її до Відня, на екскурсію в Татри й до Югославії. У Відні він тримав якусь галантерейну крамницю, гроші у нього були, і Соні це подобалося. Тільки от був він старий і не викликав у неї ніякої симпатії.

Ганс приїздив до неї кожної другої й третьої суботи, вони сиділи, як сьогодні, в барі, вечеряли, а потім пили й танцювали.

— Підемо нагору? — запитав він її після одного з танців і міцно схопив за руку.

Соня відсахнулася.

— Не дратуй мене, будь ласка. Облиш це.

— Ти знаєш, що я хочу з тобою одружитися.

— Знаю. І мені це абсолютно байдуже.

Він був уже добряче напідпитку, очі його п'яно блищали.

— Тоді послухай, що я тобі скажу, — промимрив він, і в голосі його забриніли нотки люті. — Подумай над тим, що я тобі сказав. Я живу в двадцять першому номері. Я не хочу тебе приневолювати. — І, не чекаючи її відповіді, Вернер поклав на стіл гроші за вечерю, підвівся й пішов.

Вона хвилину ще посиділа біля стойки, замовила джину. В неї було таке відчуття, немовби її хтось занурив у смердючі помиї. Вся її істота бунтувала; згадуючи Вернерові слова, вона водночас немовби дослухалася до того, що діялося в її душі, з дна якої піднімалося якесь таємне, гріховне бажання, дивний трепет перед чимось забороненим і спокусливим водночас, таким, що може принизити її і в цьому приниженні дати насолоду. У неї зараз було таке відчуття, як колись давно, тоді, коли вона ще малим дівчам стояла перед дзеркалом і дивилася на своє тіло, прагнучи зазнати солодкої і болісної муки з прекрасним принцем. У тій пропозиції Вернера було щось збудливе, щось таке, що вабило її. До неї підсіли якісь юнаки, вони були досить приємні й хотіли зазнайомитися, замовили їй коньяку, і один з них потім запросив її на танець. Саме те, що вони були гарні й симпатичні, а Вернер — бридкий, огидний і несимпатичний, викликало в ній іще більше хвилювання й збудження. Вона розплатилася і вийшла з бару.

У вестибюлі зупинилася, не знаючи, куди їй іти.

І раптом вона зрозуміла, що її зараз хвилює: передчуття отого приниження, яке жде її в двадцять першому номері; можливість так глибоко й так болісно впасти, довідатись, як далеко вона може в цьому зайти... Вона підсвідомо відчувала, що це буде протестом проти сірого й нудного життя її батьків, цим вона помститься за те, що доля не послала нічого кращого. Обернувшись, вона побігла нагору сходами, не думаючи вже ні про що, боялася тільки, щоб її не помітили. Зупинилася вона лише під дверима двадцять першого номера й нервово постукала. Ганс відразу ж відчинив, і їй здалося, що її поява нітрохи його не здивувала й що він на неї й справді чекав.

— Вип'ємо, люба? — спитав він. — Я скажу принести шампанського, добре?

— Потім, потім, — витиснула вона з себе. — Я хочу, щоб це швидше...

— Я гадав, ми спершу вип'ємо з тобою.

— Ні, не треба...

Він погасив світло, вона вся палала, трепетна й нетерпляча. Все відбулося справді дуже швидко й розчарувало її.

Ганс мовчки заснув, і вона залишилася біля нього.

Соня згадала, як одного разу повернулася додому пізно вночі. Мати сиділа на кухні, на ній був старий синій халат, що вже протерся біля кишень; довге чекання стомило її, й вона задрімала на стільці. На кухні горіла лише маленька лампочка. Соня хотіла непомітно прослизнути до своєї кімнати, бо не любила нічних розмов, материних докорів, які здебільшого закінчувалися слізьми. Вона тихенько натиснула на ручку дверей, але погляд її мимоволі впав на згорблену материну постать: перед нею сиділа стомлена життям літня жінка з бляклим обличчям, на якому не було і сліду того виразу самовпевненості і владності, до якого звикла Соня. Їй стало жаль матері, на очах у неї виступили сльози, горло перехопив спазм. Вона стояла біля дверей, тримаючи в руках черевички, безпорадна й сумна, раптом усвідомивши, як гаряче любить матір, і водночас свою безпорадність у тому плині життя, що несе її кудись, щораз далі від рідної матері. Замислившись, вона не помітила, як черевичок вислизнув у неї з рук і стукнув об підлогу. Вона здригнулася, мати теж підхопилася з стільця.

— Мамо...

— Сонечко! Де ти ходиш? Котра зараз година? О боже, дві години ночі... Де ти була? Якщо про це довідається батько... Стільки клопоту з тобою! Ти що, обов'язково мусиш десь вештатися ночами? Порядні дівчата вже давно сплять... Я боюся за тебе!

— Ну що ти, мамо, я була в подруги. Ми разом готувалися до занять, а потім прийшли наші знайомі... Це чудові люди. Ми трохи повеселились... Не бійся за мене.

Вона підняла з підлоги черевичок, нерішуче глянула на двері.

— Я таки боюся за тебе, Сонечко. Чому ти не готуєшся до лекцій вдома? Вчися, Сонечко, щоб із тебе щось вийшло. Ти знаєш, як це для нас важливо... В мене було нелегке життя, я не мала змоги вчитися. Не було таких умов, як нині. Не забувай про це, донечко. Я бажаю тобі тільки добра.

— Я знаю, мамо. Всі бажають мені добра.

Вона вже пошкодувала, що розбудила матір.

— Сонечко! Не треба більше про це. Вмийся і лягай спати. — Мати підвелася, намацала ногами пантофлі й пішла до спальні.

— На добраніч, — сказала Соня.

Ганс Вернер хропів у Соні за спиною, і вона подумала про батька, який, мабуть, теж так само спить зараз у подружньому ліжку; ніч на короткий час рятує його від щоденних турбот. Вона не знаходила з ним спільної мови. Він був мовчазний, педантичний і дуже дратівливий.

Сонина кімната була поруч спальні батьків, й іноді вночі вона чула

за стіною уривчасте дихання й рипіння ліжка. Ці звуки викликали у неї огиду до батьків, немовби вона раптом довідалася про щось таке, чого не хотіла знати. У такі хвилини вона мало не плакала.

Ні, це не для неї. «Не бійся, мамо, я житиму не так, як ти. Щось уже та придумаю. Напишу Мартінові до Гамбурга».

Вона обернулася до Ганса Вернера, який не переставав голосно хропти. Хвилину дивилася на нього, а потім гидливо відвернулася. Вона явно зробила дурницю, їй не треба було сюди приходити. А втім, це хоч збагатило її певним досвідом.

Соня потяглася до попільнички, погасила сигарету. На стільці біля ліжка лежала її похапцем скинута одежа. Вона квапливо почала одягатися.

15

У Марека Земана сьогодні був гарний настрій, на подвір'ї Граммової фабрики стояв потужний грузовик «мерседес» з червоною кабіною і білим причіпом.

Марек Земан і Діно Дзанетті всю другу половину дня прововтузилися біля машини. Вони перевірили укомплектування, мотор, обладнання кабіни й лише після цього розписались у гарантійному листі.

Коли вони скінчили цю роботу, майстер Гершнер кивнув Земанові, щоб той залишився, і, начепивши окуляри, взяв у руки якісь папери.

— Послухайте, Земане, — нарешті озвався він. — Учора я довго розмовляв із паном Граммом. Ми говорили про вас.

Земан уважно слухав.

— Про мене? А що саме?

— Ви хочете залишитись у Геймердінгені?

— Ну... Хочу.

— А ваша дружина?

— Вона ще не приїхала. Але я чекаю її наступного тижня.

Гершнер розгорнув складений удвоє аркуш, перебіг його очима й знову згорнув.

— Ви емігрант, правда ж?

— Емігрант. А чому ви про це питаєте?

— Послухайте... Цей документ надійшов із Леонберга, з поліцейського управління. Ви повинні попросити політичного притулку, інакше наші власті не продовжать вам дозвіл на перебування в ФРН. І тоді вам нічим не допоможе навіть дозвіл на роботу. Сподіваюсь, ви мене розумієте...

— Розумію, — відповів Земан.

— Я думаю, що наші власті нададуть вам притулок, — сказав Гершнер. — Але підданство — ні.

— Знаю. Проживу якось і без підданства.

— Без німецького підданства.

Земан знизав плечима.

— Для мене це все одно.

— Послухайте... — почав знову Гершнер. — Якщо ми матимемо певність, що ви залишитесь працювати у фірмі «Грамм», то надамо вам квартиру. Але ви мусите підписати з фірмою угоду.

— Я підпишу, — сказав Земан.

— Угоду про те, що залишитесь у нас щонайменше на п'ять років. Це обов'язкова умова.

— Я підпишу, — повторив Земан.

— Тоді гаразд. Приходьте завтра. Я все приготую.

Після зміни, прийнявши душ і здавши брудну спецівку, Земан заквапився додому. В його поштовій скриньці лежав лист. «Мареку Земану, Фінкенштрассе, 15, Геймердінген». Лист був від Марти.

Земан бігцем піднявся до себе й обережно поклав листа на стіл. Спершу застелив ліжко, підмів кімнату й викинув старі газети. Прибрав і витер мокрою ганчіркою стіл, потім відкоркував пляшку теплої кока-коли, закурив сигарету і ввімкнув радіо. Після цього сів на лавку, прихилився спиною до стіни, а ноги поклав на стілець. Тепер можна було розпечатати листа.

Він дістав з конверта блакитний, складений удвоє аркуш паперу й почав читати:

«Привіт, Мареку! Цілую тебе тисячу разів, мій любий. Пишу тобі лиш кілька слів, бо ми скоро побачимось. Документи мої вже готові, й наступного тижня я виїжджаю до Штутгарта, отож зустрічай мене на вокзалі. Я дам тобі ще телеграму. Ваші передають тобі вітання. Ніяк не можуть примиритися з тим, що ти вже не повернешся. Батько твій не хоче зі мною навіть розмовляти. Він дуже засмучений твоїм вчинком. Може б, написав йому листа, га? Все інше тут по-старому. Вітання передає тобі також тітка Горватова. З нетерпінням чекаю, коли ми нарешті побачимось. У мене є для тебе одна новина, яка тебе, напевне, здивує, може, й порадує. Але я скажу тобі про це тільки тоді, коли ми будемо разом. Твоя Марта».

Він перечитав листа ще раз, потім поклав у шафу між чисті сорочки. Конверт пахнув тонкими парфумами. Якусь хвилину він сидів непорушно й повторював у думці слова листа.

Батько сердиться, ще б пак. Він ніяк не може погодитися з тим, що його син емігрував. Йозеф Земан, старий комуніст, майстер кабельного заводу, профспілковий діяч, не хотів визнати, що погано виховав свого сина. Справді, треба буде написати йому листа.

Потім він довго намагався відгадати, що ж хотіла сказати Марта передостаннім реченням свого листа. «У мене є для тебе одна новина, яка тебе, напевне, здивує, а може, й порадує». Мабуть, Марта вагітна. Він добре пам'ятає ніч напередодні його від'їзду: то була ніч палкого кохання. Відтоді минуло досить часу, щоб Марта змогла в цьому остаточно впевнитись. Через шість-сім місяців у них народиться дитина.

Земан нервово пройшовся сюди й туди по кімнаті. Він не знав, що йому думати з цього приводу. Це для нього щось абсолютно нове: він буде батьком. Земан раптом пройнявся почуттям самоповаги, але водночас його гризла і якась непевність.

Він слухав музику й розмірковував над тим, що жде його в недалекому майбутньому. Раптом він згадав, що пообіцяв о п'ятій годині відвідати Лацігів. Йому не дуже хотілося йти туди, надто тепер, коли він одержав від Марти цього листа й радів, що скоро побачить її. Але він уже пообіцяв. Лаціга й раніше багато разів запрошував його, просто нечемно знехтувати й цим запрошенням.

До п'ятої лишалася ще майже година, отож він не роздягаючись простягнувся на ліжку і взяв свій улюблений «Авто-Мото унд Спорт». Гортаючи журнал, він розглядав фото різних машин і бачив уже себе за кермом кожного з цих шикарних авто. Поруч нього сиділа Марта, а позаду, ясна річ, їхній первісток. Чудове життя! Таке, про яке він дав-

но мріяв. Земан вирішив, що купить собі «фольксваген». Хоч ця машина була й не дуже гарна й не дуже швидкохідна, зате солідна й надійна. А крім того, вона була порівняно дешева. Він купить її в кредит.

В іншому місці фірма «Неккерман» пропонувала туристські подорожі на Майорку, до Північної Африки й на Канарські острови. На барвистих фотографіях красувалися білі готелі й зелені пальми, синє море, а на його березі вродливі, засмаглі жінки. Фірма «Неккерман» пропонувала рай на землі за якихось вісімсот марок. Він заплющив очі й поринув у задуму. Так, це і є світ, про який він мріяв, заради якого виїхав із Чехословаччини: гарно обставлена чотирикімнатна квартира, «фольксваген», відпустка на Майорці. Чудове життя.

Він довго міг лежати отак і мріяти про своє майбутнє чи переглядати ілюстровані журнали, милуватися тим, що йому малювала винахідлива реклама і власна уява. Він уже починав жити так, як це рекомендували ілюстровані журнали: курив сигарети «Мальборо», бо йому подобався ковбой, сфотографований біля вогнища із пачкою цих сигарет, голився лезами «Корд» і вживав косметичні засоби «Олд Спайс», бо вони були упаковані в гарну червону коробку з білим вітрильником на ній. Штутгартське телебачення щодня перед випуском новин передавало рекламу: за кермом відкритого спортивного авто сидить молодик, а поруч нього — гарна дівчина. Перед тим, як авто рушає з місця, дівчина гладить молодика по щоці й повертається обличчям до камери.

«Це справжній мужчина, — каже вона, — бо він вживає косметичні засоби «Олд Спайс». Лише після цього машина рушає і зникає, огорнена хмарою куряви. Теж марки «Олд Спайс».

Джебокс-кава. «Things go better with Coca-cola»[1]. Вродливі жінки носять виключно білизну фірми «Газелле». «Тільки «Персоль», універсальний пральний засіб, дасть вам задоволення під час прання». «Онко-кава» — чи знаєте ви кращу марку?». «Опель-кадет» зразка 1968 року — ваше нове авто». «З «Пепсі-колою» день минає набагато краще». «Світ задоволених домогосподарок, ідеальних чоловіків, елегантних жінок, щасливих дітей і щасливих сімей». «Стежте за рекламою, і ви не знатимете ніяких проблем. Реклама забезпечить вам чудове, безтурботне життя».

Земан відклав журнал, полежав ще якусь хвилину, а потім підвівся й сів на ліжку. Кімната тепер видавалася йому ще вбогішою й нуднішою. Він з великим задоволенням помріяв би ще, але треба було йти до Лаціґів.

Він почав одягатися. Штани, чиста сорочка, краватка, піджак. Старе зимове пальто. Вийшов, замкнувши кімнату й залишивши в ній свої мрії й кольорові реклами. Надворі похолоднішало. Він підняв комір пальта.

Лаціги мешкали у новому будинку недалеко від станції. Це були невисокі триповерхові будинки з гаражами; за будинками росли фруктові дерева. Весь цей квартал належав Граммові, як і майже все в Геймердінгені: кілька невеликих крамничок, кінотеатр, маленький готель з винарнею і навіть рідкий ліс за селом.

Земан поспішав безлюдною вулицею. Вже повечоріло, й люди сиділи дома, вечеряли або дивилися телевізор.

---

[1] З кока-колою живеться краще *(англ.)*.

Він подзвонив, відчинила йому дружина Лаціга. Одягнена вона була зі смаком і водночас просто, на шиї — золотий ланцюжок, темне волосся зачесане догори. Лацігова була ще досить молода й вродлива. Вона подала йому руку і всміхнулася:

— Заходьте, будь ласка. Ми чекали на вас.

Земан увійшов. Лаціга — у світлому костюмі, чисто поголений — нічим не нагадував механіка з фабрики Грамма. Подружжя провело Марека до великої вітальні, де на низькому столику вже стояли закуски, пляшка вермуту, сухе вино, коньяк і якісь солодощі. Все було дбайливо й зі смаком розставлене, у вазі красувався навіть букет свіжих квітів. Земан у думці похвалив себе, що надів чисту сорочку й піджак.

— Навіщо ви завдали собі такого клопоту... — промимрив він. — Коли б я знав, то прихопив би бодай пляшку вина.

Лаціга махнув рукою.

— Тут це не заведено. Будь ласка, сідайте.

Земан роззирнувся по гарно обставленій кімнаті: біла «стінка», на вікнах штори; під стіною довгий диван, оббитий шкірою, столик і двоє крісел. На підлозі — товстий килим. Стіни обклеєні шпалерами з тонким візерунком.

Лаціга з усмішкою дивився на Земана.

— В кредит, — сказав він. — Меблі привезуть вам на квартиру і ще й подякують. Що будете пити?

— Чінзано, коли ваша ласка.

Лаціга налив три товстих чарки: Земанові — чінзано, дружині червоного вина, а собі коньяку. З відерця дістав кубик льоду і вкинув у чінзано.

— На здоров'я! — Він підняв чарку.

Усі троє випили. Лацігова увімкнула програвач і поставила платівку.

— У вас гарні меблі, — зауважив Земан.

— Вам подобаються? — запитала Лацігова. — Ми купили їх у Штутгарті. Довго не могли на чомусь зупинитись, стільки різних варіантів нам пропонували.

— Тут зовсім не так, як у нас, — сказав Лаціга. — Там ми ганялися за меблями місяцями, пхали у кишеню продавцям гроші. Та однаково не могли дістати нічого пристойного.

— Ви давно вже в Геймердінгені? — запитала Лацігова.

Земан узяв бутерброд із шинкою.

— Три місяці. Дружина приїде через тиждень.

— Ви живете на приватній квартирі?

— Мені пообіцяли дати квартиру, якщо я підпишу угоду.

— Я теж підписав, — сказав Лаціга. — В мене не було великого вибору. Нам тут добре. Одержали чотирикімнатну квартиру. Одну кімнату ми вже обставили. Інші обставимо пізніше. Селище це тихе, можна жити. А ви? Підпишете угоду?

— Ну звичайно. Мене переводять працювати водієм. Дають вантажну машину.

— Я бачив. Вона стоїть у дворі. Машина хоч куди. І квартиру вам теж дадуть у цьому будинку.

— Будемо з вами сусідами, — зауважила Лацігова. — Ви їжте, їжте.

— Дякую, у вас усе таке смачне. — Земан наминав бутерброд із сьомгою. — Я й дома водив машину, — сказав він.

— А я дома працював електромонтером. Але іноді обслуговував і автомобілі.

Земан пожвавішав.

— Ви розумієтесь на автомобілях? Це моя пристрасть. Як тільки я зароблю грошей, то відразу ж куплю «фольксваген».

— Ми теж купимо собі якесь авто. Тільки трохи пізніше. А поки що нам треба економити. Правда ж, Яно?

Лацігова не відповіла. Вона раз по раз поправляла у вазі квіти.

— А як відпустка? — запитав Лаціга. — Ви кудись поїдете?

— Ще не знаю. Але я бачив один чудовий проспект — Майорка.

— А я б хотіла поїхати до Парижа, — сказала Лацігова. — Побувати в Луврі... Ви любите картини?

— Курите? — запитав Лаціга. — Будь ласка, сигарети.

Вони закурили, і Лаціга знову наповнив чарки. «Help yourself. Допоможи собі сам», — линув із програвача голос Тома Джонса.

— Я б не хотів опинитися зараз дома,— озвався раптом Лаціга.— Ні за що в світі! Уявляєте, як там зростатимуть тепер ціни і як упаде зарплата. Про це писали газети.

— Газети пишуть всяке, — сказав Земан.

— Я б не хотів там зараз опинитися, — повторив Лаціга. — Ні за що в світі.

— А я б хотіла поїхати туди подивитись, — тихо сказала його дружина. — Хоч на тиждень. Хоч на один день.

— Не мели дурниць, — махнув рукою Лаціга. — Нам і тут добре. Маємо все, що нам треба. І буде ще краще. Вип'ємо. Я вже давно не пив у компанії.

— Вип'ємо, — підтримав його Земан. — Я теж уже й не пам'ятаю, коли пив.

Напої в пляшках швидко танули; Земан відчував, як пашать у нього щоки від випитого вина. Не пила тільки Лацігова.

— Штефане, не пий стільки, — попросила вона. — Ти ж не в корчмі.

— Сам знаю, — грубо урвав її Лаціга. — Я нещасний чоловік, який не має права навіть випити, скільки хоче.

— Чарка-друга ніколи не зашкодить, — нерішуче зауважив Земан.

— Чарка-друга — повторила Лацігова. — А потім і не оглянеться, як вижлуктить цілу пляшку. І так майже щодня.

Земан позирнув на Лацігову, відзначив її тонкі щиколотки, гострі коліна, широкі й натруджені долоні. Вона перехопила його погляд, випросталася і, обсмикнувши спідницю, силувано всміхнулася.

— Я зварю каву. Будете пити?

— Чашечку вип'ю. Спасибі.

Жінка пішла до кухні, Земан дивився їй услід. Вона ступала, гордо випроставшись і злегка погойдуючи стегнами. Він перевів очі на Лацігу, але той дивився на чарку.

— Давай вип'ємо, друже, — пробурмотів він. — У нас уже порожні чарки. — Він знову долив Земанові вина, а собі коньяку. — Вип'ємо за нашу дружбу. Але до дна. Ви зрозуміли? До дна. — Він одним духом вихилив чарку.

— Чого доброго, ще сп'яніємо, — сказав Земан, витираючи губи.

— Ну що ви! Ми ще й не випили як слід. — Лаціга попустив вузол краватки, розстебнув комір сорочки. Елегантний костюм тепер висів на ньому, мов на опудалі.

Він знову налив у чарки. Трохи коньяку вихлюпнув на стіл.

— Я витру, — сказала Лацігова, яка саме повернулася з кухні. — Це новий гарнітур.

— Не треба, — Лаціга п'яно покрутив головою. — Яка ти культурна. Стала тут такою культурною. А вдома ти навіть не знала, що таке «Енессі».

— Нащо мені твій «Енессі»? — роздратовано сказала дружина й витерла розлитий коньяк. — Можеш залишити його собі. Дома мені добре було й без нього.

Лаціга водив пальцем по мокрому столу.

— Чи ти ба! — зареготав він і обернувся до Земана: — Дома їй було добре, бо я про неї дбав. Знаєте, скільки може заробити такий електромонтер, як я, на халтурі? О боже! Але ті гроші діставалися не легко! Хто не сунув мені в кишеню сотнягу, з тим я не хотів навіть балакати. І все це заради неї.

Лацігова повернулася і вийшла на кухню. Земан узяв яйце під майонезом і бутерброд із сиром.

— Не слухайте її,— промимрив Лаціга. — Жінок ніколи не треба слухати. Вони всі дурепи. Ви одружений? Жаль. Ми могли б іноді з вами кудись гайнути. Ну хоча б до Штутгарта. Там є такі жінки... Звичайно, їм треба заплатити. А одружуватися вам не треба було. І мені теж. Все це собаці під хвіст.

Земан уже шкодував, що прийшов сюди. Відчував, що вечір закінчиться подружньою сваркою. Йому було жаль Лацігової. Вона так старалася, щоб йому сподобалося в них.

— Вип'ємо,— вів далі Лаціга.— Ви чінзано, а я коньяку. До дна. До дна, друже.— Він проковтнув коньяк.

Земанові пити вже не хотілося, вино наче стояло йому в горлі, в роті було кисло й гидко. Увійшла Лацігова, несучи на таці три чашки кави. Земан глянув на її довгі ноги, чітку лінію стегон, і по ньому пробіг дрібний дрож.

Лаціга хитався на стільці й щось бурмотів собі під ніс. Він був уже п'яний.

— Не пий більше, прошу тебе,— сказала дружина.— Не пий хоча б тоді, коли в нас гості, Штєфане.

— Облиш,— буркнув він.— Не дратуй мене.

Земан засовався на стільці.

— Я, мабуть, уже піду. Я й так засидівся у вас.

— Нікуди ти не підеш, друже,— сказав Лаціга, раптом обнявши його і бризкаючи слиною в обличчя.— Зараз ми з тобою будемо співати. Ну, друже. Якусь народну! Ну, починай!

Лацігова стомлено сіла в крісло.

— Вибачте. Штєфан виробляє таке майже щовечора. Я думала, що він хоча б сьогодні стримається.

— Нічого страшного,— сказав Земан.— Треба ж йому якось розрядити себе. Самому, мабуть, тут дуже тоскно.

— Нам краще було не приїжджати сюди. Вдома він пив менше.

Лаціга знову потягся рукою до пляшки й налив собі коньяку. Під-

ніс чарку до губ, кілька разів ковтнув. Коньяк цівкою побіг по підборіддю, залив йому шию й сорочку.

Скажіть рідній моїй нені...
Скажіть рідній моїй нені, ой-ой-ой,
Щоб не ждала до вечері...
Щоб не ждала до вечері .. —

затягнув Лаціга дзвінким і тужливим голосом, хоч голова його хилилася додолу й очі п'яно блищали.

— Я піду,—сказав Земан, підводячись.— Не сердьтесь, але мені треба йти.

Лацігова теж підвелася.

— Допийте хоч каву.

— Після кави мені буває зле,— пробелькотів він. — Вибачте. Я справді вже піду.

Він обійшов стіл і рушив до дверей. Лацігова пішла за ним. Її чоловік тим часом затяг другий куплет пісні. Земан одягся.

— Спасибі вам за приємний вечір,— сказав він Лаціговій.

— Мені дуже прикро, що все так негарно вийшло.

— Ну що ви, все було дуже добре.

Вона всміхнулася й подала йому руку. Потім раптом підступила впритул і притиснулася до нього всім тілом. Земан аж здригнувся. Але це тривало тільки мить — жінка ступила крок назад і тихо промовила:

— На добраніч.

Земан зачинив за собою двері і вже за порогом відповів:

— На добраніч... на добраніч.

16

На пероні було повно пасажирів. Одні сиділи на дерев'яних лавах, поскладавши біля себе на брудне каміння багаж, інші ходили сюди й туди, переступали через сумки, валізи, пакунки, стояли біля буфету й кіоска з морозивом, перегукувалися, лавіруючи між оранжевими поштовими візками. Час від часу з гуркотом прокочувалися поїзди, і тоді весь перон огортали клуби диму. Голос у репродукторі раптом оголосив, що через п'ятнадцять хвилин до шостої платформи буде подано пасажирський поїзд Братіслава — Відень. Пасажири заворушилися, почали переставляти багаж; черга біля буфету захвилювалася.

«Нарешті»,— подумала Марта Земанова; її дратувало це сум'яття, довге чекання, і взагалі їй з самого ранку було не по собі. Вночі вона погано спала, часто прокидалася й виходила пити воду. Напівсонна, вона зупинилася біля вікна в кухні й, дивлячись на тьмяно освітлену вулицю, низку будинків і сіру бруківку, раптом усвідомила, що бачить цю непривабливу картину востаннє, і до горла їй підкотив клубок. Вона випила снотворне, проте воно не подіяло. Марта до ранку крутилася в ліжку й прокинулася мокра від поту й невиспана. Голова у неї наче розколювалася від болю.

— Ти нічого не забула? — запитала її дрібненька жінка з добродушним обличчям; на ній було довге потерте пальто, сиве волосся вона пов'язала хусткою. Це була її свекруха, Марекова мати. Поруч неї стояв Мареків батько, Йозеф Земан, присадкуватий і міцний ще чоловʼяга з м'ясистим носом, зморшкуватим обличчям і жвавими очицями.

— Бережи себе,— сказав він.

— Добре. Не хвилюйтесь.— Марта поводилася так, як той школяр біля дошки.— Я нічого не забула.

— Передай йому наше сердечне вітання. Скажи, що мама його міцно цілує.

— Гаразд. Я скажу йому, що ви всі про нього пам'ятаєте.

Голова в Марти не переставала боліти. Вона хотіла якомога швидше сісти в поїзд, щоб усе це лишилося вже позаду. Її прощання із старими буде дуже сумним.

— Передай йому також, що нас дуже засмутив його вчинок,— сказав старий Земан.— Він не повинен був цього робити.

— Скажу. Але тепер уже пізно про це говорити.— Марта стомлено глянула на свекруху. Вони розмовляли про це щовечора, одне й те саме, одне й те саме. Вона добре знала, що жде цих двох людей — самотність на старості, безконечні спогади, холодна й порожня квартира.

— Йому дома нічого не бракувало,— зітхнула Земанова.— У нього було все.— Вона дістала складену хусточку й витерла сухого носа.— Я справді ніяк не можу зрозуміти, чому він поїхав.

— Люди наче побожеволіли,— промимрив Земан.— Ти тільки поглянь, скільки їх тут. Я не розумію, чому вони втікають. Таке враження, що всі вони побожеволіли. Чого вони бояться? — Він закурив сигарету, пахкаючи, випустив дим, наче паровоз.— Мине час, вони все добре зважать і ще пошкодують... Ви з Мареком теж.

Марта не відповідала. Їй не було чого сказати, вони все вже переговорили. Їхні довгі й безрезультатні дебати не раз тривали до пізньої ночі. Вона думала про Марека, а також про те, як вони влаштують своє життя там, на Заході. До заміжжя вона жила в гуртожитку для неодружених недалеко від лікарні на Крамарах, де працювала медсестрою. Вона часто переходила з одного гуртожитку в інший, в кімнаті її завжди було повно дівчат, скрізь валялися предмети жіночого туалету — гребінці, креми, білизна; їй дуже добре була знайома атмосфера вічного очікування і мрій, нездійснених дівочих сподівань, безсонні ночі, дні, що не відрізнялися один від одного, заздрість і нещира дружба. Гуртожитки їй набридли, а тепер остогидло й життя із свекрами. Вона вийшла заміж раптово, довго не думаючи,— по суті, навіть як слід не познайомившись із Мареком. Але він був братіславець, і це все вирішило: вона могла залишитися в столиці й переселитися до нормальної квартири. Марек був добрий і тихий хлопець; мабуть, аж надто тихий. І про її свекрів теж не можна було сказати, що вони погані люди, але Марта прагнула мати власну квартиру, чисту й гарно обставлену, затишну й простору. Їй уже виповнилося двадцять п'ять, вона була на рік старша від Марека і вважала, що в цьому віці вже треба жити пристойно. Марек переконував її, що на Заході вони дуже швидко одержать квартиру, обоє добре там зароблятимуть, і вона погодилась.

— Ми не будемо шкодувати,— сказала вона.— Не будемо.

— Будете,— заперечив Земан.— Ви будете там звичайними чужинцями. Навіть не знайдете собі друзів. І ви не витримаєте цього. Я знаю, ви повернетесь.

— Не повернемось.

Куди їм було повертатися? В квартиру на Польовій вулиці? Зе-

мани прожили там разом понад тридцять років, і Марта на мить уявила собі це їхнє життя: трикімнатна квартира, вбогі меблі, три-чотири відпустки у Вишніх Ружбахах, стомлені обличчя й мозолясті руки; те, що вони нічим не заплямували свого сумління і були мужніми людьми, нині нічого не важить,— подумала Марта.

— Якщо вам там буде погано, то ви все-таки вертайтеся додому,— сказала Земанова, тихо схлипуючи.

Марта глянула на її худе обличчя, зморшки під очима й зашкарублі жилаві руки, якими вона притискала до очей хусточку. Їй раптом стало жаль цієї жінки, котра була до того ж Марековою матір'ю, й до горла, як уночі, підкотив гіркий клубок.

— Добре, мамо,— відповіла вона, і в голосі її забриніли лагідні нотки.— Ви за нас не хвилюйтеся. Ми вже якось дамо там собі раду. Ще й вам щось пришлемо.

Земанова заплакала.

— Дитино моя,— вона, схлипуючи, схопила Марту за лікоть і хотіла ще щось сказати, але обличчя її скривилося, й вона відвернулася, витираючи очі.

— Не пхикай,— сердито сказав Земан.— Нам від них нічого не треба.— І обернувся до Марти: — Не треба нам ваших марок.— Він замовк і сердито застромив руки в кишені.— Гроші мені ні до чого. Мені потрібен син.— Він ступив два кроки в бік колії, потім повернувся назад і провадив далі: — Я погано його виховав, тепер бачу, що погано. Це моя вина. В мене весь час були якісь справи, збори, доручення, а на сина зовсім не лишалося часу. І тепер я за це розплачуюсь. Я думав, що він піде за мною сам по собі! А воно, бач, вийшло не так. Видно, я помилився. Якщо подумати... батько комуніст, брав участь у Національному повстанні, сидів у концтаборі, поводився мужньо, з гідністю... Та синів не цікавить доля їхніх батьків... Хай йому біс!

— Не лайся, старий,— заспокоювала його дружина.

— Як то — не лайся? — обурився він.— Може, я повинен тепер молитися? Може, повинен подякувати тим, хто заварив усю цю кашу? А може, аплодувати тим, хто спричинив у країні це сум'яття, порозбивав сім'ї?..— Він знову витяг сигарети й нервово закурив.

— Не кричи,— вгамовувала його дружина.— Криком тут нічого не зміниш.

— Треба було тоді кричати,— вів далі старий Земан.— На зборах! Щоб усі чули! «Демократизація»... Ось до чого вона призвела!

— Ви добре знаєте свого сина,— перебила його Марта.

— Знаю. Марек іще дуже молодий. Через те й спіймався на їхній гачок.— Земан заклав руки за спину.— Я все ще сподіваюся, що він повернеться до мене,— провадив він, пахкаючи сигаретою.— Сам дійде до цього. Адже це мій син.

Лише тепер, за кілька хвилин до відходу поїзда, Марта зрозуміла, що Марек взагалі не знаходив спільної мови зі своїм батьком. Старий Земан часто розповідав про передвоєнні часи, про повстання, про голод у концтаборі і повоєнні роки. Марек хвилину слухав, а потім нервово перебивав його: «Так, тату. Про це ти вже розповідав. Я чув про це багато разів, і не тільки від тебе. Про це говорять усі, але ніхто цього не слухає. А я знаю вже наперед, щó ти хочеш сказати. Це мене не цікавить».— «А що ж тебе цікавить? — запитував

старий Земан.— Скажи, що?» І Марек щоразу нервово говорив: «Цього я точно не знаю. Зате я дуже добре знаю, щó мене не цікавить. Ці ваші розмови мене не цікавлять». Старий Земан сердито курив і зиркав на сина. А той тим часом провадив далі: «Я хочу мати нове авто, пристойну квартиру з гарними меблями, хочу побачити світ і добре пожити. Що ти маєш проти цього? Ви ж за це боролися, щоб нам жилося добре, хіба ні?» Старий Земан хвилину помовчав, а тоді відповів: «Так, ми боролися, але боротьба ще не закінчилася. Треба боротися, поки на цьому світі живе ще хоч одна експлуатована людина, хоч один бідак, розумієш? Революція ніколи не кінчається дешевим автомобілем...»

Такі розмови майже щоразу закінчувалися сваркою.

Колією котився дизельний локомотив, гуркотів на стиках рейок, сигналив, залишаючи після себе сморід паленого мастила.

— Ми десь припустилися помилки,— вперто провадив далі Земан, коли локомотив проїхав.— Ми вдавали, ніби все гаразд, а воно далеко не все було гаразд.

Марта аж нахилилася, дивлячись у бік депо. Їй здалося, що звідти наближається пасажирський поїзд. Та колії були порожні.

— Я пропрацював на кабельному заводі тридцять років,— не вгавав Земан.— І що ж тепер? «Який же ти, Земане, комуніст, коли твій син утік на Захід?..» — запитають мене там. Що я їм на це відповім?

— Скажіть їм, нехай дадуть вам спокій,— нервово відповіла Марта.

— Спокій... Я відповідаю за свого сина.

— Ви в цьому не винуваті.

Земан кинув недокурену сигарету.

— Ніхто ні в чому не винуватий.— сердито пробурмотів він.— Тепер усі зніматимуть з себе всяку відповідальність. Ні, вам таки не треба було нікуди виїжджати,— сказав він.

— Не знаю,— збентежено і стомлено відповіла Марта.— Не знаю. Я нічого не знаю.— Їй здавалося, що все це вона вже десь бачила й чула, і цих людей, які, мов загіпнотизовані, кудись їдуть, теж. От тільки не розуміла, що вона тут робить з цими двома валізами.

— Не переживай, донечко,— сказала Земанова й підступила ближче.— Якось та буде...

— Я не переживаю. Але я хочу, щоб усе це було вже позаду.

Десь із-за повороту долинув гудок поїзда. Репродуктор хрипко оголосив:

— «Пасажирський поїзд Братіслава — Відень подається до шостої платформи».

Все навколо заворушилося, наче потривожений мурашник: люди прощалися, цілувались, тиснули одне одному руки, брали багаж, допивали похапцем пиво й докурювали сигарети. Тут були матері, які проводжали своїх синів чи дочок, дружини, чоловіки яких від'їжджали, брат прощався з братом, дівчина з нареченим. Чувся голосний жіночий плач. До платформи підкотив поїзд. Марта взяла дві валізки, на плече почепила дорожню сумку; це був весь її багаж. Локомотив із сичанням зупинився, і з-під його коліс заклубочилася пара. Це був пасажирський поїзд з дерев'яними лавами у вагонах й брудними вікнами. Почалася посадка.

— Ну що ж, треба йти,— сказала Марта, стримуючи сльози. Вона

не знала, що сказати цим людям.— Зоставайтеся здорові.— На думку не спадало жодне слово, яке змогло б передати смуток і біль, що облягли її душу.

Земанова витирала хусточкою очі, сякалася й схлипувала. Старий Земан стояв біля Марти розгублений, незграбно звісивши свої жилаві руки.

— Іди,— сказав він.— Ми зачекаємо тут на тебе. Поклади речі й вийди ще на хвилинку.

Марта піднялася у вагон і зразу ж біля дверей знайшла вільне місце. Поставивши валізи, вона повернулася до старих. На пероні було вже майже порожньо; ті, що від'їжджали, обліпили вікна вагонів або виглядали з дверей. Матері й дружини давали їм останні поради, чоловіки — останні застереження, і всі намагалися утішити одне одного.

— Бережи себе,— повторила Земанова.

— Добре, мамо.

— І передай наш привіт Марекові,— докинув Земан.

— Передам, обов'язково. Дякую.

— Ти нічого не забула? Тобі нічого не бракує? — знову запитала Земанова.

— Ні. Я не забула нічого.

Старий Земан нахилився до невістки.

— Візьми,— сказав він збентежено і тицьнув їй у долоню стошилінгову банкноту.— Про всяк випадок. У Відні це тобі придасться.

Марта відчула, що з очей от-от покотяться гарячі, рясні сльози.

— Мені не треба.

— Візьми, візьми. Ніхто ніколи не знає наперед, що з ним може трапитися у дорозі.

Це був останній, незграбний вияв любові старого; відвернувшись, він неквапливо відійшов убік.

— «Пасажирський поїзд Братіслава — Відень за хвилину відходить від шостої платформи. Прохання до пасажирів закінчувати посадку».

Марта склала банкноту в квадратик і затиснула її в кулаці, наче амулет. Вона відчувала, що ці гроші печуть її, немовби на долоню капнула гаряча сльоза. Поцілувала свекруху; Земан обняв її за плечі, торкнувся губами щоки і всміхнувся їй. Ніхто з них не сказав більше ні слова. Марта піднялася у вагон. Там не було вже де й стати. Люди перемовлялися з тими, що залишилися на пероні, вихилялися з вікна. Марта дивилася на Земанів: згори вони здавалися їй іще меншими, немовби раптом зсохлися від жалю й клопоту.

— Прощайте,— сказала вона після короткої паузи.

— Щасливої дороги,— відповів Земан.

На перон вийшов залізничник у червоному кашкеті, випростав руку з лопаткою, потім підняв її вгору й дав свисток. Локомотив відповів гудком, і поїзд, здригнувшись, поволі покотився від перону. Земани мовчали, а поїзд із кожною секундою набирав швидкості. Марта дивилася, як старі дедалі маліють, ось їх затулили постаті інших людей, що махають услід поїздові руками, щось кричать і зникають з очей. За хвилину поїзд загуркотів на стрілках, і з очей зник також і перон.

17

З Павола Ліхнера нарешті наче зсунувся важкий тягар. Він випив уже кілька чарок джину, й алкоголь ударив йому в голову. Він забув про свої тривоги, про холодну кімнату, про Гаубта з його «Гранд-Отелем», про бар і про гроші, яких йому завжди не вистачало.

— Сядь коло мене,— мовила Ельза й показала рукою на стілець біля себе.

Ліхнер пересів до неї і налив їй чарку джину.

«Що ти за людина?» — подумав він і подивився на пасмо її неслухняного волосся, на оголене плече, змережане синіми жилками.

— Гаубт торгує героїном,— промимрив він несподівано для себе.

— На цьому непогано можна заробити,— сказала Ельза.— Колись і я його вживала. Але потім припинила. Це все-таки бридота. Ти що, теж почав?

— Ні. А чому ти вдалася до цього?

— Чому? — Ельза засміялася.— А чому це роблять інші? Щоб забути про своє пекло. Інакше я б не витримала тут.

Він нахилився до неї:

— Що? Чого б ти не витримала?

Ельза нічого не відповіла, підвелася і, розгладивши на собі халат, підійшла до столика. Здавалося, вона зовсім твереза, хоч випила чимало.

— Я напущу у ванну води,— сказала вона за хвилину.— Ти викупаєшся, добре?

Він мовчки кивнув. Ельза вийшла з кімнати, й за хвилину він почув, як у ванну із шумом ллється вода. Коли вона повернулася, він помітив, що волосся в неї старанно причесане, губи й очі легенько підведені. Сівши біля нього на канапі, вона потяглася рукою до пляшки.

— Вип'єш зі мною?

— Ти не відповіла на моє запитання.

— Не забивай собі цим голову, любчику. А чому це тебе так зацікавило?

— Просто хочеться знати.

Ельза налила джину в обидві чарки і пересіла в те крісло, де хвилину тому сидів Ліхнер.

— Мені не хочеться про це говорити,— відповіла вона, крутячи в пальцях чарку.

Вони сиділи мовчки й слухали музику; Ельза поставила платівку з повільним, меланхолійним блюзом.

— Ти нічого про мене не знаєш,— мовила вона.— Я була проституткою.

Ліхнер судорожно ковтнув слину й підніс до губ чарку, щоб приховати свою збентеженість.

— У цьому кварталі це не вважається чимось незвичайним. Тебе це дивує? — вона говорила з якимсь гірким задоволенням: — Ця квартира й ці дорогі меблі, а також ця кав'ярня — то все мої ночі. Я рятувалася, як могла. Це було нелегко. Одного разу я відкрила газ, бо не могла більше так жити. Але на це нагодився Гаубт, дав мені два ляпаси і ввігнав цілий шприц кокаїну.

— Ти — і Гаубт?

— Він розбагатів на звідництві й наркотиках.— Ельза поставила

чарку.— В мене паморочиться голова,— сказала вона.— Я забагато випила... Ти нічого не знаєш про Німеччину,— вела вона далі.— Батьки мої загинули під час нальоту бомбардувальників. Після війни я бралася за будь-яку роботу, прала сорочки американським солдатам. А на ті гроші просто неможливо було прожити. Я зрозуміла, що чесною працею тут нічого не досягнеш. Ти теж у цьому пересвідчишся. Якщо ти хочеш розбагатіти, то мусиш красти або вбивати.

Програвач автоматично вимкнувся. Ельза підвелася й пішла поміняти платівку.

— Я прийму ванну,— сказав Ліхнер.— Піди закрий крани.

Ельза вийшла, залишивши після себе запах парфумів.

«Повія й наркоманка,— подумав Ліхнер.— Гаубт і «Гранд-Отель». Де ж, до дідька, той Мюнхен, про який мені розповідали такі гарні баєчки? Якщо хочеш, щоб тобі добре жилося, то навчися красти або вбивати,— здається, так щойно сказала Ельза».

— Ванна вже готова. Іди. Потім я теж викупаюся.

Ванна була по вінця наповнена гарячою водою. На низькому табуреті лежала піжама. Ліхнера це приємно здивувало, виходить, Ельза про нього думала.

Він сипнув у воду жменю морської солі. Потім підійшов до дзеркала, протер його долонею й глянув на себе: овальне, худе обличчя, рідке волосся, трохи відстовбурчені вуха, запалі очі й нечітко окреслене підборіддя. Йому далеко було до красеня: вузькі плечі, худі груди. Зате тверді м'язи на руках і такі ж тверді широкі долоні.

Він заліз у ванну. Вода була гаряча, йому відразу ж забило дух, закалатало серце. Минула ціла хвилина, перше ніж він зміг зручно лягти. На кахляних стінах ванної грали відблиски води, повітря було напоєне пахощами глиці. Тут можна було спокійно поміркувати,

«Я будь-що мушу роздобути десь грошей, інакше мені не треба було сюди й потикатись. Життя на Заході без грошей жахливе. А гроші мають тільки багачі. Треба щось придумати. Наприклад, спробувати перепродувати героїн. Так, героїн».— Ліхнер сів і почав неквапливо намилюватися. Коли він виліз з ванни й надів чисту піжаму, то почув себе набагато краще.

Може, йому таки спробувати з цим героїном? Але як до нього добратися? Як тільки йому пощастить заробити більш-менш солідну суму, він просто накиває звідси п'ятами. Треба нарешті щось робити; Гаубтів бар і його підозріливі клієнти вже сиділи йому в печінках. Не буде ж він ціле життя служити в них на побігеньках.

На столі стояли дві чашки кави. Ельза курила й слухала музику. Коли він зайшов до кімнати, вона всміхнулася.

— А тобі ця піжама до лиця.

Ліхнер намагався триматись якомога бадьоріше.

«З нас вийде непогана парочка». Він пригадав, як сподобалася вона йому, коли він приїхав сюди й вони обоє випили по дві чарки горілки, як він думав про неї після тривалої й виснажливої праці в барі, коли залишався на самоті й відчував потребу бодай ненадовго скинути із своїх пліч важкий тягар.

— Послухай, Ельзо,— почав він.— Я знаю, як тут можна непогано заробити.

Ельза занепокоєно засовалася в кріслі.

— А точніше?

Очі в неї звузилися, мов у кішки, яка раптом вибігла на денне світло. Здавалося, вона враз протверезіла.

— Я говорив тобі про героїн. Що ти на це скажеш?

Ельза неквапливо помішувала ложечкою каву.

— Викинь це собі з голови,— нарешті мовила вона.

Він ковтнув кави; Ельза вдавала, що розглядає орнамент на своїй чашці.

— Шранц уже кілька разів посилав мене по ці пакетики. Я забираю їх від дрібненького, дивного чоловічка на прізвище Гоффеліх. У це важко повірити, але я ніколи не чув, щоб він із кимось розмовляв.

— Та він же німий!

— Німий? Он воно що! Виходить, через те він...

— Через те він ніколи нічого не розповідає,— урвала вона його.— Отже, ти кажеш...

— Він вручає мені ці пакетики, і я приношу їх Шранцові. Я ще ні разу не бачив, щоб при цьому був присутній Гаубт.

— Він не хоче бруднити собі руки.

— Шранц замикає ці пакетики в сейф. Можливо, він думає, що я й гадки не маю про те, що приношу йому.

— Це героїн,— спокійно сказала Ельза.— Ну й що ж ти надумав? Викрасти сейф? Чи, може, вбити Гоффеліха?

— Ні. Просто я дам Шранцові на один пакетик менше. А потім утечу.

— Не будь такий наївний. Думаєш, він цього не помітить?

— Я все-таки спробую,— вів своєї Ліхнер.— Ти сама мені казала, що я мушу навчитися красти.

Ельза покрутила головою.

— Ти не зрозумів мене, голубе. Так, я сказала, що ти мусиш навчитися красти, і це правда, але красти в порядних людей, а не в негідників. Порядні люди не зможуть тобі нічого зробити, а негідники скрутять тобі в'язи.

— Виходить, мені залишається тільки одне: спокійно розносити в барі віскі й викидати звідти п'яних?

— Виходить, що так.

Він підвівся.

— Ти можеш знайти мені покупця?

— Ти збожеволів! — Ельза й собі підвелася.

Тепер вони стояли одне навпроти одного й пильно дивилися одне одному у вічі.

— Я боюся Гаубта. Це дуже небезпечний тип.

— Не бійся,— заспокійливо сказав Ліхнер.— Ти ні про що не знатимеш. Я принесу тобі пакетик, і ти його тільки продаси. Із зиском, ясна річ, пропоную тридцять процентів.

— Облиш це, кажу тобі. Гаубта так легко не обдуриш.

— Сорок процентів.

— Ти осел.

Ліхнер обняв її й притяг до себе.

— Ми непогано на цьому заробимо,— переконував він її.— Поїдемо разом на Рів'єру. Ну що, згода?

Ельза вивільнилася з його обіймів.

— Цим ти мене не спокусиш,— сказала вона холодно.— Ці трюки давно мені відомі. Але якщо ти хочеш... П'ятдесят процентів. Тільки

запам'ятай собі одну річ: якщо ти спіймаєшся, я тебе не знаю. І ніколи в житті не бачила.

— Гаразд.

У нього змокріли від хвилювання долоні. Він сів, налив собі джину й випив. Потім вимкнув світло.

В кімнаті стало темно; крізь спущені штори проникали лиш відблиски неонових вогнів. Ліхнер почув, як Ельза поставила на стіл чарку.

— Ходи до мене,— сказала вона стомлено.

18

Різдвяні вітрини на Карлсплатц були яскраво освітлені, на штучних ялинках висіли величезні оздоби, а в повітрі витали паперові ангели з подарунками в руках.

Павол Ліхнер довго стояв перед широкою вітриною, в якій красувалися блискучі автомобілі: «мерседес», «БМВ», «пежо», «порше». Біля вітрини завжди юрмилися цікаві. А втім, на Карлсплатц цікавих завжди вистачає; тут суцільним потоком сунуть і покупці, й автомобілі. Ліхнер іще якийсь час поблукав по Карлсплатц, а потім зайшов до універмагу. Він не збирався нічого купувати — просто хотів трохи погрітися. На першому поверсі продавалася косметика, харчові продукти, а також містився відділ взуття. Покупці снували вгору і вниз, тут було тепло, як звичайно в переповнених приміщеннях.

Ліхнер пірнув у натовп й відчув себе одним із цих людей, одним із тих, хто вибирає товар, приміряє його й лічить в думці заощаджені марки. Наближався кінець 1968 року, і кожен міркував собі, якою покупкою його завершити. Магазини щодень мали великий виторг. Що б він зробив із денним виторгом такого універмагу, як «Кауфгоф»? — подумав Ліхнер. Купив би собі кілька елегантних костюмів, гарний спортивний автомобіль, пристойну квартиру або віллу з садом? Зайшов би до Гаубтового бару й побив би там увесь посуд, а кожному клієнтові дав би кілька потиличників? Чи, може, купив би кілька пляшок дорогого віскі й добряче напився? О, денний виторг універмагу «Кауфгоф»! А втім, йому стільки й не треба. Вистачило б і менше. Бодай часточка того, що нажив його роботодавець пан Гаубт на брудній торгівлі наркотиками. Але в нього немає нічого.

Він лише відчував, як промокають підошви його дірявих черевиків. У гаманці лежало щось марок із п'ятдесят. Йому потрібні були не тільки добротні черевики, а й пальто. А за самі черевики треба було заплатити майже сорок марок.

Ліхнер ходив поміж людьми, з заздрістю поглядаючи на повні прилавки. Самовдоволені мюнхенці викликали у нього злість, він просто ненавидів цих багатих, байдужих людей з тугими гаманцями. Він ненавидів і Гаубта, і його бридкий, дешевий готель, і бар з нікчемним стриптизом, і свою тісну, незатишну й холодну кімнату в мансарді. Коли він проходив повз відділ жіночої косметики, на думку раптом спала Ельза; згадавши її зів'яле обличчя, її обійми, через які до нього пройшла безліч чоловіків, він не відчув до неї й крихти вдячності.

На другому поверсі продавався готовий одяг, тканини, хутро й білизна. На прилавках лежали сорочки, светри і майки; висіли на плічках елегантні костюми, пальта, кожухи. Тільки б гроші! Він переходив

від одного прилавка до іншого, мацав тканину костюмів, придивлявся до ярликів із цінами. До нього зразу ж підійшли дві продавщиці, хотіли допомогти йому підібрати товар, але він подякував і нерішуче пішов далі. Потім піднявся на третій поверх, де продавалися телевізори, програвачі й магнітофони, де з репродукторів линула музика, зливаючись із гамором людських голосів. Скрізь було людно, юрмилися покупці.

Ліхнер спустився ескалатором на перший поверх, у відділ взуття. Він вирішив купити собі пристойні черевики на товстій підошві. Ні, не якісь там екстрамодні, аби лиш теплі й не промокали. Нарешті він зупинив свій вибір на темно-коричневій парі за тридцять марок. Заплативши гроші, вийшов з універмагу, стискаючи під пахвою коробку. Ноги, поки він ходив в універмазі, трохи зігрілися, але тепер, на мокрому тротуарі, вони знову почали мерзнути. Він звернув із площі в провулок і ввійшов у перші ж ворота. Хвилину постояв із коробкою в руках, озираючись, чи хто не йде. Поворушив пальцями ніг — вони були холодні й мокрі. Він швидко скинув старі черевики й узув нові; черевики приємно пахли шкірою, були зручні й міцні. «Добре, коли в тебе є гарна річ. Добре, коли в тебе є гроші»,— подумав він. Старі черевики він хотів укинути в урну із сміттям, але потім передумав і навмисне поставив їх на першій приступці сходів, які вели на другий поверх. Пішов, залишивши їх там,— своєрідний протест проти добробуту мюнхенських обивателів.

Тепер він поспішав на станцію метро — незабаром треба заступати на вечірню зміну в барі.

Він прискорював ходу, а в мозку у нього відлунювали почуті нещодавно слова і фрази, забуті вже пригоди поставали в новому зв'язку. Він увесь спітнів, серце гучно калатало в грудях, в очах тьмарилося. Вперше, відколи був у Мюнхені, відчув щось схоже на страх. Він не знав, чого боїться в цьому найлюднішому кварталі міста, й зрозумів це лише тоді, коли вже сидів у вагоні метро й поїзд пірнув під землю — в чорний, холодний тунель; це була боязнь самотності, страшної самотності людини, охопленої безнадією. Це було схоже на заразну хворобу, про яку він хоч і чув, що вона існує, проте був певен, що вона його не зачепить. Та ось вона раптом нагадала про себе.

Він вийшов у Швабінгу й пішов уздовж барів, нічних клубів, виларень та готелів. Скрізь уже горіло світло, з'являлися перші відвідувачі, під'їжджали й від'їжджали таксі. Ліхнер зайшов у вестибюль бару й машинально зиркнув на поличку, куди клали пошту для клієнтів, які регулярно бували тут. Проте листів на своє ім'я він не виявив, бо не було кому їх писати. На гвіздках висіли ключі від номерів, а на поличках лежали хіба газети. У мансарді було порожньо й холодно. Ліхнер швидко перевдягся, причесав перед тріснутим дзеркалом рідке волосся. Пригадав, яким оптимізмом був він сповнений ще недавно, як добре все йшло, коли він познайомився з Ельзою і його взяли сюди на роботу. Та відтоді не минуло ще й трьох місяців, і ось він стоїть перед тим самим дзеркалом, що й тоді, стомлений, розчарований, без грошей, і думає про домівку.

Він збіг сходами вниз, похапцем попоїв біля вузького столика на кухні.

В барі не було ще нікого, крім барменки, яка витирала за стойкою келихи. Ліхнер позастеляв столи чистими скатерками й поставив

на них попільнички; прийшли музиканти й почали розставляти та настроювати свої інструменти. Шранц наглядав за підготовкою до нічної роботи. Коли все було готове до зустрічі клієнтів, Ліхнер раптом згадав, що збирався подзвонити Ельзі, він мусив комусь подзвонити, розвіяти це почуття самотності й тугу. Бар зачиняється о четвертій, і після цього він, можливо, зміг би до неї заскочити, прийняти душ і випити кави. Можливо, йому допомогло б, якби випив чогось міцного, та на це в нього не було грошей. Єдине, що його тішило, то це нові черевики, але коли він згадав, що в кишені залишилося всього десять марок, то скис зовсім.

Ліхнер подзвонив Ельзі, й вони домовилися, що після роботи він на хвильку забіжить до неї.

Почали сходитися завсідники, і коли бар заповнився, виставили запасні столики й стільці; таке траплялося тут дуже рідко. Ліхнер звернув увагу, що прийшли й Шранцові клієнти: вони зайняли ложі біля самої сцени. Грала музика, хоч танцювальний майданчик був іще порожній. Ліхнер метушився, бігав від столу до столу, брав замовлення, розносив пляшки з напоями. До бару набилося багато гастарбайтерів, які не поїхали на свята додому, гамір стояв страшенний. Поприходили й мюнхенці, але це були здебільшого водії, вантажники, дрібні ремісники, а також люди із злочинного світу — спекулянти, перекупники наркотиків. Вони вирізнялися з-посеред інших специфічним виразом обличчя й дешевою показною елегантністю. Це були постійні клієнти «Гранд-Отелю».

Ліхнер раз по раз позирав на годинник; йому здавалося, що стрілки застигли на місці. Він нервував щораз більше, клієнти здавалися йому отарою баранів, які щохвилини без потреби кликали його, про щось розпитували, щось розказували, були чимось незадоволені й галасували. Він розстебнув піджак і комір сорочки.

Нарешті настала північ і почалася програма із стриптизом; згасло світло, й клієнти потроху вгамувалися. Тепер вони витріщатимуться на стомлених танцівниць і схвильовано прицмокуватимуть, перестануть замовляти напої і дадуть спокій офіціантам. Ліхнер міг тепер трохи перепочити. Він вийшов у вестибюль і, вмостившись у кріслі, закурив сигарету. До кінця роботи було ще чотири години. З бару долинали музика й поодинокі оплески.

До готелю увійшов невисокий лисий чоловічок, якого Ліхнер добре знав, це був торговець героїном, німий Гоффеліх. Не звертаючи на Ліхнера ніякої уваги, він зайшов до Гаубтової канцелярії. Це означало, що звідти незабаром вийде Шранц і пошле Ліхнера по нову партію наркотиків. Ліхнер докурив сигарету й вирішив зачекати, коли його покличуть. І справді, за хвилину обидва вийшли з канцелярії, і Шранц відразу ж попрямував до Ліхнера. Сказав тільки, щоб він не барився.

Гоффеліх дріботів поруч нього, байдужий до всього, що діялося довкола.

За кілька хвилин вони були біля вже знайомого Ліхнерові будинку й піднялися сходами нагору. Ліхнер зупинився під дверима. Але цього разу Гоффеліх жестом покликав його, і Ліхнер задоволено переступив поріг. Опинившись у кімнаті, він роззирнувся на всі боки — простора кімната, хоч і тьмяно освітлена, здавалася затишною й привітною. Обставлено її було з великим шиком: Ліхнер помітив чотири

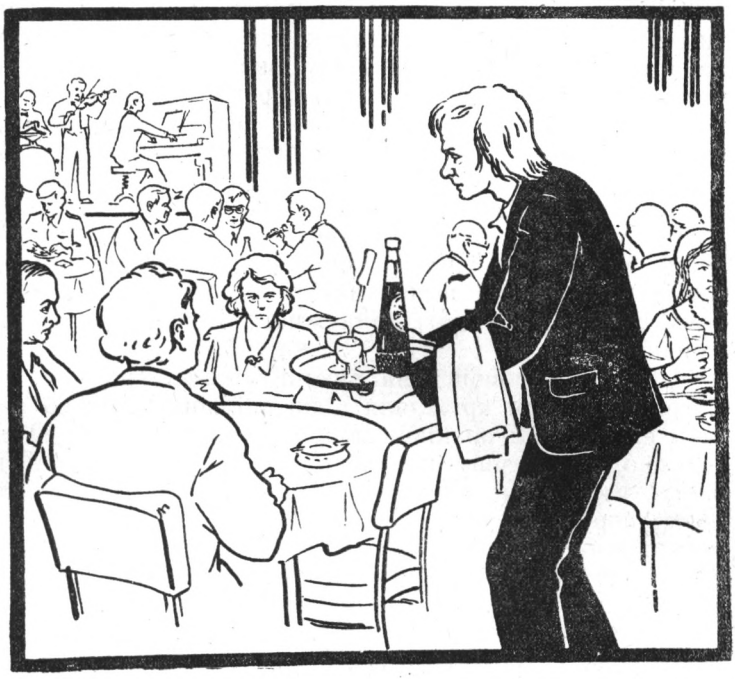

глибоких шкіряних крісла і оббитий шкірою диван. Зі стелі звисала модна біла люстра й кидала на меблі м'яке світло. На підлозі лежав пухнастий оливково-зелений килим; такого ж кольору були шпалери на стінах та портьєри на вікнах. Гоффеліх жестом запросив сідати й підійшов до бару; вийнявши звідти пляшку чінзано й пляшку горілки, він запитливо глянув на Ліхнера: чи той питиме? Ліхнер нерішуче знизав плечима, та потім кивнув головою й показав на горілку. Гоффеліх наповнив дві кришталеві чарки й поставив їх разом з пляшкою на столик. Потім узяв свою чарку, але тільки пригубив її. Ліхнер відпив півчарки. Гоффеліх пильно дивився на Ліхнера, ледь усміхаючись, і його примружені очі поблискували в сутіні. Ліхнер ніяковів під цим поглядом, у нього аж долоні змокріли.

Раптом Гоффеліх підвівся й швидко вийшов з кімнати; за хвилину він повернувся з пакетиками в руках. Ліхнер напружено стежив за кожним його рухом. Гоффеліх сів на диван й кивнув Ліхнеру, щоб підійшов. Ліхнер підвівся, мов загіпнотизований, наблизився до Гоффеліха й сів. Той виклав пакетики на столик, ворушачи при цьому губами, немовби рахував. Пакетиків було десять. Дев'ять він поклав на купку, а десятий посунув до Ліхнера. Той дивився на нього, нічого не розуміючи.

Дрібний чоловічок знову наповнив обидві чарки й підсунув ближче до Ліхнера. Вони випили, й Гоффеліх знову показав на пакетик. Ліхнер узяв пакетик кінчиками пальців і підняв його, потім пальцем другої руки тицьнув себе в груди й запитав по-словацькому:

— Це моє?

Гоффеліх кивнув головою, неначе зрозумів, що сказав Ліхнер, і, ледь помітно посміхаючись, погладив його по коліні.

Ліхнер тільки тепер усе зрозумів. Випустивши пакетик, який із тихим шурхотом упав на столик, він із зусиллям підвівся й перейшов на другий бік дивана. Хвилину дивився на обличчя перед собою, яке розгублено посміхалося, потім перевів погляд на пакетик, за який можна було купити цілий маєток. Він не знав, як йому в цю хвилину повестися: може, попрощатися, повернутися й піти? Але замість цього він узяв свою чарку з горілкою й вихилив її, позираючи розширеними від подиву очима то на пакетик, то на Гоффеліха. Той сидів знічений і розчарований. Ліхнер не відчував до нього ні гніву, ні огиди, тільки жаль. Коли він вийшов у коридор, Гоффеліх подався за ним, забравши із столика всі десять пакетиків. Наздогнав Ліхнера і простяг їх йому, зовні спокійний і байдужий, і тільки руки виказували його хвилювання.

Лише опинившись на вулиці, Ліхнер трохи опам'ятався. Налітав вітер, і в повітрі кружляли рідкі сніжинки. Ліхнер порозсовував пакетики в кишені й повільно попростував до «Гранд-Отелю». Йому стало холодно, і він спершу прискорив крок, а потім побіг; минаючи бари, готелі, автомобілі, він подумав, що тільки тепер може скласти всьому цьому справжню ціну. Це був лихий, жорстокий світ, і його, що вже багато чого бачив у житті, охопив страх перед цим світом. Він біг дедалі швидше, наштовхуючись на здивованих перехожих, і зупинився аж під самим готелем, захеканий і весь мокрий від поту.

Програма із стриптизом щойно закінчилася.

Ліхнер потроху отямився, він знову був спокійний і врівноважений, мовби нічого й не сталося. Він знав, що зробить зараз, знав це ще тоді, коли сидів у кріслі й чекав на Шранца та Гоффеліха, коли бачив, як Гоффеліх рахує пакетики, а також, коли біг вулицею. Звичайно, він оддасть Шранцу тільки дев'ять пакетиків, а десятий залишить собі; потім подзвонить Ельзі й, вибравши час, зникне. Він вирішив це твердо й більше не повертався до цього думками. Вони нічого не зможуть довести, адже Гоффеліх сам запропонував йому взяти цей пакетик, і ніхто не знає, яка сцена розігралася сьогодні між ними. Він не повинен над цим довго роздумувати, інакше його охопить страх.

Пригладивши розкуйовджене волосся, Ліхнер заховав один пакетик у внутрішню кишеню, застебнув піджак і відчинив двері вестибюля. Глянув на себе в дзеркало, а тоді спокійно зайшов до Гаубтової канцелярії.

Шранц був уже напідпитку й ледве тримався на ногах, язик у нього заплітався. Ліхнер виклав із кишені дев'ять пакетиків; Шранц узяв їх і, як завжди, кинув у сейф. На Ліхнера він не дивився, боявся виказати, що пив: Гаубт не любив, коли його підлеглі п'ють на роботі.

— Все гаразд,—буркнув він.— Шеф буде тобою задоволений.— Шранц узяв Ліхнера за вилоги піджака й повільно притяг до себе. Крізь тонку тканину пальці його торкались украденого десятого пакетика.— Все гаразд,— повторив він.— Ти молодець.

Ліхнер трохи відсторонився. Обличчя його було спокійне, але по спині градом котився піт. У роті пересохло.

— А тепер біжи. У нас сьогодні багато клієнтів.

Ліхнер вийшов із канцелярії й подався в мансарду. Примушував себе ступати повільно, хоч відчував страшенну втому: давалося взнаки пережите напруження. Але до ранку було ще далеко.

З його кімнати відкривався вид на брудний, тьмяно освітлений

двір; в одному з вікон навпроти горіли свічки різдвяної ялинки. Сморід із каналу пробивався й крізь зачинене вікно. Кімнату виповнювали сутінки. Пакетик з героїном він поклав у шафу під чисті сорочки. В шафі стояла почата пляшка сливовиці. Він відкрутив корок, ковтнув просто з пляшки. До кімнати долинули звуки музики, веселі вигуки підпилих клієнтів, брязкіт посуду. Але тепер він був від цього далеко, йому здавалося, що все це залишилося десь поза ним і що він — господар своєї долі.

Ліхнер замкнув шафу й бігцем спустився до бару. Під стелею плавали тонкі пасма диму. Танцювальний майданчик був заповнений парами. Ліхнер поприбирав із столів брудні чарки, повисипав попіл із попільничок, прийняв нові замовлення. У нього все боліло — і голова, і руки, й ноги. Чарка, яку він взяв мокрими від поту пальцями, раптом вислизнула з них і брязнула об підлогу; йому здалося, що це вибухнула бомба. Він змів скалки на серветку, відніс на кухню замовлення, а потім пішов до туалету. Відкрутивши кран із холодною водою, помив руки й зволожив обличчя. Потім зняв сорочку. Не звертаючи уваги на те, що до туалету заходять люди, нахилив голову під струмінь води й хвилину потримав так; вода стікала йому по щоках, по шиї. Він узяв паперовий рушник, витер обличчя, потім волосся й надів сорочку. Відчув себе трохи краще, тільки пальці все ще тремтіли. Спустившись у вестибюль, він вийшов на вулицю й попростував до телефонної будки. Набрав Ельзин номер. Трубка довго мовчала, потім озвався захриплий голос:

— Слухаю. Хто це?

— Це я, Ельзо. Не сердься, але нам треба з тобою побачитись. У мене дещо є для тебе.

Трубка мовчала, потім Ельза позіхнула.

— Ну й чого ж ти від мене хочеш?

— Треба, щоб ти заховала це в себе. А потім ми це продамо.

— Ні. Я не можу цього зробити. Не можу настроювати проти себе Гаубта.

— Ельзо... Половина виручки буде твоя.

Ельза відповіла не зразу.

— Ну добре,— тихо озвалася вона за хвилину.— Приходь завтра перед обідом.

— Я прийду зразу ж після роботи,— сказав Ліхнер.

— Гаразд. Я тебе чекатиму.— І в трубці клацнуло.

Волосся в нього було ще мокре, він відчув, що тремтить від холоду. Глянув на небо, і йому здалося, що на сході воно вже світлішає. Потім згадав, що зараз тільки дві години ночі, отже, заграва — то лише відблиски реклами якогось розважального закладу, такого, як Гаубтів бар.

19

Товариство у Горнів зібралося невелике: крім Лацігів та Земанів, прийшов іще якийсь затурканий студент, котрий за весь вечір не промовив майже жодного слова й близько одинадцятої був уже такий п'яний, що його поклали спати. Студент навчався на медичному факультеті й водночас працював підсобником на будівництві, чекаючи стипендії. Біля Горнів сиділи Петровичі: голова родини, який колись

володів нерухомим майном, а нині, уже старий, лисий і солідний, торгував спортивним знаряддям, його огрядна, заспана дружина й шістнадцятирічна дочка Інге, яка не приховувала, що їй тут нудно, й весь час жувала гумку. В кінці столу сидів дрібний, сутулий дідок, пан Івашка, колишній католицький священик, в потертому й заяложеному костюмі; Івашка говорив мало, але пив багато.

Йозеф Горн сидів, з гідністю виклавши на стіл руки.

— Скоро північ,— сказав він, глянувши на годинник.— Ну й завдав нам клопоту цей рік!

— Авжеж,— погодився з ним Земан.— Справді нікудишній рік. Але Новий обов'язково буде кращий!

— Будьте скромними й терпеливими,— озвалася пані Петрович.

Горн тарабанив пальцями по столу й раз по раз зиркав на годинника.

— Так, ви маєте рацію,— погодився він.— Скромними і терпеливими. Інакше нічого не досягнеш у житті. Щодо цього я вже маю певний досвід.

— Скромними й терпеливими ми були вдома,— зауважив Марек Земан.

— Коли ми сюди приїхали, нам ніхто і пфеніга не дав,— сказала пані Горнова.— Ніхто нас не зустрічав з відкритими обіймами.

— А ви тільки приїжджаєте — і вас уже жде гарна робота,— докинув Петрович.

— Еміграція принесла Німеччині тільки нові проблеми,— озвався по-німецьки старший Горнів син.— У Німеччині є багато кваліфікованих спеціалістів, які роками не можуть влаштуватися на роботу. І ось тепер приїжджають такі ж спеціалісти, які згодні працювати за меншу платню. І займають місця, призначені для німців.

— У цій ситуації нам абсолютно байдуже, що нам менше платять,— спокійно мовив Земан.

— Авжеж,— зауважив Петрович.— Проте мене бентежить інше, а саме те, що для вас важливі тільки гроші. А ми приїхали сюди з політичних мотивів. Насамперед з політичних.

— Це правда,— погодився з ним Земан.— Я політикою ніколи не цікавився. Ні дома, ні тут.

Горн налив собі чарку джину й випив.

— Я дивлюся на це так,— сказав він, трохи пожвавішавши.— В Чехословаччині ми володіли великими маєтками, залишили там фабрики, землі, нерухоме майно. Комуністи нас звідти вигнали. Але ми хочемо одержати своє багатство назад. А в вас нічого не було, отож і не було чого там кидати.

— Ви можете туди ще повернутись,— провадив далі Петрович.— Поживете тут п'ять-десять років, заощадите трохи марок — і гайда додому!

— І це теж можливо,— тихо притакнула Лацігова.

Горн вів далі:

— Ми ж повернутися не можемо. Ми повернемося тільки тоді, коли в Чехословаччині зміниться режим.

— А це означає,— Петрович підняв вказівний палець, немовби стояв у цю хвилину на трибуні,— що ми зробимо все можливе, аби

він там змінився. Так, як робили цього року. Шкода тільки, що все так скінчилося.

— Ще нічого не скінчилося,— заперечив Горн.— Процес цей триває. Нам доведеться все починати наново. Але вже обережніше. А це буде не так просто: мені здається, у вас тут зовсім інші інтереси.

— Ваша правда,— погодився з ним Земан.— Удома ми політикою не цікавилися, не цікавить нас вона й тут.

— Ну, прошу! — вигукнув Горн.— Саме тут і виникнуть між нами розходження. Мине якийсь час, і нас не об'єднуватиме вже нічого, крім мови.

— Облиште цю свою політику,— сказав Марек Земан.— Для нас головне — спокійне сімейне життя. Ми хочемо добре заробляти, виховувати дітей, мандрувати по світу, купити собі авто... Навіщо сюди мішати політику?

— Все є політикою,— незадоволено буркнув Петрович.— Навіть те, що ви тут зараз сидите.

— А мені здається, що пан Земан усе ж таки має рацію,— заперечила Лацігова.

— Я ж казав, що ми скоро перестанемо розуміти один одного,— озвався Горн.— Ви — економічна еміграція. А ми — політична.

— Вони не жили за старого, добропорядного капіталізму,— сказав Петрович.— Не знають, що таке добре, а що погане. Через те й не приєднуються до нас. На цих молодих людей нам нема чого розраховувати. А всі інші, які виїхали...

Горн склав руки на грудях і глянув на Петровича.

— Що всі інші? Ви вважаєте, що ми повинні з ними об'єднуватися? Таж вони видають себе за реформаторів марксизму. Розумієш? Вони запевняють, що хочуть реформувати марксизм! Але що нам до їхнього марксизму?! Яке це має для нас значення?

— Аніякісінького,— усміхнувшись, сказала пані Петрович.

— І я так теж думаю,— підтримав її чоловік і грюкнув кулаком по столу.

Лаціга, який куняв за столом, підхопився, розплющив очі й промимрив:

— Трефовий туз, панове! — І знову схилився на стіл.

— Нам непотрібний марксизм,— спокійно провадив далі Горн.— І ви, мабуть, це розумієте. Нам ні до чого підтримувати зусилля комуністів. І якщо ми їх зараз підтримували й уболівали за них, то тільки тому, що дбали при цьому про власні інтереси.

Марек Земан байдуже махнув рукою.

— Облишмо вже про це, панове,— сказав він.

Горн налив у чарки джину.

— Вступіть хоча б до нашої земляцької спілки. Врешті-решт, ми повинні десь збиратися.

— Авжеж,— озвався старий Івашка.— Або до якоїсь релігійної спілки. Забувати про всевишнього не можна.

— Ми співаємо там духовних пісень,— підхопила пані Петрович.— Ви неодмінно повинні прийти. Вам у нас сподобається. Ви, мабуть, умієте грати на піаніно.

— Я? — здивувалася Марта Земанова, побачивши, що пані Петрович звертається до неї.— Ні, не вмію. В мене не було на це часу. І співати я не вмію. Я не ходила до костьолу.

— Про всевишнього забувати не можна,— повторив пан Івашка.

— Але ж ми приїхали з іншої Чехословаччини, ніж та, яку ви знали,— втрутилася в розмову Лацігова.— Я маю на увазі наше виховання...

— Ви хочете сказати, що не вірите в бога? — озвався Горн.

— Не віримо! — вигукнув Земан.— І це теж політика, тільки навиворіт.

Пан Івашка сплеснув руками.

Петрович нахилився до Земана, бо той сидів найближче до нього.

— Я вам щось скажу,— мовив він таємниче.— Ви мені не повірите... Влітку ми були в Чехословаччині! Так, так! Ми їздили подивитися на нашу фабрику. Я там нічого не впізнав. Усе змінилося. Збудували нові лінії, клуб, їдальню й навіть адміністративний корпус. «Будуйте, будуйте,— подумав я,— ще трохи — і я повернуся на свою фабрику». Але з цього нічого не вийшло. Жаль.

— Повірте, я так боялася! — вигукнула пані Петрович.— Я думала, що нас там заарештують. Але все обійшлося.

— Vati [1], за хвилину проб'є дванадцять! — гукнула з суміжної кімнати Інге.

Господарі й гості заворушились, і тільки Лаціга спав, схилившись на стіл. Горн увімкнув телевізор, і на екрані з'явився годинник з рухомою секундною стрілкою, яка відлічувала останні секунди 1968 року. Пані Горнова розставила на столі великі келихи на шампанське, а її чоловік заходився коло пляшок; корки піднімалися й гучно вистрелювали. Лаціга здригнувся, підвівся на ліктях і крикнув:

— Треба рівно опівночі!

Задзвонили куранти. Горн налив гостям пінливого шампанського, усі піднесли келихи, цокнулись і випили. Потім почали тиснути один одному руки й цілуватися. Лацігова плакала, а за вікном вибухали ракети, спалахували бенгальські вогні й чулися збуджені голоси.

Настало перше січня тисяча дев'ятсот шістдесят дев'ятого року.

Гості допили шампанське, і Горн неквапливо налив знову. Потім взяв у руки виделку, подзвонив нею об келих і відкашлявся.

— Друзі.— почав він урочисто.— Стало вже доброю традицією бажати один одному в Новому році всього найкращого. Тож дозвольте й мені висловити скромне побажання, щоб тисяча дев'ятсот шістдесят дев'ятий рік був кращий, ніж минулий. Щоб сповнилися надії, які ми покладали на рік тисяча дев'ятсот шістдесят восьмий. А вам,— звернувся він до Земанів і Лацігової,— я бажаю великого щастя й міцних нервів. Життя на чужині нелегке. Та ви не здавайтеся. Ви знайшли тут новий дім. Отже, за наші спільні успіхи!

Всі знову випили, Лацігова витирала вогкі очі. Лаціга спав.

Підвівся священик Івашка, поважно взяв у руки келих. П'яно похитнувся й через те другою рукою схопився за стіл і суворим поглядом обвів кімнату.

— Згадаймо слово боже,— промимрив він грубим, хрипким голосом.— Молімося господу, щоб він вислухав нас і підтримав нашу боротьбу й наші ідеї. Будьмо скромними і справедливими. Так сказано в святому письмі, в книзі пророка Ісайї: «Скажіть праведному, що

[1] Тату *(нім.)*.

йому благо, бо він споживатиме плоди вчинків своїх. Горе ж беззаконникові, бо буде відплата за діла рук його».— Він знову похитнувся, випив шампанське з таким виглядом, наче то було причастя, й сів.

— Ви гарно сказали,— озвалася пані Петрович, коли Івашка замовк.— Я пригадала, як ми їздили на всеношні ще там, у нас дома. Каретою. Це було дуже давно.

Горн заплескав у долоні.

— Веселіше, діти! — вигукнув він. — Настав Новий рік. Ходімо танцювати! — І, відсунувши стільці, підгорнув килим.

З телевізора поперемінно лунали духова музика, бітлз і популярні мелодії. Обидва Горнові сини й Інге пішли кудись до друзів, залишилися Горни, Петровичі, Марек Земан з Мартою, а також Лацігова з п'яним чоловіком. На стільці куняв згорблений священик Івашка.

— У нас було так гарно,— сонно бурмотів він.— Я виголошував довжелезні проповіді, але людям вони подобалися.

— Прошу всіх сюди! Облиште вже про політику. Давайте танцювати! — вигукнув Горн і закружляв з дружиною в танці.

Незабаром до них приєдналися Петровичі.

— Іди потанцюй з пані Лаціговою,— сказала Марта чоловікові й ніжно погладила свій живіт.— Я, мабуть, посиджу.

— Пригадую,— кричав Петрович,— якось ми поїхали на бал до готелю «Карлтон». Циганський оркестр заграв чардаш, і все закружляло, завихорилося. Ох, ці цигани... Здається, то був бал мисливців.

Земан, танцюючи з Лаціговою, ненароком торкнувся її грудей і глянув на дружину. Але та дивилася на екран телевізора: саме співала Мірей Матьє.

— Бачите, який він у мене,— сказала Лацігова.— З ним тільки сорому наберешся. Я думала, може, на чужині він зміниться. Через те й поїхала з ним. Спочатку він тримався, але тепер п'є ще більше, ніж дома. Боюся, що скоро почне бити мене.

— Може, він іще схаменеться,— сказав Земан.

— Ні. Я вже в це не вірю.

— Я зварю каву,— запропонувала пані Горнова.— Хочете кави? Хто питиме каву?

— Знаєте, я пригадав одну пісню, яку колись дуже любив слухати,— раптом озвався Горн.

Усі знову сіли за стіл.

— Ви, певне, її знаєте.

Сидить сокіл на яворі, чистить пір'я біле...
Не стріляй, мисливцю, в мене, дома любка є у мене.
Гей, дома любка є у мене.

— Ну звичайно! — підтримала чоловіка пані Горнова.— Хто ж не знає цієї пісні! Ми часто співали її замолоду. Ах, які то були часи! Якось ми поїхали в Просецьку долину, а там у лісі стояла колиба. Ми пили жінчицю [1], й бача [2] почастував нас оштепками [3]. Наші діти вже не знають, що таке жінчиця та оштепки. Потім почалася гроза, і ми змушені були заночувати в колибі. Нас повкривали кожухами... Дома нам за це добряче перепало.

---

[1] Напій з овечого молока, схожий на кефір *(словацьк.)*.
[2] Старший чабан *(словацьк.)*.
[3] Копчений овечий сир *(словацьк.)*.

— Я знаю ці місця,— сказав Земан.— Там зараз будують греблю.

— Греблю? На Ліптові?

— Допиймо шампанське, хай не видихається,— запропонував Горн.

— А ми любили збирати гриби,— сказала пані Петрович.— Або великодньої ночі їхали до тітки й дивилися, як молодь ходить з Мореною[1].

Священик Івашка вже майже засинав; почувши останні слова пані Петрович, він здригнувся й промимрив:

— Великодня ніч — це боже свято. Помолімось всевишньому.

— А цю пісню ви знаєте? «Завтра буде суботонька, болить моя головонька...» Її я теж дуже любив.

На столі приємно пахла кава, й розмова на хвилину змовкла. Лацігова розбудила чоловіка, щоб він теж випив кави. Кілька разів сьорбнувши з чашки, він відсунув її й раптом заспівав гарним, чистим і приємним голосом, наче був зовсім тверезий:

Викопали в Америці колодязь кам'яний,
біля нього збираються словаки-краяни,
вони сходяться й ридають.
ой вернімось, хлопці, до рідного краю... —

співав він тихо, і, слухаючи його, всі на мить замовкли й заціпеніли, немовби ця мелодія скувала їхні руки й ноги.

Лацігова розплакалася. Священик Івашка прочумався з півсну і, коли Лаціга почав другий куплет, підхопив пісню протяглим і хрипким голосом; тепер вони співали вдвох, і пісня ця звучала сумно й тужливо. Коли вони доспівали, Івашка довго відхекувався, а Лаціга знову схилив голову на стіл.

— Вернімось додому,— схлипуючи, сказала Лацігова.

— Додому,— тихо промовив Горн.— Туди ми не можемо вернутися.

На очах у Марти Земанової блиснули сльози.

— Чому воно так буває, що обов'язково щось та зіпсує святковий настрій,— сказала вона невдоволено.— Всі наші розмови кінець кінцем зводяться до рідної домівки.

— Заспокойтесь, серденько, — тихо мовила пані Горнова.— Нас теж іноді охоплює така туга, що хоч плач. І я плачу.

— Правда, правда,— підтримав її Петрович.— Я теж сумую тут за нашими горами. З якою радістю поїхав би я зараз туди на полювання!

— Додому,— знову повторив Горн.— Ми не можемо повернутися додому.

— А я можу,— схлипувала Лацігова.— Пустіть мене...

Гості мовчали.

Петрович раптом зробив необережний рух і перекинув на столі чашку з кавою. Схопивши серветку, він заходився витирати залиту скатерку. Земани мовчки сиділи на стільцях, а Лацігова невтримно ридала. Раптом із вулиці долинув чийсь веселий сміх.

— Та киньте ви,— сказала пані Горнова Петровичу.— Я приберу. Не будемо ж ми псувати собі на Новий рік настрій через якусь залиту скатерку.

(Закінчення в наступному номері)

Зі словацької переклав
Дмитро АНДРУХІВ

Ілюстрації Миколи КОВАЛЕНКА.

[1] Солом'яне опудало, символ зими. На початку весни його скидають у воду.

Герд Фукс (нар. 1932) — прогресивний західнонімецький письменник. Дебютував у літературі 1966 року збіркою оповідань «Ландрю та інші». Багаторічний досвід журналістської роботи автора ліг в основу роману «Берінгер і давній гнів» (1973). У 1979 році Герд Фукс опублікував новий роман «Чоловік на все життя».

Статтю Кіри Шахової про роман «Берінгер і давній гнів» друкуємо на стор. 186.

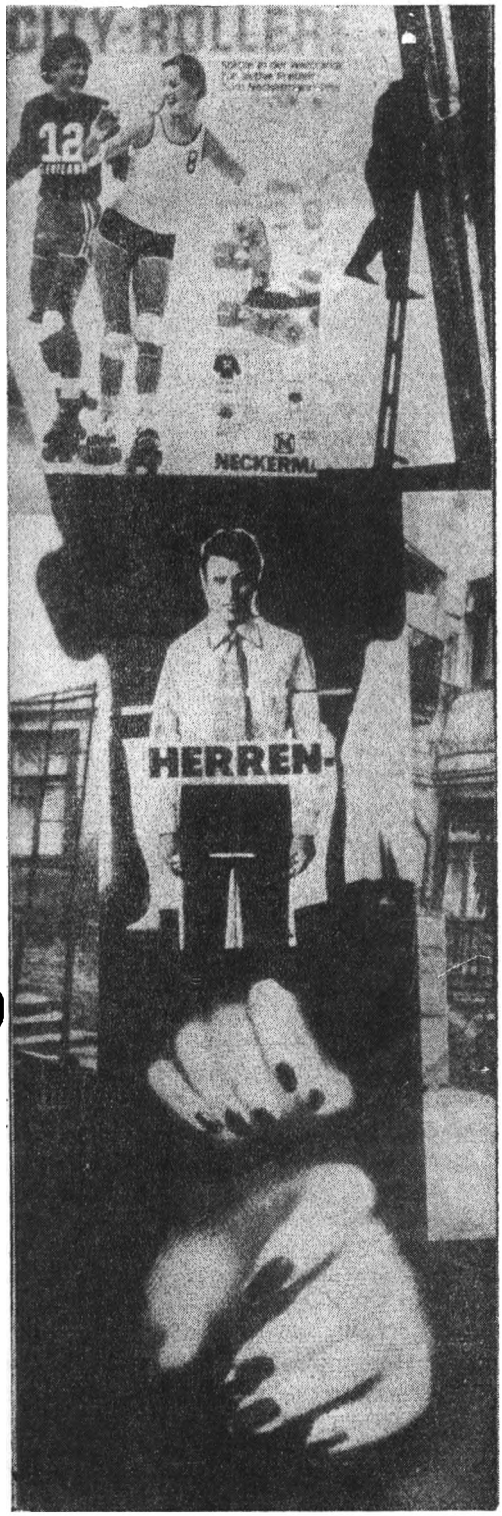

Герд Фукс

Берінгер і давній гнів

РОМАН

© 1973. Verlagsgruppe Bertelsmann GmbH/C, Bertelsmann Verlag, München, Gütersloh, Wien.

ЧАСТИНА ПЕРША

Споночіло, коли поїзд нарешті зупинився, подолавши останній відтинок дороги до селища. Крім Берінгера, вийшло ще двоє чоловіків і одна жінка; усі четверо пішли тьмяно освітленим пероном, і Берінгер несамохіть спробував ступати обережніше — такими гучними раптом здалися йому власні кроки.

Підземний перехід забили дошками, і чотирьом пасажирам довелося скористатись переходом наземним, прямо через колію до станції,— а колись же переходити тут суворо заборонялося.

Вже переходячи колію, Берінгер угледів у освітлених дверях станції миршавого діда, свого батька, проте якби той не ворухнувся боязко, обертаючись до сина, і якби Берінгер не підвів голови, то так, певне, й проскочив би мимо. Батька можна було впізнати лише зблизька.

Удвох вони перейшли залу, пропахлу тим самим давнім гіркавим запахом, і тепер нашвидкуруч поремонтовану, як тоді, після перших бомб. Це приміщення годилося б закрити. Берінгер здивувався, як тут усе постаріло.

Батько заздалегідь замовив таксі. Взявшися за ручки дверцят, вони глянули один на одного поверх машини. Берінгерові здалося на мить, наче батько хоче щось сказати. Але старий тут-таки поквапно відчинив дверцята; майже одночасно обидва плюхнули на свої місця.

— Ну, а куди тепер? — спитав водій, дивлячись в оглядове дзеркальце.

Називаючи адресу, батько поклав Берінгерові на коліна букет квітів, що його весь цей час, певне, тримав у руці.

— Я ж знав, що ти й не згадаєш про квіти.

«А водій не з місцевих,— подумки відзначив Берінгер.— Уже й таксі є в селищі»,— чудувався він. Але насправді Берінгер думав зовсім про інше — про те, як дивно розмовляє з ним батько.

Та це забулося, коли вони підіймалися сходами, коли в дверях стала мати і, дивлячись на них згори вниз, не знаючи, де подіти неспокійні руки, сказала:

— Я знала, що ти приїдеш.

Берінгерові старі переселилися у нове помешкання в збудованому недавно кількаповерховому будинку на головній вулиці. Якось вони були написали йому про своє новосілля, але й про це Берінгер тоді забув. Та освоївся він тут одразу. Ті самі важкі старі меблі були розсовані по тих самих кутках, що і в колишньому помешканні, тільки тут вони ніби світили голизною.

Батько придбав нову електричну плиту з чотирма конфорками, рашпером і складною на вигляд автоматикою з розмаїтими вимикачами,— машину, якої вистачило б щонайменше на вісьмох. Коли мати куховарила, батько човгав довкола плити, натискаючи кнопки. Така техніка була матері явно не до снаги.

Батько пояснив синові, як діє ця плита: практична, заощаджує час і — найголовніше — не шкодить здоров'ю. Він купив ще й музичну скриньку. Старий і досі носив високі черевики на шнурівці, тільки тепер взував їх більше для вулиці. А вдома хоч і ходив у пантофлях, проте вперто тримався костюма з краваткою. Обличчя було в нього жовтаве, одутле. Шкіра на черепі збиралася складками, коли він нахилявся, щоб розтлумачити Берінгерові, як і що регулюється зовні та всередині. Ця модель — справжній прогрес, величезне досягнення техніки, ціни їй не складеш. Йому поталанило з цією плитою — купив з тридцятьма процентами знижки.

Батько вовтузився коло тих кнопок так, ніби налагоджував годинника. Він завжди був ретельний і пунктуальний, цей чоловік, що їв тільки в певний час і щоразу в полудень підходив до свого дому точно тоді, коли чорні стрілки на кухонному годиннику вже наповзали одна на одну, коли Берінгер уже сидів, затиснутий між бильцем стільця і краєм столу, і коли мати дедалі хутчіше бігала поміж столом, буфетом та плитою. В ту мить, як вона зривала із себе фартух і на столі вже парував суп, батько надворі якраз стромляв ключа у замок, а коли чулися кроки на сходах, усі годинники в помешканні починали бити дванадцяту.

І ось на порозі з'являвся елегантний чоловік із лагідними сірими очима й віночком білявого волосся навколо лисини, підходив до дружини, цілував її, підходив до сина (завжди взутого у важкі черевики), нахилявся над ним і казав: «Задушу тебе ще раз».

У поїзді Берінгер спробував полічити, скільки це вже років він не був удома,— він досі казав «удома». Того ранку в двері подзвонив листоноша. Берінгер підвівся з-за кухонного столу, пішов до дверей, узяв листа, замкнув двері й розірвав конверта. Йому повертали рукопис із пропонованими змінами. Ото й усього. Та коли він знову відчинив двері до кухні, йому захотілося додому.

В мийниці брудний посуд, на столі чашка з недопитою кавою, в блюдці недокурок, стілець стоїть боком до столу — він його відсунув, коли подзвонили. Берінгер залишив усе як було й одразу поїхав.

Згодом (коли він уже повернувся) йому казали, ніби цю поїздку в село можна було передбачити з його поведінки й ніби вона свідчить про тугу за минулим, про хворобливу пристрасть до спогадів, про безпорадність...

Берінгер пригадував: за вікном — ряд навкіс вишикуваних будинків, поміж будинками темно-зелений газон — затоптаний, розгрузлий; через газон до вулиці веде доріжка з бетонних плит; тихо по шибках ляпотить дощ; мабуть, іще дуже рано; доріжкою йде чоловік, минає забутого кимось триколісного велосипедика; такий малий на широченному просторі між будинків, іде собі крізь дощ і зовсім не квапиться — неділя ж.

Він пригадував: Рут йому щось сказала; він стоїть біля вікна, вона в дверях спальні; потім він обернувся, а вона так само стоїть у дверях і щось говорить, скидаючи через голову нічну сорочку...

Від тієї миті, як Рут заговорила, усе пішло дедалі гірше: надвечір вона привела Каца, нічого кращого не могла вигадати. Бо Кац теж так думає, кричала вона, ось він стоїть поруч, кричала вона й показувала рукою на вікно, на ряди навкіс вишикуваних будинків, уже невиразних, розпливчастих у сутіні, на низки осяяних голубуватим світлом вікон, на електричну лампочку, що звисала зі стелі, на купу книжок на підлозі,

на такі-сякі меблі, на запорошений клубок ниток, завбільшки з яблуко, посеред кімнати. І вона це повторить, кричала Рут, і Кац повторить те саме, і справді повторила, проте слова її потонули в дикому ревищі — сусідам заманулося послухати трансляцію міжнародного футбольного матчу.

Може, все б вирішилося ще тієї ночі, в таксі, коли б він не був такий неуважний,— як Рут сказала згодом,— але ж тепер вони вже не в таксі, і Рут стоїть у дверях спальні, хряскає дверима й гукає: «Не дозволю, щоб ти так дивився на мене, ні, тільки не так!»

Він зателефонував їй аж із перону. Його поїзд уже подали на посадку, провідники от-от мали зачиняти двері вагонів, а він стежив поглядом за годинником над входом до зали, за стрілкою, що невпинно посувалася до хвилини від'їзду, і слухав її голос, тоненький і писклявий у мушлі трубки.

Як вона перебиралась до нього. Як її речі лежали просто неба на тротуарі,— її дзеркало в ренесансній рамі, її валізи.

І отой її комод з горіхового дерева, що на нього вона так довго збирала гроші,— як вони несли його нагору брудними мозаїчними сходами, ступаючи по недокурках, жувальних гумках та викинутих рекламних проспектах. Як вони проносили її покритого червоним лаком плетеного стільця повз двері квартир, повз недремні очі сусідів, повз дитячі коляски та триколісні велосипедики. Як вони удвох долали перешкоди, як старалися щонайшвидше устаткуватись.

Вона тоді почала зразу думати, як би найкраще, найзручніше розставити свої меблі, але спершу вирішила розпакувати валізи; трохи згодом вона ще раз хотіла спробувати розташувати меблі, але знову закопалась у валізах і зрештою почала викидати звідти — і то дедалі швидше — сукні, книжки, платівки і, не знаючи, що робити далі з усім цим добром, так і сиділа посеред нього; а потім вона захотіла в ліжко і більш нічого їй не треба було, і минали тижні, а її дзеркало все стояло, притулене до батареї опалення, і Берінгер запхав комод у куток спальні, а дзеркало приткнув у комірчину, а її крісло стояло поміж купами книжок, стосами газет та всяким його мотлохом, стояло під брудно-сірою стіною, досі не обклеєною шпалерами,— її крісло, її покритий ясно-червоним лаком плетений стілець.

Напочатку, ще коли вони не жили разом, якось Берінгер сказав Рут, щоб вона ішла до себе додому.

На превеликий його подив, вона не схотіла йти від нього.

— Але ж я замовив таксі.

Далі Берінгер перестав тямити себе. Зненацька схопив її обіруч, виволік з того крісла і спробував виштовхати з кімнати. Та її шкіряне пальто раз у раз вислизало у нього з рук, а вона все опиналася, ніби під'юджувала його; похиливши голову, твердо стояла на ногах і відбивалась, як могла, і так вони опинилися в темній вітальні, і раптом у них над головою задзеленчав дзвінок, а внизу, вгорі та з боків застукотіли по трубах, і він, аби покласти всьому цьому край, ударив Рут.

Вона упала на підлогу, і коли він, несподівано ослаблий зі страху, ввімкнув світло, вона лежала, наче в кіно: ліве коліно на випростаній правій нозі, в руці — її сумочка.

Дзеленчання стихло, її повіки здригались.

— Таксі,— сказав він.— Унизу чекає таксі...

Якось він побачив її з колегами в ресторані у центрі міста. Вони

проходили поміж столиками, роззираючись довкола, і вибрали собі місце біля вікна. Дівчата ще примощували свої сумки, а чоловіки вже роздавали всім аркушики меню, і дівчата зазирали в меню краєм ока, поправляючи свої зачіски й сміючися водночас із того, що розповідали чоловіки.

Рут сиділа спиною до Берінгера. Він бачив, як вона розмовляє, їсть, курить, бачив, як вона мило, тихо сміється, не заважаючи нікому,— скромно й до ладу вдягнена службовка між колег на обідній перерві.

Він бачив, як вона розраховується талонами своєї фірми, бачив, як дає чайові, як іде, усе ще розмовляючи, усе ще сміючися з жартів, яких він не розчув, сховавшись за своєю газетою...

Що ж це сталося, що сталося, чому ти не вмикаєш світла? Що ж це сталося?

Дитиною Берінгер називав великого годинника «бовдуром», і цей «бовдур» анітрохи не змінився. У нього був «золотий» циферблат (латунь) і дванадцять булькатих очей, що позначали години. Нижче, за склом, виднів маятник. Скло було так припасоване, що скидалося на вітрину. Тільки ж крім двох гир та «золотого» (латунь) диску маятника, який розгойдувався на дерев'яному стрижні, за тим склом не було нічого. Безвідрадна порожнеча панувала всередині темно-коричневого корпуса, в цій поставленій «на попа» труні, де гойдався маятник.

Хоч Берінгер і боявся дуже, щоб годинник не вистрелив зненацька

своїм урочистим громом, який щоразу довго відлунював у помешканні, він усе одно частенько притискався обличчям до того скла, прагнучи зазирнути всередину.

Притулившися щокою до холодної, як крига, гладенької поверхні, він косував туди, де містився ключ до таємниці — незбагненно вицяцькований шмат заліза...

На четвертий день Берінгер поїхав од старих. Сходячи до станції з крутого узвозу, він озирнувся на дзвіницю і згадав раптом, що не раз уже отак задивлявся на ту дзвіницю, що таких останніх поглядів було безліч...

Коли батькові зрівнялося шістдесят три, Цандер випхав його, свого прокуриста [1], на пенсію: із збереженням повної платні, з пошануванням, із фабричним хором та прощальною вечіркою в приміщенні пошти,— Цандер зробив собі свято з того випроводження.

Берінгер (тоді ще студент) чекав у буфеті з пальтами в руках. Кімната була порожня, навіть за прилавком ніхто не стояв. Через вітальню до нього долинав веселий гамір — у залі співали, горлали. А над усім тим шарварком панував Цандерів голос, його не переплутаєш ні з чиїм.

Нарешті вийшли Берінгерові старі, взяли сина під руки. Батько й мати вже були в пальтах, коли Цандер похопився, що їх немає. Засапаний, вискочив він слідом за ними. Вони-бо квіти забули, прегарні квіти.

Тут би їм і піти, та звідкілясь виринув ще й господар, начальник пошти, він теж хотів привітати Берінгерового батька з цим святковим днем — тридцять років вірної служби фабриці, як же їх не відсвяткувати. Тож довелося випити ще по одній, а тоді ще по одній, останній,— вже від нового Цандерового прокуриста. І тільки тоді їх відпустили. Цандер і новий прокурист одчинили й тримали двері. Крижаний холодний вітер ударив їм в обличчя. Вони пішли поволі, Берінгер вів їх попід руки.

Ставши пенсіонером, батько взяв собі за звичай ходити на прогулянку після обіду. Коли другого дня по Берінгеровому приїзді батько в звичайний час не повернувся зі своєї прогулянки, Берінгер надумав вийти йому назустріч. Чи не приключилося батькові чого в такому віці? Все може бути. Згодом Берінгер пояснив усе хвилюванням, що зненацька охопило його тоді, бо шукав він батька зовсім не там, де того найскоріше можна було знайти, а чогось подався в ліс. І тільки як уже смеркло, йому спало на думку: він же збирався шукати батька.

Батько прийшов ще раніше за сина, але відразу ліг у ліжко. Мовляв, погано себе почуває.

— А втім,— сказав він уранці,— де ти шукав мене вчора?

Він затнувся. Обидва дивилися через вітальню у відчинену кімнату. Берінгерова мати саме поливала свої квіти. Батько й син бачили, як вона ходила туди-сюди по кімнаті, потім пройшла через вітальню до ванної по воду, тоді знову назад.

Вони помовчали, і батько сказав ще раз, стиха:

— Вчора...

Але розмови знову не вийшло.

---

[1] *Прокурист* — в деяких капіталістичних країнах довірена особа підприємства з необмеженими повноваженнями на укладання торговельних угод.

Вони глянули один на одного; зненацька батько почервонів. І затулився газетою. Берінгер міг іти собі.

Двічі на тиждень мати грала тепер у скат із двома шкільними подругами, що повиходили заміж за селян. Минули десятки років, і жінки подружили вдруге. Тепер мати не соромлячись розмовляла діалектом. Коли жінки грали у вітальні, батько сидів у чоловічій (так називалася ця кімната) біля відчинених дверей за газетою (яку давно прочитав). Час від часу він, човгаючи пантофлями, переходив вітальню і всміхався до трьох жінок.

Наприкінці тридцятих років батько вряди-годи грав у настільний теніс з одним учителем, але того зняли з роботи перед самою війною. Вийшовши на пенсію, старий почав колекціонувати опереткові арії.

Іноді мати поведе головою — цей рух Берінгер бачив у неї вперше — і батько замовкав відразу. Це було щось нове.

Будинок мав п'ять під'їздів. У кожному під'їзді — чотирнадцять вхідних дверей. За кожними вхідними дверима — вітальня, кухня, ванна та ще дві з половиною кімнати. Кожна вітальня, кухня, ванна та кімнати в кожній квартирі були точнісінько такі самі, як усі інші вітальні, кухні, ванни та кімнати решти шістдесяти дев'яти квартир будинку, а будинок стояв в одному ряді з такими самими дев'ятьма навкіс вишикуваними будинками, і цей ряд разом з іншими такими самими рядами становив частину міста, яку називали кварталом.

У цих кварталах не просто зачиняли вхідні двері на заскочку, а ще й замикали їх з лунким клацанням, ніби рятуючись від грабіжника. Хто хотів вийти, але чув кроки на сходах, той вичікував, доки повітря очиститься від сусіди, і тільки потім виходив. А якщо котрийсь пожилець захоплював іншого зненацька — скажімо, вийшли ви на сходи, а хтось саме відмикає двері (хоч би й ота бабуся, що живе якраз під вами) — то людина, яку захопили зненацька, хряскала за собою дверима, поновлюючи в такий спосіб недоторканість своєї особи і своєї оселі; адже в ті секунди, коли ключ заїло і вона нервово висмикувала його зі шпарини, сусіда міг навіть у ледь-ледь прочинені двері зазирнути до вашого передпокою, ба навіть до вітальні...

Доріжка з бетонних плит, що вела до вулиці, для однієї людини була досить широка, двом її якраз вистачало, та коли хтось ішов назустріч, одному доводилося ступати вбік, на розгрузлий газон. Того разу Берінгер, мабуть, зробив це не дуже швидко або не дуже охоче, бо стара із нижньої квартири гукнула щось їм навздогін, а може, вона просто привіталася, минаючи їх, чи заговорила сама до себе; але Рут доводила, ніби стара таки кричала їм навздогін, ніби та карга знову дозволила собі забагато — начебто їй не досить щодня грюкати по трубах опалення. Рут повторювала все це й на сходах, Берінгер насилу встигав за нею, вона трохи не бігла; повторювала ще й тоді, коли нарешті відімкнула квартиру, коли хряснула за собою дверима і, важко дихаючи, замкнула їх.

Виявилось однак, що Берінгерів батько не був того вечора хворий. Того самого вечора, коли Берінгер шукав батька, але старий повернувся додому першим,— так от, того вечора батько був не хворий, а п'яний.

Мабуть, саме це він хотів сказати Берінгерові наступного ранку. Берінгер довідався про це в готелі.

У дверях він зіткнувся з тим таксистом, що привіз їх зі станції.

— А, синок! — засміявся таксист.

«Той неохайний хлопець, що стоїть за прилавком, певне, доводиться мені небожем»,— подумав Берінгер.

Хлопець, мабуть, гадав, що Берінгер уже знає все. «Зрештою, це ж не часто буває...»

Берінгерів батько, мовляв, заходить сюди досить рідко. Сідає завжди отам, біля вікна. «Товариства ж у нього тут вважайте що немає»,— додав той хлопець майже вибачливо...

Старий щоразу вибирав це місце, коли заходив сюди посидіти з Маттеком.

Готель завжди був занедбаний, а тепер здавався і зовсім покинутим.

Музична скринька, більярд, сигаретний автомат. Ще й досі видно, що обидва номери були колись житловими помешканнями.

Було тихо, тільки надворі, як завжди, шелестіли сосни.

Позад Берінгера забулькало пиво, яке наливали в склянку.

Наскільки ж усе тут мізерніше, ніж у його спогадах.

«Хвалько»,— сказав він собі.

Згодом зайшла літня жінка, Берінгерова двоюрідна сестра. Небіж пояснив їй, хто такий Берінгер.

— Він був гарним хлопчиком,— сказала двоюрідна сестра.

«А ти гарною дівчиною»,— подумав у відповідь Берінгер.

Вона була напідпитку, як і Берінгерів небіж.

— Гарненьке було хлоп'я,— повторила вона,— але дуже сором'язливе, завжди всього боялося.

У дверях Берінгер обернувся — ще раз глянути на те місце біля вікна, де полюбляв сидіти його батько.

За селом лежали голі поля — врожай давно зібрали. Унизу — заросла чагарями долина, угорі — сосни на кручах, а ще вище — небокрай, замкнутий пасмом невисоких гір.

Берінгер роздивився усе це тільки вранці, з вікна кухні, при яскравому світлі дня, коли батько приніс ті булочки. Було дуже багато світла, і Берінгер бачив, як батько увійшов, як виймав булочки з господарчої торбинки, як клав їх на тарілку, чув, як батько говорить, а коли опустив погляд, то побачив батькові штани. Берінгер не скоро зважився знову глянути вниз. На батькових штанях було безліч плям: плями від кави, від чаю, від усякої їжі. І ті штани давно уже не прасувалися.

Мати стояла біля плити в чистій світлій сукні, яка молодила її — свіжа сукня, певне, щойно з хімчистки.

Берінгерів батько аж засапався трохи, коли приніс булочки; руки в нього тремтіли, коли він клав їх синові на тарілку. Але, мабуть, він залюбки ходив до крамниць. Певне, в цьому мати цілком покладалась на нього.

Від Берінгера не сховалося, що мати завважила його погляд, але жодна рисочка не здригнулася на її обличчі. Вона й далі щось говорила, стоячи біля плити, поки її чоловік сидів скраєчку за кухонним столом і підраховував денні витрати. Мати, як видно, вже не потребувала

його допомоги біля плити. Батько низько схилився над своїм папірцем. Він навіть пальта не скинув, і широкі поли лежали на підлозі...

Коли Берінгер думав про матір, найчастіше згадувалась йому її велика міцна рука, суха й тепла, куди його власна долонька прослизала, мов пташка в гніздо. Або згадував, як вона мила йому руки, як намилювала й шарувала кожну окремо з усіх боків. Або як вони, бувало, бігали навколо столу після обіду. Якось вона кинулась тікати від нього. Спочатку жартома, а потім на неї раптом напало щось схоже на щирий страх, вона скрикнула перелякано й засміялася, обоє бігли дедалі швидше, і вже годі було збагнути, чи то він женеться за нею, чи то вона за ним, і в цю мить у дверях раптом з'явився батько і щось крикнув. Що саме він крикнув, Берінгер уже не почув, бо з переляку забіг аж до шафи.

— Батькові потрібен спокій,— пояснила мати, коли за тим зачинилися двері.— А то він піде на роботу стомлений і не заробить грошей.

Малий Берінгер киває головою, шморгаючи носом під материним носовичком.

На сльози — поцілунки, на синці й гулі — холодне лезо ножа.

Вона була гарна жінка, велика й дужа. Берінгер не забув, яке то було відчуття, коли вона пригортала його до свого дебелого тіла.

А як вона любила сміятися! Як вони перемовлялися на мигах, щоб насмішити одне одного! Слова, вжиті в незвичайному значенні, кумедні рухи головою, скрадливі погляди на двері, за якими батько відбував свій недільний післяобідній сон. Потім наставав час іти до готелю, і Берінгер допомагав матері мити посуд, щоб вона скоріше могла поринути в недільну метушню готелю.

Мати завжди поспішала і нетерпеливилась, коли збиралася до готелю, і Берінгер пригадував лиш один випадок, коли й сам спізнав подібне відчуття: якось він пішов з товаришами купатися, і коли з серпневої спеки вони пірнули в прохолоду лісу, овіяну пахощами дерева, живиці й трави, коли понад гладеньким килимом глиці до них долинув запах води — отоді вони як один зірвалися з місця і з криком помчали наосліп крізь гущавину.

Батько рідко погоджувався піти разом з усіма до готелю — хоч як його умовляли,— але й не боронив їм ходити туди.

Щоправда, одного разу, як пригадував Берінгер, батько кинув із-за своєї газети:

— Ой, ота твоя рідня...

Коли батько вчасно не повернувся зі своєї прогулянки, і Берінгер почав непокоїтися дедалі дужче, він, немов бажаючи розвіяти тривогу, спитав у матері про готель і про Маттеків.

— Ти ще пам'ятаєш, як ми в неділю ходили вдвох до готелю, як нам було весело?

Мати не відповіла. Тільки подивилася просто перед себе. Берінгер побачив, як раптом скам'яніло її обличчя, скам'яніло й огрубло.

Двірники мають нюх на такі речі.

Неможливо, мабуть, уявити собі кінець усякого уявлення (це коли нічого вже не уявляється), але цілковиту нерухомість уявити можна (все зупиняється).

Скажімо, ти перестав рухатись (а це не просто), і все на світі перестало рухатись; звичайно, ти рухаєшся трішечки, але нічого більше не чіпаєш, нічого не прибираєш,— хай те, що лишилося від твого життя (такого малорухливого), нагромаджується довкола тебе й у пакетах біля плити, і тобі нікуди не треба виходити, принаймні до підвалу.

Отож у Берінгеровій уяві (а він жив і далі, хоча й ощадливо) сміття біля плити почало рости горою, а що хімічні процеси не припинялися заради нього, то від тих покидьків скоро мав піти важкий нудотно-гнильний дух, той дух виповнить кухню, з кухні пройде до передпокою, з передпокою до помешкання й попід двері — на сходи.

Але двірники мають нюх на гнильний сморід чи запах газу, що пробивається з-під дверей, які чогось довго не відчиняються, аж це впадає в око.

Смерділо. Сама думка про це ніби смерділа. Берінгер принюхувався, і від того йому скрізь вчувався дух підвалу, дух двірника, дух готелю — той давній дух, що йшов з минулого: точнісінько так тхнуло колись у готелі.

Та коли вже й доведеться йому вийти з помешкання, квапливо минаючи сусідські двері (кожні можуть розчинитися зненацька), то тільки не до підвалу — адже Берінгер знав того, хто сидить там, унизу; бачив оту тінь між трубами опалення, прихилену до одвірка, невиразну в тьмяному світлі підвалу,— тінь, що мовчки спостерігає, як Берінгер витрушує своє сміття в бочку.

А як той стояв пополудні між підвалом і під'їздом — червона гладка пика під шапкою, черево випнуте, а руки в кишенях,— стояв і величався серед гурту жінок із повними сумками.

Якось двірник попросив Берінгера, щоб той був такий ласкавий і висипав своє сміття в бочку, а не біля неї.

Власне, він сказав не «сміття», а «любовні листи». Звісно ж, ніяких любовних листів Берінгер на смітник не викидав. А двірник сказав саме так: «любовні листи». Отже, він порпається в Берінгеровому смітті, отже, перевіряє те, що Берінгер викидає в бочку.

Повітря задушливе, нудотне, вогке, важке від духу кави й холодного тютюнового диму, а надто коло двірницької — підвального приміщення біля сходів, де той чолов'яга звив собі кубельце, загрібшись у сміття, настягавши собі диванів із зламаними пружинами й прибивши до дверей табличку «Двірник».

Справді-бо, щоразу, коли Берінгерові траплялося бути біля сміттєвих бочок, той мов із землі виростав позаду чи дивився йому вслід із дверей двірницької. Так чи так, а коли двірникові здавалося, нібито Берінгер зачастив до підвалу, так зачастив, що це не могло бути випадково, тоді він нечутно відходив за якийсь ріг чи зникав у котромусь із довгих підвальних ходів.

Так наче Берінгер навідувався до підвалу частіше, ніж йому було треба.

Іноді двері двірницької бували трохи прочинені, але навстіж не відчинялися ніколи. Жіночі голоси, притишений сміх, шарудіння...

Але ж куди подіти цю кухонну гидь? Як позбутись її? Просто піти та винести все за раз? Не годиться. Спершу треба глянути, чи двірник не вештається десь там; найменший шерех на підвальних сходах — і назад (побачив він тебе чи ні?). І взагалі, в які години двірник тут, а в які його немає? Треба ж йому колись і вдома у себе побувати!..

Отак несподівано Берінгер став підозріливий. Він почав шпигувати за двірником.

Хто ж він такий, той тип?

От якось після обіду Берінгер візьме й пошматує, геть переверне весь той мотлох. Консервні бляшанки, недокурки, рештки їжі, замащені рахунки, рекламки, кавовий осад, попіл, зіжмакані папірці — по кісточки в покидьках, шукатиме він свої останні прожиті тижні.

Незрозуміло, чому той чолов'яга так висловився: «любовні листи». Смішно навіть подумати, щоб разом із сміттям Берінгер міг викидати любовні листи або щось таке, отож він і далі сушив собі голову тими листами...

Певно ж, Берінгер знав, що сміття спалюють, а не скидають на купу десь серед міста, знав і те, що навіть у найнеймовірнішому випадку не вишукати йому серед розкислого від дощів паперу, серед іржавих консервних бляшанок та попелу один аркушик, те, що лишилося від аркушика, де він упізнав би свій почерк, розмитий, майже нерозбірливий, але то була б достеменна вість про нього самого, то був би речовий доказ...

Все-таки, виряджаючись до готелю, Берінгерова мати могла б сказати, що йде провідати своїх матір і сестру.

Все-таки могла б вона сказати, що матір треба доглянути, бо мати там пропадає і сестра теж. Всі ж бо знають, який Маттек і як їм там ведеться.

А проте вона завжди казала потім, що з неї годі, що вона сита по саму зав'язку і більше туди не піде. Мовляв, ти їм допомагаєш — і ніякої тобі за те дяки. Вони тільки й знають, що гризуться, а чого? Не збагнути, щó вони мають одне проти одного, там сам дідько в'язи скрутить,— кожен проти кожного, і нема винного. Діти та й годі.

Отож вона казала щоразу, як верталася, що це вже востаннє туди ходила.

Але наступної неділі знову йшла до тієї своєї рідні.

Як по щирості, то Берінгер більше любив збиратися в ту гостину, аніж ходити туди. Що ближче підходили вони з матір'ю до готелю, то дужче хотілося хлопцеві вернутись додому. І коли вони долали ті дві приступки і в ніс їм бив дух готелю, Берінгер мимоволі чіплявся за материну руку...

Щойно вони переступали поріг, мати ставала немов чужа, так ніби її раптом забрали в нього. Вона відразу переходила на діалект. Несподівано хлопець діставав волю і міг робити що хотів. Мабуть, вона не чула того духу, або ж він подобався їй. Та й бруду вона там, здавалося, зовсім не помічала.

У готелі мати розмовляла з такими людьми, з якими їй не слід було знатися, і такою мовою, якою не повинна була б розмовляти. І взагалі, звідки вона знала стільки всяких людей?

Усі до неї зверталися там на «ти». Кожен міг підійти й заговорити до неї («Чи ти мене ще пам'ятаєш?»), і дарма що з-поміж них їй одній поталанило в житті, усі вони мали її за свою.

Мати часто сміялася, а надто коли розмовляла з чоловіками. Вона ніби молоділа у своїй стихії, серед своїх людей.

Проте майже ніколи не згадувала вона в тих розмовах свого чо-

ловіка, що залишався вдома, і доводилося її синові думати замість неї про того, хто сидів удома сам-один.

Одначе наставав час іти додому, і тепер Берінгерове було зверху, бо мати занепадала духом, і тільки він міг її підбадьорити.

Про те, як їм гостювалося, батько не хотів чути й слова. І коли, бувало, Берінгер пробував щось розповісти, той коротко кидав: «Мене це не цікавить. Знати нічого не хочу».

Та це він казав не так для сина, як для дружини, що намагалася хутчій зладити вечерю.

Маттек прибився чужинцем у ці краї і чужинцем лишився із своєю східнопрусською говіркою. Щоранку їхав він залізницею сорок кілометрів на рудню та щовечора сорок кілометрів назад, а увечері до знемоги бив жінку, поки та починала харкати кров'ю, і люди його боялися. Дивилися на нього як на бузувіра, що товче жінку і при цьому тільки зуби вишкіряє, та ще й п'є, трохи не пропив дім і гроші. Помер він саме вчасно, і його скоро забули.

Проте в готелі мати не обурювалась ніколи. Принаймні так здавалося Берінгерові. Її обурення тамтешніми «ділами» випліскувалось аж по дорозі додому.

Берінгеровій бабусі дали ту кімнату, де попрощався зі світом Маттек, найтемнішу і найвогкішу в домі кімнату над ганком,— з вікна там видно було зелену діброву, а внизу ночами горлали та блювали п'яні.

Стара жінка з гладенько зачесаним жовтаво-сивим волоссям; стомлена і приязна, сидить вона в тому кріслі біля каміна, наодинці з полум'ям, що грайливо пробивається крізь пофарбовану в голубий колір решітку. Бабусина кімната була Берінгеровим сховком у цій плутанині коридорів, кімнат та сходів, де вічно стояв сморід, чути було п'яний рев та деренчання піаніно і мелькали осоружні пики. З низькою, мов у підвалі, стелею вона здавалася справжнім підземеллям.

Це бабуся навчила Берінгера ловити мух.

Вбиті мухи хлопець складав рядочком на краю столу; потім бабуся полічить їх і заплатить (розчавлені не рахувалися) по пфенігу за штуку...

Зрештою Берінгер поговорив з двірником. Він розповів про себе і про Рут (як про свою наречену) стільки, скільки, на його думку, необхідно було знати двірникові.

Той виявився досить приязним чолов'ягою; сміявся він весело й лунко. Тут, натякнув він, життєрадісно посміхаючись, можна дещо побачити. І не треба йому нічого розказувати.

У Берінгера сяйнула підозра — чи не його мав на увазі двірник? Той мав звичку вишкірятися несподівано і без очевидного приводу. Таки справді здоровенний чолов'яга.

Виявилося, що Рут уже давно розмовляє з двірником, та й з іншими мешканцями будинку теж. Нащо вона це йому розказує — хіба він не розмовляє з людьми?

Отже, двірник уже все знав про нього і просто дав йому вибалакатися, подумав Берінгер.

Одначе тепер де й поділася Берінгерова нехіть ходити до підвалу, хоч він став обережний і пильнував, щó саме викидає на сміття. Мов ненароком заохочував він двірника до коротких розмов і потроху скаржився, нарікав на будинок, на тонкі стіни, а надто на людей, що жили над ними. Вже й ті люди, що мешками в Берінгеровій квартирі до

нього, довідався він, скаржилися, що жінка вгорі цілісінький день тупотить над головою. А втім, є такі скарги й на Берінгера, він теж багато ходить.

Непомітно, як йому здавалося, почав Берінгер збирати інформацію про своїх сусідів, і так дізнався, щó думають про нього інші.

Берінгер уже три місяці як був звільнений. На Новий рік, вирішив він, треба буде подарувати двірникові коробку сигар.

Якось Рут і Берінгер, підходячи до будинку, зустріли двірника біля підвалу — той саме замикав двері і був у шапці й пальті, з портфелем,— певно, йшов додому. Рут іще здаля заговорила до нього — так щоб він міг озватися, не обертаючись, і спокійно замкнути свої двері.

Берінгер стояв поруч; він бачив, що ця розмова обійдеться без нього. Так може говорити медсестра, подумав він, або дівчина до старого чоловіка. Адже вся суть її розмови була в тому, як, а не щó вона говорила. А той чолов'яга вирішив показати, ніби така її манера говорити йому цілком до вподоби; йому подобалось і те, що він показує, як йому це до вподоби. Він був дуже обережний з Рут, власне, обачний, і коли засміявся, вже аж коли вона засміялася, то здався й Берінгерові тим, ким був насправді,— просто двірником.

Берінгер знайшов серед своєї пошти листа для людей, що мешкали над ним, і пішов нагору — звісно, вранці. Відчинила йому жінка, Берінгер простяг їй листа (щó хотів при цьому сказати — вмить вилетіло з голови), та вона мовчки запросила його до кімнати, де сидів її чоловік. Берінгерові пригадалося раптом, як обличчям двірника перебігла ледь помітна посмішка, коли він заговорив про цих людей, назвавши їх: «Оті, що над вами».

Чоловік (звали його Керн) сидів на канапі скраєчку. Він був одягнений, ніби зібрався вийти з дому: піджак, краватка, черевики. У нього зовсім не було шиї. Маленька голова виростала просто із широченних плечей. Сидячи отак на канапі, він здавався невисоким на зріст. У квартирі був порядок, кожна річ на своєму точно визначеному місці. «Вони, мабуть, ніколи не мали дітей»,— подумав Берінгер.

Жінка почала (хоч чоловік не сказав їй і слова) ставити на стіл склянки, принесла пляшку коньяку. Вона була висока й худа. Здавалося, вона щоразу забуває принести якусь річ. Принесла склянку — бракує підставки, штопор на столі — немає пляшки. Проте жінка терпляче знову й знову носила на стіл попільнички, цигарки, склянки, підставки. Чоловік лише раз у раз поглядав на неї, але не втручався і не казав нічого, сидів тихо.

Жінка рухалася без поквапу, зосередивши всю увагу на тій речі, яку саме несла, забирала, міняла,— це одноманітне ходіння туди-сюди навіювало сон. Вона ставала зразу на всю ступню. Її обличчя було ніби мертве.

Чоловік слухав по радіо детектив. Він не вимкнув приймача, тільки стишив звук. Верескливі голоси перегукувались між собою,— може, то були голоси поліцейських, які оточили злочинця.

Скільки Берінгер пробув у них, жінка не зронила й слова. Берінгер поговорив із сусідом про переваги проживання у великих будинках, де люди не знають одне одного.

Найкраще думалося про готель за батьковим письмовим столом, коли Берінгер робив уроки...

Маттек помер пополудні. Зненацька припинилася біганина з водою та рушниками. Всі були нагорі, біля Маттека. Будинок ураз наче обступив Берінгера зусібіч — надворі, за дверима, він відчув себе якось впевненіше.

В сутіні, що дедалі густішала, біліла стежка, яка виповзала із сосняка й попід дубами збігала на луку. Виповзала та стежка ніби з печери, дірки в сосняку, і Берінгерові здавалося: от-от виповзе щось із тієї чорної пащі, випростається до неба й посуне стежкою вниз, просто на нього. Раптом йому здалося, ніби темрява, спадаючи на землю, давить йому на плечі.

Було тихо. І в будинку за тим вікном стало тихо. Тільки шепіт вітру у гіллі дубів. А тоді сталося оте — люди нагорі заголосили, заридали, і Берінгер кинувся в дім.

Берінгер знав, як шепоче вітер у гіллі дубів. До цього шепоту дослухалася й Берінгерова бабуся — мабуть, чекаючи від нього якоїсь звістки. Але дубове листя тремтіло в сутіні від страху перед чимось таємничим, йому було байдуже до того, чого так боявся Берінгер: щоразу несподіваної появи Маттека в темних сінях, його гавкучого кашлю, який відлунював у всьому готелі, його раптових вибухів шаленства чи непевного сміху, коли він бачив Берінгерів переляк і садовив хлопця собі на коліна. Що завзятіше пручався і виривався Берінгер, то міцніше тримав його Маттек («Я ж тобі нічого не зроблю»), проте тримав обережно, не так, як своїх власних синів, і зрештою ніяковів, а Берінгер кінець кінцем затихав. Тоді Маттек наче забував про хлопця, мовби ненароком розчіплював руки, і Берінгер міг іти собі...

Кухня здавалася Берінгерові найнебезпечнішим місцем у готелі, а всі інші любили збиратися саме там. Частенько Маттек розганяв із кухні всяких зайд, але тільки-но він ішов геть, як умить усе заспокоювалось і знову кухня була повна рідні, гостей, знайомих, ба навіть людей, яких ніхто не знав і яких ніхто й не питав, чого вони тут шукають. А посеред усього того юрмиська — виснажена, змучена Берінгерова тітка, яка єдина тут щось робила, і мати — звісно ж, на найзручнішому місці, розмовляє гучніш за всіх.

Хоч як обережно прокрадався Берінгер до кухні, його зразу помічали й виводили насередину, на світло, гладили по голові, обмацували, розглядали його, мов якесь диво.

Щось він, мабуть, робив не так, бо ці люди наче не розуміли, як він силкується бути чемним хлопцем. Що правильніше він відповідав на запитання про успіхи в школі, подавав руку, вклонявся, брав («Красно дякую») чи не брав («Ні, спасибі») тістечка або цукерки, то гучніше усі сміялися, навіть мати.

Та, може, ті люди були неспроможні його зрозуміти?

Може, то була якась особлива порода людей?

Берінгер завжди пильно стежив за батьком, коли той, бувало, зволить навідатись до готелю. Хоч батько удавав, ніби випадково йшов мимо і звернув до готелю, щоб забрати жінку з дитиною, насправді він заздалегідь потай сповіщав про свій намір прийти, і для нього одразу звільняли той столик біля вікна. Тоді й з'являвся батько, видний зусібіч, мов актор виходив на сцену.

Найдужче вражало Берінгера те, як батько розмовляв з Маттеком.

Батько ніби захищався, але тільки про людське око. І посміхався. Адже він боронив очевидне, незаперечне, щось таке, проти чого може виступати хіба що такий шалапут, як його свояк. Адже в базіканні Маттека не було ніякого глузду, хоч говорив він весело і з якоюсь незбагненною переконаністю. Часом навіть здавалося, що то Маттек сміється з Берінгерового батька.

Їдучи в поїзді й дивлячись у вагонне вікно, Берінгер уявив собі таку картину.

Дорогою, обабіч якої ростуть кущі, їде в авто чоловік. Вже надвечір він прибуває до моря, де стоїть на березі хатина. Чоловік виходить із машини, дивиться, чи гілля не подряпало лак, заносить до хатини дорожню сумку, розпалює вогонь у грубці й засвічує гасову лампу, бо вже смеркає. Попоївши, він читає (вірші?) і час від часу позирає на незавішені вікна, де відбивається в шибках кімната, в якій він сидить.

Уже глупої ночі вирішує він прогулятись до моря, але виявляється, що двері замкнені. Він вертається назад, стає посеред кімнати й міркує: оскільки він відчиняв усі двері хатини й жодних не замикав, то й ці двері мають бути незамкнені. Він знову йде до дверей, але вони таки замкнені. Він береться за клямку дверей чорного ходу, але й ті двері не відчиняються.

Знову вертається він до кімнати. Та коли ще раз хоче вийти, виявляється, що й двері в сіни замкнені. А він же добре пам'ятає: щойно вони були відчинені. Вони завжди були відчинені, бо, власне кажучи, вони й не потрібні...

Знову він стоїть перед вікнами, а вікна непроникні для його зору, лише віддзеркалюють його самого. Завісити вікна нічим.

Чоловік роззирається по кімнаті й не знаходить такого куточка, де б його не було видно крізь те або те вікно. Глибока тиша. Він дивиться на замкнені двері, на клямку.

Так він стоїть дуже довго. Десь над ранок підводиться з крісла і знову пробує, чи замкнені двері, хоч добре знає, що замкнені. Тоді знову сідає в крісло.

Дуже поволі на вікнах проступають якісь тіні. Згодом виявляється, що то дерева. Він бачить, як поміж дерев сіріє,— то хмари,— потім запона хмар розсувається, рожевіючи внизу.

Коли перші промені сонця продираються (саме так!) крізь гілля, чоловік підводиться і йде до моря. Звичайно ж, усі двері були незамкнені.

За ніч він, мабуть, геть посивів і став схожий на Віллі Біргеля[1], подумав Берінгер...

Днів за два по тому, як Берінгер відніс нагору листа, Керн стрівся йому на сходах. На Берінгерове запрошення зайти посидіти той просто відказав, що тільки віднесе додому портфеля і попередить дружину. Керн ішов з роботи.

Тим часом Берінгер дістав із холодильника пляшку житньої горілки, виставив на стіл чарки, витрусив попіл та недокурки з попільнички, прибрав газети. Він чомусь розхвилювався, зніяковів, коли подзвонив Керн. Але той тримався так спокійно, що ніяковість де й поділася. Проте коли гість пішов, господар знову захвилювався: адже

[1] Німецький актор (1891—1973).

він, Берінгер, здається, намолов казна-яких дурниць. Приміром, став розповідати Кернові, що його бабуся померла у вісімдесят шість років, тітка та дядько — обоє у вісімдесят чотири, а от дід дожив тільки до сімдесяти трьох (власне, він утопився в річці), ще один дядько теж помер у сімдесят три, але ж він упився до смерті. Берінгер мав ще багато тіток (одній було сімдесят чотири, другій — вісімдесят три, третій — вісімдесят сім, четвертій — вісімдесят) і одного дядька, якому було вісімдесят чотири роки. І всі ще жили. Цим Берінгер, певно, хотів сказати, що в його родині доживають до глибокої старості; але дивно — він згадав тільки родичів по матері.

Берінгерові раптом подумалося, що Керн матиме його за дивака й базіку, хоч він і пам'ятав, як їм обом було весело, коли він, Берінгер, розводився про свою рідню. А потім прийшла Рут, і Берінгер похопився — он куди його занесло — і лише завдяки їй з усього того базікання вийшла путня розмова.

Вона ніби не здивувалася, побачивши на дивані Керна, і зразу ж, хоч і не була з ним знайома, щиро так і приязно защебетала — а поговорити їй завжди було про що. Проте Берінгерові здалося, ніби Рут розмовляє з Керном так само, як розмовляла отоді з двірником.

Берінгер пригадував тепер, що Керн якось по-чудному глянув на неї, знизу вгору, й одразу опустив очі. А тоді сказав, що йому вже пора додому.

Берінгер питав себе, звідки Рут довідалася, що Керн робітник. Бо той не був службовцем, як подумав спершу Берінгер,— він працював токарем.

Рут узагалі скрізь почувала себе певніше, ніж він. Берінгер пригадував, як одного разу, коли вони надумали перебути вихідний десь у селі (то була її ідея), вона вийшла з машини перед сільським готелем, по вичовганих сходинках піднялася на ганок, увійшла до їдальні, повз цікавих селян рушила прямо до господаря й попросила номер на двох, поклавши на край конторки обидві руки без обручок.

Берінгерові нічого не лишалось, як плентатися позаду. Слідом за Рут і господинею він піднявся вузькими сходами, побачив, як ті обидві зникли в кінці коридора, і прийшов під двері аж тоді, коли господиня вже виходила, тож довелося йому опустити очі і з двома своїми саквояжами в руках протиснутися повз ту жінку до кімнати.

Він сів на одне з двох ліжок і, сидячи отак, слухав, як Рут сміється в коридорі з господинею, як просить дати другого рушника, питається про туалет (вона сказала «санвузол»); отож він сидів на ліжку і слухав усе це (і якою то мовою вони говорять?), слухав, як Рут насвистує, повертаючись; дивився, як вона розпаковує саквояж, ставить зубні щітки в склянку, вішає блузки в шафу (скільки ж вони, власне, збираються тут пробути?), викладає всякі речі і, зрештою, шпурляє свою піжаму на подушку, та так влучно, що піжама ніби сідає на те друге ліжко.

Або ж як вона вміє триматися на вечірках! Наче й не вона годину тому стояла навколішках перед шафою, порпаючись у сукнях, спітніла, зморена, а тепер плечі в неї сторожко випростані, вона уважно дивиться на співрозмовника і пригублює зі своєї склянки, замислено курить, а рука її, ніби ненароком, торкається Берінгерової руки. Або, наче без мети, походжає поміж групами гостей і все-таки саме поблизу Берінгера натрапляє на когось, хто зупинить її для розмови. А з

якою грацією вона ледь опускає голову, даючи знак, що тепер звертається не до того, з ким розмовляє, а до нього; або ніби несамохіть скидає руки, що ніби випадково лягли на її руку, і ніби несамохіть торкається Берінгера. А коли він на мить обіймає її однією рукою, відповідає йому дотиком стегна.

Іноді, коли вони прогулювалися вдвох попід вітринами, Рут раптом стискала йому руку і терлася щокою об його плече. Як він квапився тоді подати їй хустинку, чи закурити цигарку, аби тільки вона пустила його. А як уміла вона мовчати всю ніч, коли вони спали разом.

Проте останнім часом, коли він і в машині, і як вони йшли до будинку, і навіть на сходах зовсім не озивався, Рут не раз зупинялася і казала:

— Послухай-но, чого ти хочеш?

Малий Берінгер затявся — дай йому того фельдфебеля-зенітника, і край.

Невже тільки тому, що зенітники були такі несхожі на звичайних солдатів? Так чи ні, а важко було доступитися до того чолов'яги — через свою двоюрідну сестру, через тих двох росіян із сусідського двору, через бомбовози у зимовому небі, через поранених,— але фельдфебеля виказував дух готелю. Де сміх, там і фельдфебель, де анекдоти про фюрера, гамір, де тепло, там він неподалечку — цебто в кухні, в сутіні, де вони всі посідають кружка́ навколо плити і безсоромно гримнуть пісню. А фельдфебель ще й покладе руку на плече матері.

Берінгерові якось пощастило протиснутися до матері — так, щоб вона могла його побачити. Він хотів, щоб їхні погляди зустрілись, проте мати вдавала, ніби не бачить його, і співала собі далі, пила лікер, сміялась і курила, як курять домогосподарки (тримаючи сигарету пучками й відставивши вбік мізинця); і фельдфебелевої руки вона не скидала з плечей, тільки непомітно відсовувалася від нього, поки та рука сама впала на бильце стільця і фельдфебель зрештою забрав її.

Берінгер намагався уявити собі, як той восьмирічний хлопчак, що ним він був тоді, посміхався за материною спиною. Він намагався уявити самовдоволену посмішку того восьмилітка, таку собі лукаву посмішечку.

Та однієї неділі мати не пішла до готелю. Вона не сказала чому — ні тоді, ні згодом,— і тільки тижнів за два Берінгерові впало в око, що це ж вони більше не ходять до готелю. Відтоді мати запровадила родинну прогулянку щонеділі пополудні й наполягала, щоб гуляли на головній вулиці селища, а не в лісі, як того бажав батько.

Відтоді Берінгер уже не мав охоти просити матір, щоб вона добилася чогось для нього в батька: чи то дозволу піти купатися, чи грошей на книжку. Тепер він сам волів звертатися до батька.

Вони жили заможно, його батьки. Мати одягалась не гірше за лікареву дружину (хоч і не так розкішно, як пані Цандер); вбрана в одну з тих неприталених суконь, що їх її шкільні подруги носитимуть аж через два роки, вона гордо виступала попідручки з чоловіком. А він, у пальті з широкими, на всі груди, вилогами, у світлому фетровому капелюсі з високим наголовком, мав вигляд розумника, якому хтось низенько вклонився, коли він тільки вийшов на поріг своєї домівки.

В кінці місяця батько віддавав матері конверта з платнею. Ніби

віддавав себе всього до її рук — такий це мало вигляд. Батько відклика́в матір убік і коротким, але сповненим почуття жестом вручав їй конверта з грішми — ось який я! (Треба тільки, щоб одне одному довіряло.) Мати брала конверта похнюпившись; тоді відлічувала батькові його кишенькові гроші. Минали роки, а вона робила це так само ніяково і незграбно.

Це щоразу відбувалося на кухні, в кутку, і Берінгер ніколи не міг позбутися відчуття, ніби йому не можна дивитися, отож він лише підглядав крадькома, так наче там діялося щось непристойне.

А проте його матері заздрили — який у неї добрий чоловік!

Берінгерів батько був лагідної вдачі, але досить суворий і визнавав тільки розум.

Він ненавидів гамір, не любив, коли розмовляли занадто голосно. Він чергував свої рухи з такою послідовністю, ніби розкладав за розміром на письмовому столі олівці. Але як пояснити, чому він носив тоді оті важкі черевики на шнурівці, завжди одного гатунку й кольору, чому купував тільки їх, поки міг дістати?

Може, саме через ті рипучі черевики він намагався менше ходити по квартирі. Так чи так, а батько любив сидіти на одному місці. А коли йому чогось було треба, то, звичайно, хтось інший мусив принести йому ту річ.

Вечорами, коли Берінгер лежав у своєму ліжку і не міг заснути, він дослухався до всіх звуків у будинку й чув, як перемовляються батько з матір'ю, тамуючи голос, ніби натяками. Потім западала тиша, аж поки заскрипить стілець, і тоді Берінгерові здавалося, наче в домі є хтось четвертий, кого не слід тривожити, бо, може, він давно помер.

Батько залюбки слухав вагнерівські опери, сидячи біля радіоприймача у своїй кімнаті. Мати тоді сиділа в кухні. Вона взагалі здебільшого сиділа в кухні.

Одного разу в готелі Берінгер почув, як мати співає, і його вразила краса її голосу. А вдома вона лише іноді могла тихенько й боязко замугикати — і то тільки вранці, коли батько грюкав дверима й виходив на вулицю.

У Берінгерових батька й матері не було розбіжностей у поглядах, не кажучи вже про якісь там суперечки. Берінгерів батько припускав тільки непорозуміння. Траплялося, батько раптом притишував голос і дуже тихо казав: «Візьмімось нарешті за розум, почнімо ще раз усе спочатку»,— і тоді мати іноді заходилася неголосним риданням, так ніби у неї вже не було ніякої сили стриматись.

Коли Берінгер помітив оті плями на батькових штанях, він саме розмовляв з матір'ю, що стояла біля плити, час від часу підливаючи синові кави; власне, вони обоє дивились, як батько складає список купленого. Вони розмовляли й спостерігали далі, аж поки почали затинатися і враз замовкли, і тільки дивились, як батько дошкрябав свій список, а тоді підвівся й пішов перевірити, чого бракує в холодильнику та комірчині. Мати й син мовчали і стежили за батьком, доки він усе оглянув і вийшов з кухні.

Нарешті мати порушила мовчанку і сказала:

— Він перестав віддавати мені гроші.

Берінгер спершу не зрозумів, цебто він збагнув одразу, але вдав, ніби не розуміє. Він хотів виграти час і якусь мить сподівався, що це йому причулося.

— Я мушу складати йому звіт про все, що купую,— сказала мати.— Буває, дещо я враховую двічі — він уже слабо метикує — а то б у мене нічого не було.

Отже, батько перестав віддавати матері гроші. Сорок років приносив він дружині свою платню і брав з її рук свої кишенькові гроші. А в шістдесят сім років раптом забажав розподіляти ті гроші сам.

Берінгер сказав, що це, мабуть, непорозуміння і ту ж мить схаменувся. Бо те саме завжди твердив батько.

Мати тільки рукою махнула.

То батько уже слабо метикує, вважає вона.

А він:

— Вона, певне, гадає собі, ніби у неї ще бозна-що попереду.

Берінгер слухав, наче нічого дивного не було в тому, що обоє так висловлювались. Проте, мов громом прибитий, він знай повторював подумки: «Як вони говорять одне про одного. Як вони говорять мені одне про одного!»

— Непорозуміння, — сказала мати. — Це саме торочив завжди й твій батько. Тримав мене в покорі своїм базіканням. Ти не знаєш, щó в нас означали гроші. Ти й не повинен був цього знати, про такі речі ніколи не згадують. Твій батько говорив про все на світі, тільки не про гроші. Але він ні про що інше не думав. Хоч він і віддавав мені свою платню, але то була просто хитра омана. І тоді я стала потай заощаджувати. Зі страху. А іноді, бувало, підкине дешицю брат. Щоб і я колинебудь щось своє мала. Я вже двадцять років не робила собі зачіски. Батько твій усе своє життя боявся. Боявся, що не сьогодні-завтра помре з голоду. Ні в що не вірив...

Він і досі щодня ходить на прогулянку, розповідав батько Берінгерові. Ні, його не зігнути, як зовсім недавно сказав йому священик. І лікар ним задоволений. Апетит, травлення — усе в нормі. Здоров'я просто чудове.

— А ти бачив, яка в неї завжди гарна зачіска? А скільки одежі! Подумай тільки — у її віці!

— Ти шукав батька, — сказала Берінгерові мати, — а він був п'яний.

— Знаю, — відповів Берінгер. — Власне, я навіть можу це зрозуміти. Адже у батька нікого нема. Крім тебе, звісно, — додав він швидко.

— Він тільки влаштовує виставу, — казала мати. — Поки ти тут, він має глядача. Набиває собі ціну — більш нічого.

Але батько не тільки п'є. Він швендяє по пивницях не тільки аби напиватись, аби вона з сорому не могла й на вулицю поткнутися — він ще й за жінками бігає, ось чого йому треба. Досі ніяк не вгамується.

— А ти думаєш, гра в скат нічого не коштує? — правив своєї батько. — Вони там курять і п'ють. Твоя мати ставить по десять пфенігів, коли грає з тими задрипанками. Сорок років видавала вона мені щомісяця по двадцять марок. Глянь на її одяг. Нащо накуповує вона собі суконь, можеш ти мені сказати? Сподівається, ще хтось кине на неї оком. Вона справді так думає, уяви собі, їй досі мало.

Берінгер сидів у своїй кімнаті (і в цьому домі була в нього своя кімната) і чув, як непевно човгають за дверима батькові пантофлі

(чому ти не підеш до них, до своїх батька-матері?), чув зрідка важкі кроки матері. Бо рухалися його батьки мало, все так само стояла в квартирі давня тиша, і він усе так само дослухався за своїми дверима до тієї тиші.

Він відчував їхній страх. Відчував крізь двері, як батько й мати сидять, кожне у своєму кутку, мов звірі в одній клітці; втекти одне від одного вони не можуть, тож їм лишається тільки вчепитися одне одному в горлянку.

Чого тільки вони не вживали проти страху: таблетки, краплі, супозиторії, порошки, облатки, мазі, соки, настоянки, компреси холодні й гарячі, ванни, інгаляції, клізми, душі, промивання, натирання, чаї, сушені фрукти, компоти, сиропи, салати, відвари... Певне, усі ці роки кожне з них клопоталося тільки собою; кожне мало свій власний дбайливо впорядкований мотлох у їхній спільній страховинній аптечці.

Обоє поробили собі тайнички. У праві дверцята свого письмового столу батько вставив французький замок. Ключа він ховав у корпусі великого годинника. Радісно показав він Берінгерові свої припаси «про чорний день» — те, що наховав нишком від матері. Ними він скористається згодом, коли нарешті лишиться сам.

Мати вимостила собі кубельце у шафі для білизни, в картонній коробці. Якось вона хотіла показати Берінгерові одну з перших його фотографій і стала нетерпляче порпатися в тому ганчір'ї. Берінгер побачив там стрічки, карнавальні призи, бальні програмки, пожовклі листи з незнайомими йому почерками — напевне, від перших її залицяльників — та фотографії, з яких дивилася молода дівчина.

Четвертого дня Берінгер поїхав. На станцію він прийшов заздалегідь — до поїзда лишалося чверть години. Це було небагато — що там ті чверть години...

Якесь дивне почуття — не так полегкості, як душевного й розумового просвітління — поступово розливалося в ньому, що більше траплялося станцій із незнайомими назвами на емальованих щитах, що частіше він помилявся, вгадуючи наступну зупинку, що чужішими ставали краєвиди...

Батько й мати не затримували Берінгера. Йому не довелося пояснювати за вечерею, чому він мусить їхати наступного дня, хоча він, звичайно, лишився б, якби старі того захотіли.

Вони чекали на сина й не починали їсти — він пізно повернувся з прогулянки. Після вечері Берінгер знову пішов до того місця, де був повернув назад. Коли прийшов додому, батько й мати вже сиділи за круглим столом у вітальні, відхилившись на спинки стільців, перед великим годинником. Перед ними стояла пляшка вина і склянки на підставках. Це вдруге того дня довелося їм чекати на нього.

Ще до вечора Берінгер пішов своєю давньою стежкою — до трьох млинів. Стояв безхмарний день, віяло першою осінньою прохолодою, немов надходило невблаганне прозріння.

На узліссі він озирнувся. Село розрослося, в безладному нагромадженні будинків розпливлися його первісні обриси.

Берінгер зайшов за третій, давно занедбаний млин. Від села сюди

не долинав жоден звук, тільки далеко внизу дзюркотів струмок. У вицвілій блакиті палало сонце. Ніде ніщо не ворушилося, всюди панував спокій.

Там нічого він не побачив. Ніякого собаки. Стежка перед Берінгером лежала вільна. Того собаки не було зовсім. Була мить переляку, коли він, минувши ліщиновий живопліт, зупинився край просіки, коли помітив дрючок у своїй руці.

Той дрючок він, мабуть, знайшов десь на стежці чи, сам того не усвідомлюючи, виламав дорогою і тепер ніс у руці. Стежка перед Берінгером лежала вільна. Ніякого собаки, ніякої вівчарки, а ще хвилину тому йому примарилося: великий звір із сірою шерстю на спині й золотавою на животі.

Попоївши, Берінгер знову вернувся на те місце. Почало смеркатися, і Берінгер, знаючи, що старі чекатимуть на нього, поспішив назад. Він майже біг додому, а коли вилетів східцями нагору і рвонув двері, то побачив: вони сидять на своїх стільцях у таких позах, ніби їх спостигла зненацька якась катастрофа.

Та ось вони заворушилися, і Берінгер зрозумів, що батько й мати хотіли на прощання потішити його веселим настроєм, вином та солоними паличками з кмином.

Проте усі троє не знали, що його робити далі, і сиділи мовчки на своїх стільцях, як раптом у тиші (така тиша западає, коли відкочується хвиля) прогуркотіла вантажна машина: гуркіт, брязкіт шибок,

водій дав газу, вимкнув зчеплення, увімкнув передачу, потім зчеплення, знов дав газу, і нарешті — знову тиша, знову все заніміло.

— Чи не зіграти нам у скат? — запропонував Берінгер. Нічого кращого він не зміг вигадати.

Поки мати завбачливо діставала собі ще одну плетену кофту, батько подбав про карти, папір та олівець. Проте спершу треба було прибрати зі столу вино, склянки, палички з кмином, попільнички. Записувати зголосився батько.

Вісімнадцять, двадцять два.

Очікувальні погляди, короткі фрази. Тихі вигуки подиву, розчарування, втіхи. Остання карта, підрахунок, вираз полегкості в очах...

Мати грала спокійно, зі знанням справи, але пильнувала. Стежила за батьком, за своїм чоловіком, якого ще вряди-годи називала на ім'я, стежила холодно, недовірливо, вся — осторога, вся — нетерпіння. Берінгерів батько був збуджений. Не часто траплялося, щоб мати запросила його до гри. Скат ніколи не був його грою. Коли раніше, бувало, батько зволить сісти за карти — і то тільки після довгих умовлянь, — то неодмінно усім своїм виглядом покаже, як йому не хочеться (але, мовляв, що вдієш). А тепер він старався з усієї сили. Хотів показати дружині й синові, як він прагне зробити їм приємність.

Мало-помалу одноманітність гри подіяла на всіх трьох заспокійливо, і, слово по слову, дійшло до історій, які розказувалися довго, раз у раз перебивались, але вперто текли й текли далі, давні, знову й знову розказувані історії — про польового сторожа чи про те, як Берінгер побився з Освальдом, — усе історії про Берінгера, так ніби це він мав скоро померти, а не вони обоє.

Він їм так і не розповів, і вони досі не знали, як усе було насправді в тій пригоді з польовим сторожем, з якої вони сміялися вже не раз і цього останнього вечора знову вкотре сміялися. Вони ж, його батьки, ще здалеку почули, як він кричить, і мати збігла сходами вниз, і він, малий Берінгер, влетів у розчинені двері, просто в обійми матері, а за ним гнався сторож.

Батьки інших дітей, бувало, сперечалися зі сторожем, відкидали навіть очевидне: наш, мовляв, не краде. Не такі були його батьки. Вони вдали, ніби повірили тому дідуганові (і він розгубився, бо не чекав цього), пригостили його сигаретою і сказали, що він може ганяти Берінгера, як і всіх інших дітей.

А потім (замкнувши двері): «Дурний же ти, що попався, і, зрештою, тих яблук он повно в льоху».

Берінгер не сказав їм, що насправді він був невинний (принаймні того разу); вони б тільки посміялись, а цього сміху він не хотів чути. Йому хотілося сказати їм інше: «Ви ж говорили, красти не можна», — але добре, що він цього не сказав.

Раніше село поділялося на «Гору» і «Долину», а згодом додалася ще й третя частина — «Станція». Але тепер про цей поділ мало хто згадував, окрім старих селян. Для них і тепер цілого села не існувало: було село і була Гора. Гора до села не належала.

За звичаєм, діти з села і діти з Гори час від часу збиралися у ватаги й билися між собою, підбурювані давньою несвідомою ворожнечею, яку переймали від старших.

Якось і Берінгер побував на Горі і довідався, що та частина сели-

ща виникла тільки на початку дев'ятнадцятого сторіччя, коли там осіли люди з лісових поселень.

Лісові поселення згадувалися в актах сімнадцятого століття як «гнізда» в лісах довкола села, а в тих «гніздах» жили робітники-валлонці. На початку шістнадцятого сторіччя їх поселено в місцевих лісах, проте через сто років маркграф закрив рудне діло — воно стало йому невигідне. Але валлонцям нікуди було подітися, і вони зостались. Землі ті люди не мали, не мали й роботи, і як вони вижили, збираючи ягоди, тайкома полюючи та крадучи дрова, дивувалися навіть автори актів, де валлонців називали «зайвими людьми». Аж через двісті років пощастило їм оселитися з горішнього краю села — хоч як не хотіли їх селяни. Згодом до них приєдналися робітники, що прокладали залізницю та так і залишилися в селі після закінчення будівництва.

Там, нагорі, — убогі, напіврозвалені халупи. Перед низькими дверима — жінки з великими животами; багато, дуже багато кульгавих недоростків з перекошеними обличчями, та й розмовляли ті люди якось інакше; по-чужому звучали і їхні імена. Ніякої каналізації, повсюди злі собаки. Селяни, коли їм випадало їхати Горою, дивилися навколо з погордою, зневажливо ляскали батогами.

Берінгер ніколи не брав участі в тих дитячих бійках. Ніхто його не спонукав битися, але ніхто б його не прогнав, коли б він спромігся збагнути, на чий бік йому стати. Усім здавалося само собою зрозумілим, що це до нього не стосується.

Історія з Освальдом — це була історія про те, як він прийшов додому із школи із закривавленим носом, подертою курткою і розбитою губою — як справжній хлопець.

То була найзапекліша сутичка в його житті. Шмаркатий хлопчина з незворушною посмішкою на губах. Вони й сподобались одне одному, а проте зчепилися при першій же нагоді. Тицьнувшись обличчям в Освальдову куртку, Берінгер закашлявся, уперше вдихнувши сморід убогості.

Тож хай там що, а той останній вечір у батьківському домі був ще й не такий поганий вечір. Їм пощастило зіграти живих людей. Проте це їх дуже стомило, і всі троє зраділи, коли нарешті настав час іти спати.

Ще з ночі почав Берінгер пакуватися, але скоро збагнув, що речей у нього зовсім небагато, і сів на ліжко...

Поїзд їхав швидко, розмірено стукотіли колеса на стиках рейок. Зупинка не скоро. Берінгер дивився у вікно, дивився й тоді, коли вже нічого не міг розгледіти. Дивився в темряву й відчував, як його обличчя тьмяно вимальовується на шибі.

ЧАСТИНА ДРУГА

Берінгер сидів отак довго. Аж поки, мовби прокинувшись, він запитав себе (несамохіть глянувши на годинник): «Щó мені, власне, було там треба?»

Він рвучко підвів голову, ніби схаменувшись, що розмовляє вголос. Але побачив: він у купе один.

Що йому було треба від тих двох старих?

Що йому було треба від тих двох старих, які звуться його батьками?..

«Мій хлопчику, — пробелькотала мати, коли він зайшов у дім, і притулила його голову до своїх грудей (як же вона змаліла, його мати!), — оце ж ти знову приїхав...»

Берінгер осміхнувся, принаймні спробував осміхнутися. Закурив сигарету й відкинувся на сидінні — хотів розслабитися.

Згодом він знову випростався, неначе йому треба було зосередитись, ще згодом засміявся собі і нарешті встав. І раптом він рвонув вікно донизу (довелося взятись обома руками); у купе з гудінням увірвався вітер.

Обережно прочинив Берінгер двері — у коридорі нікого. В купе праворуч також нікого, в купе ліворуч — так само. Всі купе були порожні, весь вагон порожній, Берінгер був сам у цілому вагоні, який, розмірено погойдуючись, летів у ніч. Тоді він побіг від купе до купе. Порозчиняв усі двері...

І що ж робити?

І як воно має бути далі?

Проти чого ми ще не виступали? В кого досі не зірвали маску з обличчя, чого не викрили?

А час минає, і всі мовчать — то що ж, хай усе зостається як є?..

Все те саме, що й завжди. Отак і минали вечори у Фрідиній пивничці, аж поки усі вони впивалися...

Мов сажа, чорні фасади будинків, синявий полиск бруку і легенький прохолодний вітрець.

— Ще й дерева тут ростуть,— мовив Берінгер у вікно.

— Таж вони більше не ростуть,— заперечив Кац.

Але це було задовго до того, як менше стало демонстрацій, як трохи минулося захоплення гашишем та біт-музикою, як відійшли в минуле чорні прапори, «нові ліві», шістдесяті роки.

Берінгер давно не їздив туди.

Чого йому було треба від тих двох старих?

І чого це він розповів матері про Каца як про свого друга?

Якби в Берінгера запитали, що таке «Фріда», він би, мабуть, пояснив так: «Фріда» це «Косинус» на розі навпроти, там засідають наркомани; і «Гінкельштайн» на протилежному кінці кварталу, з цього самого боку вулиці, — там біржові гравці. Між «Косинусом» і «Гінкельштайном», з того боку вулиці — «Бітбургер», там ви знайдете виборців НДП [1]; їм усім під сорок, у кожного черевце і передчасна лисина (а як з ними жінки, то й пуделі неодмінно лежатимуть під стільцями). Праворуч і вниз — «Оленяче джерело», де засідає «Соціалістична спілка німецьких студентів». Там-таки внизу, на паралельній Рентцельштрассе, пивничка, яку держить вірний хунті грек; вище по Рентцельштрассе, за телевізійною вежею — шинок іншого грека Рігаса Фереоса, настроєного опозиційно, а на горішньому кінці Рентцельштрассе — «Голубий рояль» Луї, легіонера й оасівця, що не може повернутися до Франції. А поміж ними насіялося, мов рудого пилу з розчавленої порхавки: крамнички лахмітників, дрібних антикварів. Поміж ними і майже навпроти самої «Фріди», біля «Косинуса», живуть в одинадцятому номері над пральнею Кац і Фуффі.

То що ж таке «Фріда»?

Пивниця чи стан душі?

Фрідина пивниця була вузька й довга, з прилавком у самому кінці проходу. Ліворуч — більярд і туалет, перед прилавком, під стінами — два столики. Але головне у «Фріді» була ота кімната ліворуч, отой *separée* [2] з музичним автоматом та двома столиками, і там їх усіх можна було знайти від дев'ятої вечора до півночі.

Зайти до Фріди — це як уперше затягтися сигаретою: ах!

Проте останнім часом Берінгер перестав туди вчащати. Він почав шукати для себе нову пивницю, аж поки знайшов ту, на розі.

Там він знову зустрівся з Керном.

О пів на дев'яту Берінгер підійшов до прилавка, а Керн якраз міняв двомаркову монету, щоб купити собі сигарет. Трохи згодом Берінгер побачив його за столиком біля дверей, поруч з тим хлопцем.

Берінгер сидів у цій пивниці вже п'яту годину, від половини четвертої, як тільки господиня відчинила. Незабаром після нього прийшов і той хлопець, стиляга-«рокер» — Берінгер назвав його так спочатку за його шкіряну куртку.

---

[1] Неофашистська «Національно-Демократична партія».

[2] Окремий кабінет *(франц.)*.

«Рокер» обома руками відгорнув повстяну завісу; коли господиня підвела голову від своєї газети, він уже прямував до прилавка. Ішов він на злегка зігнутих ногах, і здавалося, ніби він стукає тільки зовнішніми краєчками підошов. Поки він дійшов до прилавка, господиня знову втупилася в газету; Берінгер чогось відступив убік.

«Рокер» поставив праву ногу на мідний підніжок, а руки поклав на стойку і зробив це одним-єдиним рухом, ніби влазив у рицарський обладунок. Господиня налила йому пива і знов зачиталася.

Якийсь час «рокер» розглядав етикетки пляшок на полиці за прилавком, тоді закурив сигарету. Він дивився на етикетки і час від часу пускав дим на пляшки. Викуривши півсигарети, підійшов до автоматів, що стояли біля дверей туалету, і вкинув у щілину дрібняка. Коли диск почав обертатися, він вернувся до прилавка. Господиня подала йому кухоль пива, а тоді пішла в кухню. Поки «рокер» пив, автомат позад нього став випльовувати дрібняки. Хлопець неквапно поставив кухоль, вернувся до автоматів, забрав із жолобка гроші і з них укинув ще дві монетки в щілину.

Берінгер і «рокер» переглянулись — цього разу автомат і не зворухнувся.

Потім «рокер» дав Берінгерові припалити; вони прослухали кілька платівок, а тоді пограли в більярд.

У той час, як Берінгер обливався потом, «рокер» стояв випроставшись і розслабившись. Не цілячись, він зробив удар самим зап'ястком. Берінгер скинув піджак — йому-бо треба зосередитись, він грає рідко.

— Ця гра,— сказав «рокер», — не для студентів.

І тут-таки загнав ще одну кулю.

Витираючи руки, вернулася з кухні господиня і налила їм іще по кухлю. Помалу Берінгер став краще бачити гру, поліпшилася реакція. Але «рокер», дарма що міг багато, вже не показував, на що здатний. Стояв, випроставшись, і споглядав, як старається партнер.

Поки Берінгер нишпорив у кишенях піджака, шукаючи сигарети, «рокер» подався до музичної скриньки, а тоді підійшов до прилавка й постукав монетою, кличучи господиню.

Він не помітив, як увійшов той десятник і ззаду підступив до нього. Коли десятник сказав: «Патли маєш довгі, а руки ледачі»,— хлопець ніби зіщулився, а тоді повільно обернувся.

— Працювати ти хворий,— вів далі десятник,— то й відповідати, мабуть, хворий?

Юнак тільки подивився на черевики десятника, а тоді спроквола рушив до свого столика.

Вони посідали. Сусідній будівельний майданчик святкував закінчення будівництва, і в пивниці потроху почали збиратися люди. «Рокер» з Берінгером сиділи й дивилися на відвідувачів, що юрмилися біля прилавка. Знову з'явилася господиня — причесана, в сукні й туфлях. Вона увімкнула світло, потім музику. Пивниця помалу починала жити своїм життям.

Той «рокер» (його звали Лауфер) і Керн знали один одного. Лауфер раніше вчився на токаря на тому самому заводі, де досі працював Керн. Тепер він працює на будівництві, в порту, розповідав хлопець,— то там, то там.

— Отже, непостійно,— сказав Керн.

Потім, немов бажаючи змінити тему розмови, Керн заговорив про верстати, на яких хлопець практикувався.

Ішлося, власне, про два верстати, про те, котрий із них кращий, що, мабуть, нелегко було визначити, бо ж обидва були чудові.

Берінгер ніколи не чув, щоб про машини говорили з таким запалом, ба навіть із захопленням.

Перед тим Лауфер розмовляв як людина, що давно нічим не сушить собі голови. Та раптом він споважнів і ніби на очах постаршав.

Саме в ту хвилину до їхнього столика підійшов той самий десятник з недопитим кухлем пива в руці. Але цього разу він обрав Керна. Проте Керн, певно, знав, хто підходить до нього ззаду, бо не обернувся, коли сказав:

— Відчалюй, Кемпере. Ти ж знаєш, ти не та людина, з ким я можу пити пиво.

Десятник пішов, а Керн пояснив:

— Ми були разом у партії. Але в тридцять другому Кемпер перекинувся до нацистів. Ще й тепер він переходив би то сюди, то туди.

Так виявилося, що Керн був комуністом. Очі він мав маленькі й дуже ясні, а от обличчя важке і майже безвиразне. Воно було непроникне, і якщо на ньому й проступав якийсь вираз, то це був вираз остороги. Здавалося, на тому обличчі тільки й живого, що ці маленькі, ясні очі.

«Твердий горішок для слідчого»,— мимоволі подумалось Берінгерові.

— А тепер? — спитав він у Керна.— Ви досі в лавах?

— Від тридцять третього до тридцять шостого,— сказав той,— я сидів у Нойєнгамме, а за Аденауера мене теж посадили — я був ув'язнений від п'ятдесят шостого до п'ятдесят восьмого. Ну, а тепер я безпартійний,— додав Керн.

— Ясно,— сказав Берінгер.— Отже, ви й у цю хвилину безпартійний.

Не те щоб Керн розсердився, але раптом він мовив, карбуючи кожне слово:

— Я, може, допустив би, щоб таке сказав мені робітник або товариш-партієць, але тільки не ви.

Власне, Берінгер поїхав до батьків бездумно, добре не усвідомлюючи, навіщо він це робить. Проте коли побачив своїх старих, то збагнув: він таки сподівався знайти вдома (і чого він досі каже «вдома»?) щось певне. Тільки він не думав застати їх такими. Те, що тут відбулося, нагадувало катастрофу, тиху, але беззастережну капітуляцію.

А як вони говорили одне про одного!

— Ти не турбуйся,— сказав йому батько,— у неї є гроші. Вона має більше, ніж їй треба. А я не хочу піти з торбою.

А вона — як вона хвалилася, що при нагоді обраховує його!

Та найдужче вразило Берінгера, що саме в такий спосіб їм було найлегше миритися одне з одним,— це здавалося неможливим.

Кожне з них ще й пишалося, так ніби досягло чогось у житті.

І Берінгер переконався: колишньої домівки більше немає, як ото немає більше людини, коли та померла. І дарма що збереглися всі речі,

які стояли тут, усі меблі з того помешкання, і навіть усе лежало й стояло так само, як лежало й стояло там...

Берінгер був не дуже вразливий, але й він не зміг би назвати нового помешкання чистим. Хоча не було воно й брудне. Щось проміжне, середнє між чистотою і брудом.

Коли він побачив плями на штанях у батька, то подумав: «І куди вона дивиться, що він отак ходить?»

Та матері, як видно, було байдуже до тих плям, проте Берінгер завважив, що й батька більш не обходять плями. І брудну білизну старий міг носити скільки завгодно — хоча мився він регулярно.

Берінгерова тітка (материна старша сестра) сказала йому, коли він прийшов до неї одного з тих чотирьох днів — Берінгер не поїхав автобусом, а пішов пішки: «Два роки тому твоя мати пожила в мене півроку чи трохи більше».

Цебто, вона була втекла від батька.

Отоді вони й поміняли квартиру.

І при цьому все ж таки колись була в них злагода. Надто по неділях, надто у неділю вранці, коли, окинувши врочистим, святковим поглядом накритий стіл і свою родину, він давав знак починати. Він, батько.

Бо в неділю знову все у них налагоджувалось. Усе з'ясовувалось. Наставала неділя і рятувала все.

Лише тепер побачив Берінгер, як прагнув цей чоловік зробити їх щасливими. Скільки було в ньому доброї волі, і не тільки за сніданком, а й пізніше, коли дружина прибирала зі столу, застеляла стіл свіжою скатертиною і починала варити обід, а він сідав за свою газету.

Хоч він і не казав, щоб йому не заважали читати газету, але всі й так розуміли, що заважати йому не можна; за хвильку він сам зазирне до кухні подивитися, щò ж там варить мати (хоч вони давно вже це обговорили вдвох), або спитати, чи не треба принести вугілля (про це вона, зрозуміло, давно подбала сама), і все це тільки для того, щоб син бачив, як тяжко доводиться матері. А то гукне з-за своєї газети (ніби прикипів до неї), щоб Берінгер не смів так галасувати, щоб не заважав матері куховарити,— поки, зрештою, згорне у відчаї ту газету (коли вже йому дадуть спокій? — неповторний жест!) і пообіцяє щось розказати або побудувати з Берінгером залізницю. Проте він уже знав, що обід готовий.

— Матінко, і коли вже буде готовий той обід?

Так ніби саме за кухонним столом він і влаштує ту гру.

А мати:

— Не баламуть мені дитину.— А потім (насипаючи картоплю, окутану хмарою пари): — Ради бога, прикрути своє радіо.

Бо він давно уже втішався своїм обіднім концертом: каватинами й інтермеццо, тріумфальними маршами й хорами бранців, сичанням олії на сковороді, прелюдіями, інтерлюдіями, аріями басовитих героїв, співом веселих цирульників, вугільним чадом, гнівом розбійників і ласкою королів, стражданням принців і коханням графів, димучим пудингом на підвіконні, скреготінням вугільного совка...

Проте колись та наставав цьому край, і тоді батько, хоч і стомлений уже трохи, немов після роботи, але щасливий, сідав до столу. Його дружина відкидала з чола змокріле пасмо волосся, а він озирав усіх довгим

поглядом і кивав кожному, бажаючи смачного. І хто посмів би сказати, що він не робить усе від нього залежне, аби ощасливити свою родину?

Берінгер несподівано усвідомив, як цей чоловік боровся за те, щоб хоч неділі були в них гарними, а надто щоб пообідня прогулянка стала справді цікавою пригодою, бентежним проривом у незнане. Він думав про це й тоді, коли його дружина стояла уже вбрана, із своїм зеленим чепцем на голові, заклавши руки в кишені пальта, а він квапився влізти в своє пальто і порпався в шухляді, шукаючи рукавички, що лежали перед самісіньким його носом; і тоді, коли вони поправляли одне одному комір і вже можна було вирушати.

І що далі заходили вони в поле («на природу», як казав батько, роблячи характерний жест, помах руки, спрямований угору й убік — так вичаровують із капелюха кролів), то, мовляв, легше ставало йому на душі, бо ж тільки тепер він може вільно говорити і, що найголовніше, вільно дихати. Батько й справді, на підтвердження цих слів, двічі-тричі глибоко вдихав повітря, випнувши груди й розкривши рота. Тим часом мати рукою показувала синові поля, які колись належали її батькові і на яких вона працювала дівчиною.

Тут, поміж нив, вона одразу наче меншала й гладшала, ставала зовсім схожа на селянку.

Та нікуди було дітися від голосу батька, цього незмовчного туркотіння, і не було куди втекти від духу антимолевих таблеток, якими тхнув їхній святковий одяг, а проте коли вони верталися додому, стомлені і з головним болем від надміру свіжого повітря, то кімнати здавалися їм сірими й непривітними. У помешканні ще пахло їжею, світити світло було рано, спершу треба було «повиховувати» дитину.

— Карле, а йди-но сюди...

Від цієї хвилини неділя, власне, кінчалася і починався вже понеділок.

Малому Берінгерові давали урок довіри. Хай візьме за взірець своїх батька й матір. Якби не взаємна довіра, в них було б не життя, а казна-що.

І раптом голос матері:

— Хотіла б я нарешті знати, звідки взялася дірка в нових штанях!

— Карле,— провадив батько,— ми ж тобі тільки добра зичимо. І нічого лихого. Хоч би що ти робив, ми тобі довіряємо.

(Щоправда, вони й пишалися ним, але так, ніби то був хтось третій, кого вони ставили йому за взірець, гладили по голові й приказували: «Наш малий господар».)

А тоді батько нахилиться до нього і, всміхаючись поверх його голови до матері, скаже поважно, дивлячись йому в очі:

— То розкажи щиро, як воно було з тим сторожем?

З ним уже мусили розмовляти обережно.

Справжня тобі маленька персона.

А якою поважною була ця «персона» — сміх та й годі.

«Я більше не потребую, щоб мені нагадували про домашні завдання».

«Ці панчохи поводяться недостойно — чого кусаються?»

«Я стану колись дослідником пралісів».

«Мені вже шість років».

В альбомі, який вони завели для нього, був знімок, де він сидить (йому років п'ять) на дереві. На букові, на найнижчій гілляці.

Берінгерів батько сфотографував його під час однієї з тих пообід-

ніх недільних прогулянок, коли вони виявили, що Берінгер не тупцяє за ними слідом і вперед не забігає, отже, лишився десь позаду. Тоді вони повернули назад і знайшли його на дереві.

— Ану злазь! А то сфотографую!

Батько знав, що син ненавидить його фотоапарат.

Берінгер не відповідав.

Сварливий голос батька луною вертався з лісу — слабкий і верескливий.

Хлопець не відповідав, бо тоді довелося б признатися, що він не може злізти, хоч би й хотів. Тонкі гіллячки на гладенькому стовбурі, по яких він видерся на дерево, Берінгер обламав, коли ліз угору.

— Потримай апарат, матінко,— сказав раптом батько. Він став на першу, з вигляду ще міцну гілку, дотягся, попри свій малий зріст, до гілляки, на якій сидів Берінгер, але тут гілка під його ногою вломилася — батько повис у повітрі.

— Та не тягни, Анно, нащо ти тягнеш мене за ноги, краще підтримай!

Але він таки зірвався і впав у кущі край дороги.

Потім вони знову, задерши голови, стояли обоє під деревом і сварили його.

До землі було метрів три, і несподівано Берінгер стрибнув.

Він хотів поламати собі ноги.

Мати зрозуміла його правильно і тут-таки відлупцювала.

Ще до того як хлопець відстав, вона хотіла взяти його за руку. Та він так рвучко випручав свою руку з її, що вона трохи не впала.

— Я вже не збагну, щó коїться з дитиною,— сказала мати.

Так гарно було там, на дереві. Раптом стало тихо-тихо. Десь подівся батьків голос, те надокучливе туркотіння.

А він сидів у буковому листі, мов під зеленим дощем.

Сліпа, сліпа й безглузда була в нього та впертість, та непокірливість, та безсила злість.

А ще було оте надвечір'я взимку. Вже споночіло, і вони сиділи за столом, де звичайно пили каву. Батько й мати не звертали на Берінгера уваги. Він доливав собі молоко в каву, та коли кава вже й набула світло-жовтого кольору, не поставив молочник, а лив і лив. Лив неквапно, навіть старанно, уважно спостерігаючи, як наповнюється чашка, як тече через вінця, як наповнюється блюдце під чашкою і з нього тече через край, як на штофовій скатертині поволі розповзається мокра коричнева пляма.

Берінгер знав, що вони хоч тепер глянуть на нього...

Батько саме приготував для матері сюрприз — знайшов давнє фото з часів їхньої весільної подорожі, яке нібито було загубилось, тайкома віддав збільшити й показав за кавою — оце сюрприз!

Батько так старався, аж перехилився через стіл до матері, ніби переконував її в чомусь. А вона сиділа навпроти, ледь відсахнувшись, немов злякалася того знімка, якого він з таким запалом тримав перед нею, і тільки дивна посмішка застигла в неї навколо вуст — неначе їй показали щось непристойне.

Берінгерові ніби скорчило руку з молочником, проте він ще міг спробувати зарадити тій біді. Блюдце було ще не зовсім повне.

Тільки ж вони ніяк не могли облишити тієї своєї дурної фото-

картки (вони удвох попідручки в Баден-Бадені), а сам малий Берінгер уже нічого не міг вдіяти зі своєю закляклою рукою. Йому стало сумно-сумно, а до горла підкотився давлючий клубок.

Якось батько прочитав йому баладу про вільшаного короля. Він ніколи не робив нічого мовчки, то й тепер сказав: «Стихія. У всьому винна стихія»,— і виглянув у вікно.

Надворі був ясний літній день. Проте малому Берінгерові саме в цю мить стало моторошно. І злякався він свого батька, а не того, що побачив надворі.

— Та він же сам задушив свого сина,— сказав малий Берінгер.

«Оце то так, Каце,— подумав Берінгер.— Це ж мені вже по дорозі з тобою, коли я називаю тебе своїм другом».

Наче спіймав себе на чомусь поганому.

Кац — поет.

Кац — товстун із блідим обличчям.

Кац: «Я, як соціаліст...»

Кац, який так любить пекти тістечка і жити не може без печива.

І той же таки Кац, коли їх у пивниці було зачеплять «рокери» чи молоді робітники («Котіться туди, де вам належить бути») і стане справді небезпечно,— той же таки Кац міг тоді підвестися і піти просто на тих нечем. І завжди щось та було у нього в руках, щось маленьке: його склянка, люлька або газета,— і щоразу руки його були простягнені перед себе. Він ішов до них із таким виглядом, ніби промовляв: «На мене не можна сердитись». Підходив зовсім близько. І вже за п'ять хвилин з'ясовувалося, що на нього, власне, ніхто й не сердився. За п'ять хвилин його вже пригощали пивом.

Це скидалося на роботу приборкувача звірів, і коли Кац уперше продемонстрував це Янові, той аж рота роззявив з подиву. Коли Кац угамував кількох робітників біля прилавка, Яна дрижаки вхопили. Він навіть закурити сигарету не зміг.

— Чудеса! — вигукнув Ян, коли Кац вернувся з таким виглядом, ніби навів незаперечний доказ у якійсь їхній суперечці.

— Чудеса! — повторив Ян, аж слину ковтаючи з того дива.— І як це в тебе так виходить з робітниками?

Ян належав до комуни, що утворилась у флігелі. Ян, можна сказати, прибився до Каца. Кац показав Янові, як грають у більярд, як замовляють пиво, печуть тістечка, користуються музичною скринькою.

Адже Ян нічого не вмів. Був час, коли він не вмів ні ходити, ні стояти, ні нюхати, ні відчувати смак їжі, ні любити, ні ненавидіти, ні працювати, ні байдикувати.

А тепер Ян міг хоч обгрунтовувати. Бо цілих два роки він тільки читав, читав і більш нічого не робив. Тепер йому було двадцять два.

Ян переповідав те, що Адорно[1] приписував Марксові.

Ян скрізь і повсюди щось виголошував — інакше він не міг і кроку ступити.

---

[1] *Адорно,* Теодор (справжнє прізвище Візенгрунд, 1903—1969) — західнонімецький філософ, соціолог і музикознавець.

Ян був неймовірно худий. І нічого не їв.

— Адже,— так казав Ян,— основний закон капіталістичного розвитку — це збагачення як самоціль. Само життя людини, її прагнення, поривання, надії — усе це тільки матеріал для експлуатації. Цей закон, дослідженням якого займається ціла галузь соціальних наук, різко суперечить принципам гуманності, він пригнічує і поневолює людину.

Кац:

— Ти з'їж спершу своє тістечко.

Слухняно працюючи ложечкою, під Кацовим керівництвом, Ян прибирав того виразу обличчя, який буває в дитини, коли її відсилають зі школи додому, щоб мати напоїла її чаєм з м'ятою і поклала в ліжко.

Ян раз у раз запитував у Каца:

— Твоя мати знову приходила? — І коли Кац казав «Так»: — А ти впустив її цього разу?

Кац хитав головою.

— Ми довго думали. Вона з того боку дверей, а я з цього.

Ян витріщався на Каца — очі його блищали.

Оце правильно — інакше з ними не можна.

Рік тому Ян листовно заявив своїм батькам, що він пориває з ними. Раз і назавжди. Час від часу він погрожував опублікувати це листування.

Кацовій матері, фрау Цанайзен, треба було їхати п'ять годин,— з її торбами, повними варення, гороскопів, чаю та мазей.

— Вона нічого не каже,— розповідав Кац.— Просто стоїть під дверима та й годі. Сама винна.

І кинув на Фуффі гострий погляд.

— Та я ж нічого не сказала,— засміялася та.— Не звертай на мене уваги...

— На кінець року,— сказав якось Кац,— вона знову набере зайвих фунтів двадцять на стегнах.

Фуффі була блондинка. До всього іншого.

Фуффі мала й прізвище: Едельтраут...

Уже вісім років жили вони вдвох.

— Ви не маєте права так обходитися з Кацом,— одного разу дорікнув їй Ян.

— О боже,— тільки пробурчала Фуффі, блиснувши оком.— Ах ти ж курча!

Видно було, що Ян боїться її.

— До тебе гості! — кричала Кацові Фуффі, відчиняючи двері Янові.

— І що ви маєте спільного з ним? — питала вона Берінгера та Яна.— Щó в ньому такого?

— Яне,— сказав Берінгер одного вечора,— я тебе застерігаю: бережися його!

І показав на Каца.

Ян безпорадно глипнув спочатку на Каца, потім на Берінгера, а тоді виголосив:

— Капіталізм засновується на систематичному *quid pro quo*[1].

---

[1] Непорозуміння *(лат.)*.

— Я більше не можу! — вереснула Фуффі. А Кац і Берінгер переглянулись, і несподівано Кац посміхнувся.

— Нащо ти смієшся з хлопця? — сказав Берінгер, уже згодом, коли був із Кацом наодинці біля більярда.

А то якось Берінгер побився за свого батька.

Досить було хлопцеві з Гори (Освальдові) подивитись на нього. Досить було Освальдові тільки подивитись на нього, тільки сказати, що він — син свого батька... Власне, той сказав це такими словами: «Він же Берінгерів синок».

Цього було цілком досить. Всі розуміли, що після третього уроку, коли їх відпустять, вони не начеплять ранців, а зразу ж підуть за школу, мов на роботу. Півкласу, цебто майже всі хлопці, пішли за ними. Таке діло слід робити прилюдно.

Власне, Берінгер навіть не знав того хлопця. Але обидва, не роздумуючи, кинулись один на одного. Не могло бути й мови про те, щоб цю бійку відкласти.

Та одного він так і не зрозумів: чому відтоді той Освальд вважав себе його другом, ба навіть захисником.

А яке почуття болісної ніяковості неминуче охоплювало малого Берінгера, коли він з батьками виходив на вулицю або заходив до крамниці! І він не сказав би, через кого йому було так ніяково — через самого себе чи через батька. Хто ж за кого мав ніяковіти: він за батька чи батько за нього?

Але просто нестерпним стало це почуття на одному заводському святі. Чи то відкрити вечір танців із фрау Цандер, чи танцювати полонез, чи розіграти жартівливу лотерею, чи заспівати застільну, чи виголосити тост: за дружбу, за добрий заводський клімат, за похід на Францію і ще раз за дружбу,— хто все це робив? Хто раптом почав залицятися до власної дружини? Хто привселюдно робив компліменти шефові?

Таким його батька ще ніхто не знав — хто б запідозрив таке в ньому, хто б міг подумати? Він був душею свята, для кожного знаходив слово, переходив від столу до столу (робітники, мов кам'яні, сиділи біля своїх дружин), про все він подумав, скрізь доклав рук — просто не впізнати чоловіка.

У малого Берінгера було відчуття, наче батько блукає сновидою. Згодом схоже відчуття поверталось до нього у снах, де він, Берінгер, нібито бігав голий вулицями.

Хлопець сидів на своєму стільці, втягши голову в плечі. Те, що бачила й розуміла вся зала, він також бачив і розумів: несподівано в його батькові прорвалося те, що він довго тамував у собі. Невже він не міг стриматись?

Робітники, мов кам'яні, сиділи біля своїх дружин. То, власне, перед ними було соромно малому Берінгерові. Адже то для них була вся ця комедія. І, немов бажаючи покарати дорослих за ту муку, якої вони йому завдавали, він сидів насуплений і не хотів навіть усміхнутися.

Але звідки, питав сам себе Берінгер, звідки він знав, що то були робітники?

І звідки людина знає сама про себе, хто вона така?

Звісно, не першого свого дня в школі, але дуже скоро Берінгер звернув увагу на п'ятьох-шістьох дітей у своєму класі. Адже вони вже знали літературну німецьку мову, що її тут вивчали як чужоземну. Але важливіше було те, що вчителі хвалили їх: «Вони слухняні».

Їм уже не треба було розтлумачувати, веселе перед ними оповідання чи сумне, розповідати, що лисиця хитра, заєць боязкий, вівця терпляча, а вовк лихий; що їхні матері вдома залюбки варять і перуть, тим часом як батьки з рання до смерку працюють (коли не воюють або, може, вже й загинули), і що фюрер «захищає нас усіх». Вони знали, коли годилося сміятись, а коли ні.

Та якби вчителі хоч не так часто дякували їхнім батькам на вулиці! Хоча Берінгер розумів учителів. Доводила їх до того майже мученицького відчаю, власне, не так зухвалість малих шмаркачів, що вперто розмовляли діалектом, як безнадійність їхнього протесту, чистісінька глупота їхнього опору.

Ті п'ятеро чи шестеро вважали, що мають право бити отих дурних зухвальців. Таку глупоту слід карати.

Чи ж годиться знай торочити «ні»? А з учителем сперечатися — доки можна?

Берінгер із зневагою дивився, як ті слабаки силкуються захиститись від крику вчителя, від учительської іронії, від потиличників, від сидіння після уроків, від покарань роботою, від посилань до директора, від стояння в кутку та перед класом.

Вони не розуміли, коли слід перестати опинатись, суперечити, огризатись, відстоювати свою гідність.

Не розуміли, що вже давно йшлося не про те, в чому їх звинувачували (викинутий у коридорі папір від бутербродів), а все про ту саму звичку огризатись, про ту саму глупоту — відстоювати свою гідність. Так ніби тут визнавали за ними якісь права... Отож п'ятеро чи шестеро учнів трималися гуртом; і гуртом, звісно ж, верталися вони зі школи, і то так, щоб учитель був неподалік.

Так у школі, зовсім несподівано, дізнався Берінгер, хто його батько. І ким були батьки інших дітей. Це вперше почув він правду про самого себе.

Як же сам батько показав йому себе, коли не брати до уваги неділь? Майже ніяк — у школі він довідувався про нього куди більше. Його перевтомленість вечорами, його напружено-мовчазна, насилу стримувана дратівливість, його головні болі, оцтові компреси, заклопотаність матері цими головними болями, її майже безмовне співчуття; його серце, його краплі, його таблетки, які він приймав у ванній («Тільки не перед дитиною!»).

А ще його пунктуальність, вічна стурбованість тим, щоб завжди приходити кудись чи йти звідкись у точно домовлений час; ділові папери, які він приносив і додому, тон, яким він вимовляв слово «колеги»; а як він з тими «колегами» вітався на вулиці (поза службою), як чмихав, коли вони відходили досить далеко й не могли його чути, як його дружина говорила: «Ти себе не жалієш».

Але ж хіба він не був привітним до людей? А надто батько любив селян: то їм насамперед віддавав він свою симпатію, свою добру волю — «цим простим людям», як він завжди казав. Проте подібних до себе, «тих панів», він уникав затято. Він сходив перед ними з дороги так, щоб ні вони, ні ті, хто був з ним, цього не помітили. А коли зу-

стріч була неминуча і зустрінутий зразу ж починав розмову — тоном радісно-здивованим, тобто цілком певним тоном,— тоді Генріх Берінгер тільки зайвий раз переконувався, як правильно він чинив, обминаючи цих «академіків», показуючи їм, щó таке характер.

Зовсім інакше було в нього з селянами. («Але не з робітниками»,— спало тепер на думку Берінгерові). Батько зайде, бувало, на селянське подвір'я, стане біля дверей хліва чи біля огорожі саду й дивиться, як селянин вантажить гній на воза. Він завжди знаходив слово для селян, що сиділи ввечері на лавці під хатою.

Тільки ж селяни чомусь відповідали на його вітання трішечки голосніше, ніж було треба. Коли батько зупинявся поблизу, вони ставали якісь дивно веселі, збуджені, що на місцевих селян було не схоже.

На подив і гордість своїх батьків, Берінгер уже в перший рік навчання подружив із селянськими дітьми. Та йому так і не пощастило відучити їх звертатися до нього на прізвище. А він же звав їх Фелікс, Петер, Гізела. У школі — навпаки: вчитель звав його Карлом, а тих — Вебером, Штротмюллером і Кляйншміттом. І в Фелікса, і в Берінгера був селянський двір для розваг, з тією тільки різницею, що Феліксів двір був справжній, а Берінгерів — іграшковий.

Але то була навіть не гра — залізти з Феліксом у сіно, посидіти на бантині, згори подивитися на тік, притулитися до могутнього волового тіла, почути, як дихає корова, як форкає кінь, як тоненько виспівують струминки молока, падаючи в дійницю, покрутити маховик січкарні. Для Фелікса все це було давно випробуване, відоме. Ремигання корів, лінивий брязкіт ланцюгів, солодкий дух хліва — у всьому цьому Фелікс не вбачав нічого особливого, то тільки Берінгерові було воно невимовно гарне. Коли Фелікс ліз у сіно, то хіба тільки глянути на малих кошенят, а до хліва йшов, бо треба було принести матері дійницю або стільчика.

Якось Берінгерові пощастило заманити Фелікса до себе додому, але той навіть не глянув на його іграшкове подвір'я. Він обійшов усе помешкання, все обдивився і пішов, сказавши: «Тут робити нічого».

Берінгерові батьки не звертали уваги на порвані штани сина та його закаляні черевики (і не дорікали, коли він пізно вертався додому); вони були задоволені його оточенням. Щоправда, іноді батько бурчав увечері, але назавтра той же таки вчинок сина він змальовував як відчайдушну витівку, що, попри все, свідчить про його хлоп'яче молодецтво, про його мужність. Та в батьковій мові селянські обійстя набували якихось іграшкових рис. Селяни ставали селянством. «Ану розкажи, як доять корову? Як вирощують картоплю? Як тримають косу?»

Відповіді сина тішили його, але, зрештою, виходило, що він знов-таки сміявся з селян.

— Тепер я знаю, як косять сіно. Син мене навчив. Косу треба тримати отак. Не так, а отак!

А то ще:

— Розкажи-но, щó сказав дідусь Вебер, коли селянин Вебер звелів твоєму другові Феліксові помити ноги?

Або:

— То як це було, коли Вебер спізнився на поїзд? Ага, Вебер стояв на пероні, поки над'їхав наступний поїзд. Вебер п'ять з половиною годин стояв на пероні. Аж поки над'їхав наступний поїзд!

Що й казати, селянські діти не були гідним оточенням для малого Берінгера, це й без слів зрозуміло, та, зрештою, треба ж хлопцеві нагулятись.

А тим часом його друзі ставали з ним нетерплячі, а він — з ними. Їм доводилося пояснювати йому світ («Як доять корову?»). Спочатку вони пояснювали з гордістю, але потім це їм набридло, і зрештою своїми запитаннями він загнав їх на слизьке. Вони не могли зрозуміти, чому все це треба пояснювати...

Та слід було визнати ще ось що: Кац перший прочитав Маркузе[1]. Берінгер запам'ятав ту мить, коли Кац між двома кухлями пива (він саме крутив платівку Елвіса Преслі, що ніяк не хотів подавати голосу) відкрив їм, що саме вони є справжні носії революції: Рут і Берінгер, художник Мюллер-Нойкомм с дружиною, Фуффі, обидва студенти, три «рокери» біля грального автомата (насамперед вони) — одне слово, новий клас. Не європейські робітники, геть зіпсовані корупцією, а саме вони, інтелігенти, були принижені й знедолені, а тому щирі революціонери. А вони ж тоді думали інакше.

Берінгер тоді не сміявся, хоча тепер йому було смішно уявити, як би то він розповів про це матері тоді, в кухні, коли вона саме прасувала білизну. А ще в пам'яті його зринав випадок, який він майже забув,— принаймні так йому здавалося.

Було це десь одразу після того, як скінчилася війна. Берінгер із матір'ю хотіли стати в чергу по «голодне молоко», а люди захвилювались і раптом почали кричати. Не відразу він зрозумів, що лаяли саме їх, матір і його, але згадували й батька, і саме батька лаяли найдужче, хоч того тут і не було. Черга шаленіла; Берінгер мав таке враження, ніби вони з батьком і матір'ю чимось завинили перед людьми.

Двоє французьких солдатів дуже швидко відновили лад, але навіть увечері, коли мати розповідала батькові про ту пригоду, її голос тремтів. Берінгерові запам'яталося, що батько на те не сказав нічого, і мати, певне, й не сподівалася на відповідь. Дивно, але в їхній родині про цей випадок більш ніколи не згадували, дарма що частенько мова заходила про війну та повоєнні роки...

Берінгерові тоді здавалося, ніби з часом він починає краще розуміти батька. Взяти хоча б спекуляцію. Батько завжди суворо її засуджував. Про спекуляцію не може бути й мови — такий був його принцип. Та коли батько поклав у мішок один із своїх святкових костюмів і пішов до селянина Вебера, отоді малому Карлові здалося, що батько нарешті навернувся до розуму, хоч, може, й сам того не усвідомлював, і тому хлопець напросився піти з батьком на його першу спекулянтську операцію. Так ніби з батьком могло щось скоїтися.

Той, однак, прийняв синову пропозицію з видимою полегкістю, навіть зачекав, поки син одягнеться, а не пішов уперед, як то робив звичайно, щоб тоді малий доганяв його.

Згодом Генріх Берінгер часто розповідав, як вони довго стовбичили в кухні (ось, мовляв, щó їм довелося тоді пережити), як старий

---

[1] *Маркузе,* Герберт — німецько-американський філософ і соціолог, автор теорій, що багато в чому визначили ідеологію лівоекстремістських елементів на Заході.

Вебер примусив їх чекати. Проте малий Берінгер гадав, що не так уже й довго довелося їм стояти,— треба ж було старому Веберові роздивитися, хто це зухвало вимагає, щоб він, Вебер, узяв участь у підриві могутності батьківщини.

Адже не було такого звичаю — садовити спекулянтів за стіл та пригощати їх горілкою, хоча їм, зрештою, запропонували те й те.

Не помітив Карл і ніякої посмішки на обличчі в старого селянина, а коли й була посмішка, то скоріше сумна, ніж глузлива. А виклавши на стіл харчі (костюма він не схотів узяти), старий Вебер сказав: «Розрахунок — після остаточної перемоги».

Згодом Берінгерів батько найбільше розводився про те, яким тоном старий Вебер сказав ці слова.

— Але ж,— заперечував йому син,— коли старий Вебер дав тобі сала й масла, ти тоді мовчав. Він же тобі задарма дав, чи, може, ні?

Та батько інше мав на увазі.

Згодом Берінгер зрозумів: у ту хвилину йшлося не про сало чи масло, ішлося про щось заборонене. Старий Вебер дав їм зрозуміти, що він — проти війни.

То, виходить, Берінгерів батько був за війну? Росіяни тоді стояли вже у Східній Пруссії, американці в Арденнах.

Очевидно, батькові було подано давній рахунок. Але батько платити відмовився.

Та коли вони нарешті опинилися надворі, син весело поплескав рукою по мішку — тепер мішок був уже не худий. А Генріх Берінгер раптом сказав, що він і не знав, який у нього син молодець.

Сам Карл Берінгер за весь той час узагалі не озвався.

— Таки довелося старому Веберові поділитися дечим,— сказав тоді батько.

І засміявся сміхом, якого син ще ніколи від нього не чув.

«Гидким сміхом»,— сказав би він тоді, коли б то не був його батько. А проте Берінгерові цей сміх сподобався — отак сміючись, батько ніби нарешті дещо визнавав, і на якусь мить став зрозумілішим. Так наче він сказав: «Крадені яблука — найсмачніші».

Ці дорослі жерли тоді все, що хоч трохи було їстівне. Жадібність так і світилася з їхніх очей, спостеріг Берінгер; вони робилися дедалі нікчемніші.

Одного вечора він приніс своїм старим цілу низку жаб'ячих лапок.

Мати сахнулася від цієї брунатної, холодно-слизької маси, яку Берінгер кинув їй до картоплі, що її вона саме чистила, а батько жахнувся, до якого стану дійшли люди, щоб отаке їсти. Він мав на увазі людей з Гори.

— Тільки французи могли б додуматись до такого,— сказав батько.

А то якось Карл, прийшовши зі школи, заявив, що відтепер його звати Чарлі.

— Чи тобі вже розподобалося твоє німецьке ім'я? — обурився батько.

То Освальд назвав його Чарлі. І ловити жаб також навчив Освальд.

Освальд-слимак. Так прозвали його селянські діти. Вони говорили, нібито Освальд краде курей, і навіть «Чарлі» не міг би поручитися, що той такого не робить. А Освальд називав селян «пузатими бауера-

ми» або ж «гнойовиками». І ще говорили, нібито одного разу Освальд за гроші з'їв слимака на шкільному подвір'ї.

Неймовірно, але чого тільки не їли ті горішняни: кульбабу, гриби, листя будяків, жаб'ячі лапки, всілякі ягоди, голубів, кролів, горобців, букові горішки, щавель.

Де шукати гриби, а де ягоди, як ставити сильця — усі ці знання та навички передавалися в горішнян від покоління до покоління. Ще вони розводили кіз. Улітку та восени люди з Гори ходили по хатах, відрами продаючи ягоди та гриби. Звісно ж, «Чарлі» забороняли дружити з Освальдом.

Англійські бомбардувальники все намагалися розтрощити фабрику Цандера. Тепер бувало, що «Чарлі» сам обідав з матір'ю — батькові чимраз рідше щастило встигати на обід. А сам Цандер збудував собі на фабриці досить надійне сховище — біля самого адміністративного корпусу, далеко від цехів...

Не було в тому нічого дивного, що Освальд приводив Берінгера до себе додому. В тій приземкуватій халупі «Чарлі» поводився, як у себе вдома, всі тут поводились, як у себе вдома, а, може, й так, ніби хата належала всім. «Чарлі» одразу звернув на це увагу.

Коли Освальд привів його вперше, Освальдова мати випросталася над своїм пранням і скоса подивилася на Берінгера довгим поглядом.

— А це хто такий?

Зрозуміла вона, мабуть, першої ж миті. Але голос її звучав досить приязно.

Старий Шнайдер, Освальдів батько, працював у Цандера. «Отже, батько має його знати»,— подумав «Чарлі» й почувся трохи певніше, бо побоювався цього кремезного кульгавого чоловіка шістдесяти років (стільки давав йому «Чарлі») і побоювався за Освальда, коли той зухвало сперечався зі своїм старим, аж «Чарлі» втягував голову в плечі. Але старий Шнайдер був на диво терплячий зі своїми дітьми, ба навіть уважний до них, хоча якось, коли Освальд і справді був зайшов далеко, батько пожбурив у них обох полінякою, та вони встигли вискочити за двері.

— Він зовсім не такий лихий, як здається,— сміявся Освальд.

Але найбільше дивувався малий Берінгер із того, що в них досі народжувалися діти.

І то в їхньому віці!

Йому ж тоді це здавалося непристойним («Типово для них»,— сказав би його батько), адже ні розрізнити, ні охопити поглядом, ні навіть полічити не можна було дітей, що крутилися під ногами в кухні, забігали та вибігали; хтозна-скільки було тут Освальдових братиків і сестричок.

А як тхнуло у тій надміру великій, убогій і занедбаній кухні! Так наче вона пропахла холодним, ядучим брикетовим димом. Тут, певне, палили все, що тільки може горіти. Зате в тій кухні завжди було тепло.

Над облупленим дзеркалом висіли фотографії двох молодих солдатів. На кожній фотографії угорі на лівому ріжку була чорна стрічечка. Берінгер пам'ятав, як показав йому Освальд своїх загиблих братів: він дуже обережно поправив ті фотографії.

Малому Берінгерові подобалось, як обходилася з ним Освальдова мати: так ніби він був менший або слабший за Освальда. Бувши з

тих жінок, які ніколи не підвищують голосу, вона із своїм чоловіком теж розмовляла тихо.

Старий Шнайдер якось буркнув щось про малого Берінгера. «Чарлі» не розчув його слів, але чув, як Освальдова мати відповіла:

— А що вдіє дитина?

І тоді малому Берінгерові сяйнуло, що не тільки батько мав знати старого Шнайдера, а й старий Шнайдер мав знати його батька, і від цієї думки йому стало прикро — він і сам не розумів чому.

«І розмовляють вони тут не так,— міркував малий Берінгер,— грубо якось». Визнавали ці люди тільки те, що можна було взяти й помацати, і надто вже часто (здавалося малому Берінгерові) сміялись якимось уїдливим, гірким, ніби заздрісним сміхом.

Їм ніхто не кинув би таких слів як «остаточна перемога».

«І до церкви вони не ходять»,— думав малий Берінгер, дарма що його батьки й він сам теж не ходили до церкви.

— Але ж зроду-віку,— дивувалися селяни,— не було ще такої весни!

І Берінгерова мати казала: «Та й гарно ж!» Тільки батька чогось не дуже вражали чари квітучої природи, які він залюбки славив раніше.

Ворожим літакам, певне, ставав дедалі коротший шлях до цілей, бо дедалі густіше сипали вони на село бомбами й поливали стіни будинків кулеметним вогнем, і дедалі частіше там, де щойно стояла селянська хата, чорніла вирва або громадилася купа уламків; край вулиці лежала забита корова, неймовірно роздувшись на сонці, ноги її стриміли вгору, наче стовпці, і не було години, щоб не гули, виблискуючи в блакиті, потоки бомбовозів. Вони, місцеві хлопці, вже знали усі марки літаків.

І, так ніби він ураз подорослішав, батьки перестали допитуватись у «Чарлі», де він був, куди йде та коли прийде; тепер він міг іти куди завгодно і не питати дозволу.

— Як перемінився хлопець,— казали батьки одне одному.— Тяжкі часи згуртовують людей, і дитина це теж відчуває.

Тямущий, мовляв, він став. Як на свої літа...

Втім, «Чарлі» й сам так думав. Скажімо, якось увечері, коли задзеленчав дзвінок, і він відчинив, і перед дверима стояв лікар у всьому цивільному, так що його нелегко було впізнати, малого «Чарлі» раптом наче осяяло, і він сказав: «Батька немає. Нікого немає вдома».

— Лікар приходив,— повідомив він, знову сідаючи за свою тарілку.

Батько й мати промовчали, та за хвилину батько зненацька вигукнув:

— І чого той тип від мене хоче? От ніби тільки я можу допомогти йому!

Виходить, «Чарлі» таки правильно вчинив.

Якраз на той час поміж дорослих стала поширюватися незвичайна забудькуватість: вони більше не хотіли впізнавати одне одного. У нотаріуса з Берінгеровим батьком стала коротка мова; Берінгерова мати, побачивши попереду лікаря, переходила на другий бік вулиці; Беккер, що торгував меблями, швиденько ховався у своїй крамниці,

коли «Чарлі» з батьком виходили з-за рогу, а юрист Гансен ні з ким не хотів розмовляти.

— Вже й люди на вулиці не здоровкаються з нами,— нарікала Берінгерова мати.

Та «Чарлі» помітив, що цей неспокій охопив небагатьох — тільки не селян і не тих, хто нічого не мав. Здебільшого люди були спокійні, навіть безжурні, так ніби стали глядачами якоїсь вистави.

А сонце сяяло — блискуче, оманливе, неначе вже настав травень або червень і все минулося. Скрізь у всьому відчувався злам, танув останній брудний сніг, Освальд робив велике весняне прибирання у своїх кролячих хлівцях, комендатура пакувалася, крайсляйтеру хтось насипав цукру в бензин, але він усе-таки поїхав геть.

Берінгери перебралися зрештою в готель. «На це нам стало розуму»,— казали вони згодом.

Готель вважався безпечнішим притулком, ніж будинки в селі.

Дім, кінець кінцем, зробився непридатний для життя через усі ті ящики та кошики, валізи та коробки, мішки. Ніхто не знав, де подітися з тим добром, тож довелося їм поступитися місцем майну. Пакувалися кілька тижнів, а тоді просто втекли з найнеобхіднішим, і то в останню мить.

То була таки справді остання мить, бо коли вранці наступного дня «Чарлі» вибіг на подвір'я готелю, він зразу відчув у всьому якусь зміну, став і прислухався. Вулиця немовби відпочивала. Вилискував на сонці вичовганий колесами до білого асфальт, і чути було тільки один звук, якийсь глухий, поки що ледь чутний гуркіт за небокраєм — канонаду.

Мимоволі малий Берінгер сховався під дерево, яке стояло край дороги. Кинув на дорогу камінчика й дивився, як він підстрибує.

Що ж це таке? Переміна декорацій чи наступ? «Чарлі» раптом відчув, що треба бути обережним. Думка про те, що Освальд десь поблизу (в бункері, нагорі в лісі), трохи ніби втішила його. Він тільки подумав про Освальда і вже почувся дужчим. І те, що в Освальді завжди здавалося йому принизливим (того начебто нічим не можна було образити), тепер стало Берінгерові ніби опорою. Освальд тільки сміявся кривдникові у вічі, але й не відступав, боронив своє місце; на перший погляд, він не мав гордості, витирав плювки на щоці й сміявся, майже як заповідано у святому письмі, але хто в його віці посміє бути таким — того вже можна вважати дорослим. Чарлі думав про Освальда як про старшого.

Канонада наблизилася, і хлопці могли вже розрізняти окремі постріли (негучні й приглушені — десь далеко) та вибухи снарядів (виття й гуркіт — зовсім близько). Під ними, осяяне сонцем, лежало в долині село, проте не можна було збагнути, щó там діється (здалеку там ніби панував мир і спокій), що ж воно там таке діється. Над західним кряжем з'явився літак. Повільно і впевнено кружляв він над місциною, де лягали снаряди,— напевне, коригувальник.

Вони, «Чарлі» й Освальд, сиділи на узліссі, над готелем, на стосі дров, а під ними гриміла стрільба. Коригувальник кружляв уже над серединою долини. Там, де вибухали снаряди, здіймались хмаринки диму.

Вони так зручно вмостилися на дровах, їм була така воля, і коли зненацька перед ними вискочили з-за клуні ті п'ятеро ополченців, і,

пригинаючись, побігли до узлісся, і за двадцять метрів збоку від «Чарлі» й Освальда попадали на землю під соснове гілля, а тоді кинулись бігти далі,— то це було мов на сцені (праворуч — лягай; ліворуч — біжи!) і здалося хлопцям трохи неприродним, так ніби солдати гралися в індіанців; ото тільки як ті кинулися під соснове гілля — близько, так близько, аж страшно стало, заговорив кулемет (ці слова вони вичитали у брошурках для ополченців).

Хлопців з тих дров наче вітром здуло, а коли вони нарешті зважились і покрадьки підійшли до того місця, де солдати так дружно попадали під соснове гілля, то побачили одного з них — він лежав долілиць на землі...

«Чарлі» хотів якнайшвидше вибратися з готелю, тож він побіг до Освальда, а той побалакав з матір'ю, а та із старим Шнайдером, і Шнайдери потіснилися на одну ніч. «Чарлі» вже був великий хитрун. Одначе потім, коли Берінгери стояли перед Освальдовими батьками, «Чарлі» трохи потерпав: це ж було так, ніби вони прийшли до Шнайдерів у гості.

Звісно, жінкам першим треба було налагодити взаємини. Освальдова мати, як завжди, трималася поважно й незворушно, і матері «Чарлі» довелося першій підійти до неї.

«Чарлі» хутенько видерся на Освальдові нари і вмостився поруч нього. «Дружба й братерство — дорожчі від багатства» — цю приказку, щоправда, він сприйняв уже згодом, а спершу, було, вернув носа.

Його батько хотів потиснути руку Освальдовому батькові і таки наполіг, потис йому руку. Всі розуміли, що це вперше він дає руку старому Шнайдерові. А Генріх Берінгер удавав, ніби в цьому немає нічого незвичайного. Підбадьорливо сказав він старому Шнайдерові (набагато старшому за нього, як раптом помітив «Чарлі»), що той не повинен соромитись. І боятися, мовляв, не повинен.

Адже до певної міри всі вони люди, а надто тепер. Старий Шнайдер і справді трохи ніби соромився, простосердо й збентежено, проте був наче й підлещений. Але, пропонуючи прокуристові Берінгеру те, що він мав,— свій куток бункера,— Освальдів батько зробив трохи ширший, ніж годилося, жест рукою.

Один цей жест — і де й поділася його ніяковість, скутість, улесливий вигляд.

«Чарлі» раптом зрозумів, що цей чоловік поводиться дуже обачно. І ще зрозумів «Чарлі», що, мабуть, так і треба, а надто для людей з Гори — стрічати його батька з великою обачністю і робитися при зустрічі з ним збентеженим, і простосердим, і скутим.

І що батько цього сподівався.

«Чарлі» раптом подивився на старого Шнайдера із захопленням. Він подумав, що, прикидаючись, той лишається самим собою, і, принижуючись, аж ніяк не стає приниженим, а навпаки. Бо старий Шнайдер, здавалося, знав, що робить, а його батько — ні. Батько поводився, мов сліпий.

Одразу ж по тому Генріх Берінгер почав дякувати Шнайдерам. Він проголосив, що час нині тяжкий і що він, Генріх Берінгер, щасливий переконатися: попри все, існує ще згуртованість і взаємодопомога, справжня єдність народу над могилами полеглих. І тепер він покаже, як він уміє цінувати й дякувати... Одне слово, дякував чи не цілу годину. Їм, решті, не лишалося нічого іншого, як сидіти круг нього й слухати.

І тут воно й сталося. Хоч як цікаво було Освальдові та «Чарлі» спостерігати, щó відбувається між дорослими, хоч як чудово лежалося хлопцям там нагорі, на їхньому третьому поверсі, але ж напав на них сміх, дурний сміх, що його вони ніяк не могли стримати й пирскали в найнедоладніших місцях, хапалися за живіт, коли взагалі не було чого сміятися; дійшло, зрештою, до того, що вони вже сміялися із свого сміху.

— Дитині треба спати,— сказала мати Берінгера.

Тільки ж вони не відчували втоми. Та коли вже пересміялись, виснаження далося взнаки. Дістали хлопці кожен по ляпасу, і сміху як не було; вони зараз же й поснули.

Генріх Берінгер, мовляв, виголосив промову, прощальну промову, хоча такої промови й не слід було б виголошувати, власне, нема чого виголошувати прощальні промови, власне, ніякої промови він і не виголошує, власне, усе це просто помилка, і завтра ми знову вдаримо на росіян.

А що такий сміх буває страшенно заразливий, бо й Освальдова старша сестра пирснула і навіть Освальдів батько підозріло часто почав погладжувати рукою рота, то старий підвівся і напутив тих, нагорі.

Та боляче їм не було, і, засинаючи, хлопці посміхнулись один одному — те напучування пішло їм на користь.

Але вранці загуркотіло вже зовсім близько. Чоловіки прив'язували до палиць простирадла, востаннє з неба сипалися листівки (*«I surrender»*[1] — так треба було казати), а тоді внизу, на вулиці, з'явилися ті, з чужої планети: дві нерівні шеренги оливково-коричневих постатей. За ними в просіку втислися танки — ніякі не динозаври, а на диво звичайні танки.

І тоді всі пішли здаватися, так наче й вони воювали. Та їх одразу відіслали назад (*«You surrender, O. K., I know it now»*)[2] і навіть дали вартового, щоб вони, часом, не наробили дурниць і не потрапили під артилерійський вогонь.

Отож за десять хвилин усі вони, спантеличені, знову сиділи в бункері на своїх нарах. Щось сталося, і все-таки ніби й не сталось нічого.

Мов нічого й не змінилося, тільки що перед дверима стояв тепер чолов'яга, який варив собі на сухому бензині напій з води, меленої кави, брикета молока та цукру (все з маленьких пакетиків). Мов нічого й не змінилося, тільки що вони уперше їли американський шоколад. Мов нічого й не змінилося, тільки коли «Чарлі» з матір'ю хотіли стати в чергу по «голодне молоко», люди раптом почали кричати — люди, які завжди добре до них ставились і віталися з ними, тепер кричали, що то через них була війна.

Та часом находило і на Каца, і тоді він просто вистрілював фразами.

— Каменя на камені не зостанеться.

Або:

— Таке буває — хоч хапайся за автомат.

Ці фрази так і вилітали з нього. Тоді він сам себе лякався, гли-

[1] Здаюся *(англ.)*.

[2] Ви здаєтеся, гаразд, тепер я знаю *(англ.)*.

боко втискався в крісло, широко розплющував очі й підносив догори свої маленькі білі руки — ніби захищався, ніби чекав, що на нього от-от посиплеться тиньк.

Берінгер пробував тоді труснути його чи змінити тему розмови, бо здавалося, ніби в Каца от-от лопне якась судина — той немов підіймав щось дуже важке.

— Ти хоч би пальто собі придбав,— часто казав йому Берінгер. Та то були такі дрібниці — пальто чи добрі черевики.

А то Кац покладе ноги на стіл і вкотре показує свої водозбірні, як він висловлювався, черевики — усі в дірках.

Та й нащо йому пальто, погодився зрештою Берінгер, адже Кац був найдомовитішою людиною, яку він тільки знав. Власне, навряд чи можна було сказати: Кац живе у квартирі. Не квартира належала Кацові, а Кац належав квартирі. Якби згодом комусь іншому випало найняти цю квартиру, той мусив би узяти й Каца на додачу.

Власне, то була не квартира, а якийсь химерний житловий ландшафт, сьома частина світу, повита вічними сутінками низка пагорбів, лабіринт куточків, де можна посидіти, і стежок, які петляли поміж паперових стосів метрової висоти, шевських колодок, рекламних проспектів, платівок, поламаних меблів, книжок, газет, коробок від черевиків. Нелегко було знайти Каца серед усього того мотлоху. Безперестанку щось шукаючи, кружляв він по кімнатах, скрізь (Кац курив люльку) лишаючи спалені сірники: між книжок, на поличках, за програвачем, навіть у шухлядах.

— Нема сили терпіти цей розгардіяш,— часто повторював Кац. Але незбагненним чином розкидалися повсюди також парасольки, штопори, кисети, натоптувачі для люльки та пилочки для нігтів — тож у Каца постійно були повні руки роботи. Кац ніколи не шкодував за втраченим часом, але й ніколи не міг сказати напевне, щó й де він поклав останнього разу. Він тільки був майже певен, що таки поклав якусь річ («Щось я тут залишив»,— казав він), і, поки сто разів перепрошені господарі шукали ту річ по кімнатах, Кац стояв і роззирався довкола.

Де Кац уже раз побував, туди Кац неминуче приходив знову, тільки ніхто не знав, коли його сподіватись. Цей найдомовитіший на світі чоловік був повсякчас у дорозі, хоча рідко заходив далі як на сто метрів від свого житла.

Про те, як важко застати Каца вдома, найкраще знали листоноші, газовики та судові виконавці. А втім, було відомо, коли Каца майже напевне не можна застати: до обіду в будень, коли цілий світ шукає роботи, і в суботу після обіду, коли будинок аж двигтить від концертів за заявками, співучих чайників, ляпасів, суперечок про загублені запонки,— це був не його час. І до обіду в суботу, коли чоловіки в домашніх сорочках, із відрами води, ганчірками та різними пастами в руках поспішають униз сходами до своїх авто. І зовсім неможливо було застати його в неділю надвечір, коли зачиняються крамниці, засвічують ліхтарі й жінкам спадає на думку, що їм ще треба купити сигарет, і на сходах уже темно.

Кац любив сходи. Вони його заворожували. Часто він заходив у той чи той будинок, обережно підіймався нагору (він ступав дуже тихо), а тоді просто стояв, поводячи туди-сюди коротким товстим носом.

З Кацом люди робилися балакучі й довірливі. Буває ж таке: зустрінуться двоє на оповитих сутінками сходах, і почнеться розмова, дарма що не роздивишся того, з ким говориш.

Тому, хто розмовляв з Кацом, здавалося, ніби він стоїть перед дзеркалом, а Кац було схилить набік свою велику голову й очі примружить, от ніби його гладять.

Але зникав Кац так само несподівано, як і з'являвся,— співрозмовникові здавалося, що на півслові.

Непевність — щó ж було сказано Кацові і чи був тут Кац узагалі,— поширювалась навколо нього, мов ядучий запах.

І тільки згодом людина починала згадувати, що саме вона сказала в розмові з Кацом. Та ще й як згадувати!

— Треба було мені дожити до п'ятдесяти,— сказала йому фрау Бурляйн із пральні,— щоб дізнатись (а дізналася вона з ілюстрованого журналу), що я фригідна! Хіба це не ганьба? — питала вона схвильовано, бліда від гніву на саму себе.— Такого — і не знати!

А її чоловік жахнувся, коли сказав, несподівано для самого себе, що зазнав із дружиною втіхи тільки один раз, і то згадуючи свою вчительку малювання, яка померла тридцять років тому.

А поштовий інспектор Клемм з другого поверху, квартира ліворуч, розмовляючи з Кацом про те, як рідко забирають сміття, раптом признався, що система інформації у Федеративній Республіці застаріла і навіть може незабаром розвалитися.

А за вечерею буркнув:

— У того Каца є щось від свині.

Та це не означало, що Клемм відтепер уникатиме Каца. Ні, він і далі розмовляв із Кацом, мов нічого такого й не було. Усі розмовляли з Кацом наступного дня, мов нічого й не було. Он же в лікаря на прийомі роздягаються і нічого не буває. Де виринав Кац, там кожного поривало на відвертість. Хотів він того чи ні, а його раз у раз відводили убік.

Звісна річ, будинок оповила тонко сплетена сіть ворожнечі, не кожне з кожним віталося. Та ніхто, здавалося, не дивувався й не сердився, побачивши, як Кац розмовляє з його заклятим ворогом. І ніхто не вбачав нічого поганого в тому, щоб відводити Каца вбік і говорити з ним про найінтимніші речі, а до його дружини (так гадали люди) підсипатись у найвишуканіший спосіб. Вітання — чого там з ним вітатися, з тим нечупарою. А Каца все те, здавалося, ніяк не обходило.

Одного чудового дня, поки решта мешканців будинку збагнула, що й до чого, у флігелі утворилася ракова пухлина, клоака, гнійний нарив — комуна!

Тут Берінгер уперше здивувався. Кац тоді якраз захворів та ще й поїхав десь раптом — прибився, як виявилося згодом, до фрау Цанайзен.

Тим часом зродилася ненависть, швидко виросла й зірвалася з припони, і, коли вернувся Кац, обидві сторони вже побудували свої редути. Кац вернувся, спираючись на ціпок. І відтоді так і ходив, спираючись на ціпок, і кожен у домі питав його, чи не сталася в нього біда з ногою.

— Власне,— признався Кац перегодом,— я тоді подумував, чи не доведеться вжити ціпок на щось зовсім інше.

— Як ви могли таке припустити, ніби я належу до тієї комуни? — сказав він фрау Бурляйн (а те, що говорив Кац, говорилося для всіх).

Проте глибоко в душі усі були певні: він — один з *отих*.

Мабуть, Каца прикро вразило те, як гаряче фрау Бурляйн запевнила його: мовляв, такого вона собі і в голову не покладала. Але тим вона тільки, здавалось, образила Каца, бо ж Кац почав рідко показуватись на люди. Ще добре, як пощастить побачити його хоч здаля. Наче він і не здогадувався, що його якраз шукають, що він потрібний саме в цю хвилину.

Кац сором'язливий, Кац-буркотун. Кац супиться, вражений чорною невдячністю. Фрау Бурляйн розчарувала Каца.

Але минуло небагато часу, і вже Каца побачили у флігелі, і ще менше часу минуло, а вже інспектор Клемм попросив його спитати *отих*, чи не могли б вони поставити свій «фольксваген» в іншому кутку подвір'я (Клемм насилу протискався там зі своїм «фіатом»), а Анке з комуни попросила Каца віднести їхню білизну до пральні фрау Бурляйн. Зрештою настав такий час, коли Кац міг уже ходити без ціпка.

Комунари спочатку тільки приглядалися до нього. Перший плюс він у них заслужив, коли посіяв десь білизну, яку Анке доручила йому віднести до фрау Бурляйн. Чи то, переходячи подвір'я, він поклав мішок з білизною, щоб пошукати свої ключі, та й пішов собі, чи забув дорогою, куди слід віднести білизну, і так вона опинилася, скажімо, у Клеммів?

А може, в нього самого? Е ні, щодо цього, то він був цілком певний. Ні в якому разі.

Отже, на Каца не можна було ні в чому покластися, і це страшенно подобалось комунарам. Дарма що завдяки йому вони одержали аж за три тижні свою білизну.

І незабаром Кац уже й до них просто заходив у двері, сідав, тинявся по кімнатах. Тут загляне в книжку, там у листа, лишаючи повсюди спалені сірники: на поличках, на цукорницях, за книжками, між платівок.

Впрягти його хоч у що-небудь було неможливо. Ніхто ніколи не чекав на нього, то й ніхто нічого від нього не сподівався. Незабаром комунари уже відчиняли йому двері й полишали його на самого себе.

— Наш домашній Кац, наш киць,— казали вони. Але в тих словах звучала й гордість. Так наче вони приручили якийсь особливо боязкий екземпляр. А втім, він був уже такий старий. І волосся в нього стало випадати — спочатку над чолом, а тоді й по всій голові.

Було їх у комуні шестеро дорослих і двоє дітей. Геральд і Анке, Ян і Гайке, Вібке й дівчинка Аріане, Борис і хлопчик Гуннар. Гайке була Янова подруга. «Гайке-умова»,— називав її Берінгер. Хоч би що говорилося і, насамперед, хоч би що казав Ян, Гайке хотіла знати, за яких умов це можливе.

— Тебе ніколи не зрозумієш,— якось сказала вона Берінгерові.— Чому ти не кажеш просто: отак і отак?

Гайке працювала лаборанткою в лікарні. То була найхудіша, найтендітніша дівчина, яку будь-коли бачив Берінгер. (Щоправда, усі в комуні були тендітні). Але найтонше в Гайке — то були губи.

Берінгер жартував, що Гайке — умова можливості дівчини.

Вона говорила так, ніби її мова записана на плівку і запису тому немає кінця.

Як їм бути з Берінгером, комунари поки що не знали. Йому ще слід багато вчитися. Невідомо, чи він у своєму віці взагалі вибере, до кого пристати.

А от Кац заворожив Яна. Мов якийсь чудо-актор у театрі природи.

— Візьми мене з собою,— благав Ян (переборюючи себе, він називав Каца на ім'я: Ганс-Герман),— тільки не кажи нічого, бо все, що ти робиш, незрівнянно краще за те, що ти можеш сказати.

— Ти такий скромний,— казав Ян,— що й сам не здогадуєшся, яке ти диво.

І Кац при нагоді брав Яна з собою, дозволяв спостерігати, як він грає в більярд: така собі млява недбалість, в якій, одначе, вгадується швидка реакція (блискавично відведена назад рука, удар «від стегна»), і ця постава, що буває лише у знавців, *coolness* [1]. Дозволяв дивитись, як він ставить платівки (Кац збирав марші; Фуффі якось вибовкала, що Кац раніше грав на віолончелі), як стоїть між людей біля прилавка пивнички, як, прислухаючись до розмов, колупається у своїй люльці.

Усього цього Кац хотів навчити і Яна. А надто свого коронного номера — пекти тістечка.

Але тут Ян уперше злякався. Отого білого тіста, і червоної ложки в ньому, і як те тісто втягує у себе повітря й випускає його бульбашками, що безгучно лопаються. А червона ложка усе глибше занурює-

[1] Холоднокровність, витримка *(англ.)*.

ться в оту пухирчасту масу, в отой кавалок, що гусне і дедалі виразніше закручується в спіраль...

— Власне, особистість формується умовами ринку. Вона завжди перебуває в становищі жалюгідної меншості. Їй закидають порочну поведінку, але ту її поведінку визначають порочні суспільні обставини.

Цей закид глибоко вражає особистість. Як товар прагне ізолюватися від інших товарів, так і людина шукає усамітнення серед інших людей. Особистість почуває себе брудною — звідси всякі чохли, дезодоранти, окремі кімнати. Звідси строге розмежування — геть змішування, геть однорідну масу, геть купу! Геть усе це — і то якнайшвидше!

А Кац тим часом бух тісто на стіл.

Ян поволі обходить стіл, не спускаючи з ока той кавалок.

— Але водночас особистість мусить жити якраз у цій масі. Контакт неминучий — до того ж вона й сама продукує бруд. Через те особистість гидує сама себе. Вона вже не знає, де їй подітись, бо немає такого місця, що належало б їй і тільки їй. Гидь, гидь, гидь!!

Кац посипає кавалок борошном.

— Але революціонізуватися,— провадить Ян, кружляючи навколо тіста,— суспільний індивід повинен сам. Адже,— Ян зупиняється, витріщившись на тісто,— помалу, але напевне, людина стає невдоволена своїм же таки невдоволенням, що виникає як стереотипний настрій після прочитання мало не кожної книжки. Поступово особистість перестає любити свою власну нездатність любити, а це одразу робиться помітно, коли читаєш наші книжки. Поступово людина починає ненавидіти ненависть, яка закипає в ній, коли вона начитається тих книжок, бо вона відчуває, що нічого не робить, нічого не змінює, лише читає книжки і що книжки теж нічого не змінюють. Людина ненавидить саму себе і ненавидить книжки, бо з досвіду знає, що тільки й може читати про всякі зміни, але ж змінити нічого не можна — ні читаючи, ні пишучи книжки. Люди ненавидять своє сумління, бо немає з нього ніякої користі.

Ян невідривно дивиться на тісто. Повільно підіймаються його руки, розчепірюються пальці.

— Тому,— шепоче Ян,— тому... я... повинен... *пролетаризуватися!*

Його руки злітають угору, занурюються глибоко в тісто й гарячково починають місити, а Фуффі кричить хрипким голосом («Чи ти хоч помив руки?»).

— Адже хто я такий? — вигукує Ян.— Блощиця на тілі робітничого класу, ніщо, паразит!

Це ж він дещо відчув і дещо сказав, і означало це десь таке: ось, мовляв, і він вийде з дому о дев'ятій ранку; мерзлякувато щулячись, але виразно усвідомлюючи свою мету, ступить у ранкову заграву зі своїм простеньким портфелем під пахвою, а позаду й поперед нього простуватимуть інші з портфелями під пахвою, і з бічних вулиць теж виходитимуть із портфелями під пахвою, і всі вони зіллються в один могутній потік,— а може, Ян ще хотів сказати, що йтимуть вони в ногу чи що серця їхні битимуться водно.

Отже, з Янових вуст лилася захоплена мова. Та на його обличчі відбивалося зовсім інше — те, що він насправді відчував: відразу до цього холодного липучого тіста, до чогось невимовного, зовсім не того...

Що він тут робить? Жах!

Проте Ян не вмовкає — він веде мову далі. Він уже бачить себе

в синьому комбінезоні за токарним верстатом, бачить себе під час перерви на обід, уже смакує свій чорний хліб та ліверну ковбасу, курить по обіді самокрутку й розказує щось веселе про Радянський Союз, і вже, мов за помахом чарівної палички, усі збираються довкола нього, а він кричить щось таке: «Тільки будьте мужніми, хлопці! Я розлучу вас із вашими оббитими плюшем гарнітурами, виведу вас із чотирьох стін!..»

Тісто тим часом сіріє, майже чорніє, і тоді Ян, не втерпівши, ляпає ним об стіл і вигукує:

— Я хочу нарешті вирости!

Кац не любив, коли його про щось питали. На запитання він звичайно відповідав притчею. Як ото подивиться Кац своїм голубим поглядом тобі у вічі, то так і знай: зараз почне розповідати притчу.

— Каце, я тебе про щось питав,— нагадував йому Берінгер.

«Нащо ти морочиш хлопця?» — ось що спитав був у Каца Берінгер.

— Де ти і з ким ти взагалі? — запитував Берінгер.— Ти ж не будеш отак вік сидіти й корчити багатозначну пику,— казав Кацові Берінгер.— Нам би хотілося щось почути від тебе.

Кац починав здалеку (користуючись образом якогось поета): от ніби сидить він за газетою, в якій продовбав дірочку, і дивиться крізь ту дірочку: спочатку бачить ногу — чоловічу ногу, припускає Кац, адже він філософ і здебільшого опирається на припущення. Проте водночас Кац щось чує — і чує він голос, а то жіночий голос, Кац може це сказати зразу, бо Кац уміє вгадувати голоси, а надто один певний голос — голос фрау Цанайзен, звісно.

І ось чує Кац уже й другий голос, і той голос лунає дедалі виразніш, хоча Кац певен, що його власника поблизу немає,— то голос Кацового дядька, голос дядька Гуго.

«Твоє діло — сторона»,— каже дядько Гуго, великий учитель Каца.

«Твоє діло — сторона»,— невтомно повчає племінника дядько Гуго.

Або ж: «Не стромляй свого носа куди не слід».

Або: «Дай жінці мізинця, вона й руку тобі одірве».

Коли Кац так і не міг визначити, кому належала та нога, про яку він так довго розводився, тоді він звертався до дядька Гуго і з його допомогою виявляв істину — і то щонайпростішим, найпримітивнішим способом.

Немов який месія, промовляв дядько Гуго вустами Каца:

«Усе воно те саме. Твоє діло — сторона».

Адже Кац коли не надто хороший, то заслабкий для цього світу. Кволий Кац — марний, мирний і зморений. Кров, печінка, пласкі ступні, волосся випадає.

Докірливо дивиться Кац на світ із глибини свого крісла і каже до нього: «Що ж! Бери мене у свій кругообіг...» Кац лежить. Усі ми винні в тому, що він такий. Від нього хай ніхто нічого не сподівається.

Але тим часом Кац, обачно ховаючись за газетою, роздовбав ту дірку: він розширює своє поле зору. Бо, хоч йому та дядькові Гуго добре відомо, що немає і не може бути нічого нового на цьому світі, Кац таки відчуває цікавість. Що слабшим, що кволішим стає Кац, то дедалі більше в ньому жадоби до всього нового.

Отже, стало видно більше; і виявилося, що та нога таки чоловіча. Ось промайнула рука, ось профіль. Сумніву немає — то Ян.

— Наш юний революціонер!

Чиї ж це слова, коли не дядька Гуго?

А хто загнав Яна на слизьке? Ну, та хто ж іще!

Сумнівів і тут немає; стільки базікання, зойків, галасу — це ж фрау Цанайзен, така, яка вона є, душею і тілом.

Кац ту жінку знає і розуміє, щó зараз буде. І того, щó зараз буде, він аж ніяк не хоче бачити. Сумний спектакль.

Кац заплющує очі, але, як на те, хтось кличе тепер і його. Хтось вигукує його ім'я — яка нечемність, яке неподобство: хіба можна турбувати людину в такому стані?

— Пробі! — волає хтось.— Рятуйте! Каце, рятуй мене!

Але що це ви собі думаєте — хто такий Кац? Хіба Кац — атлет, силач ярмарковий?

Чи Кац не передбачав цього? Хіба не застерігав? А хто-небудь послухав Каца? Повстання тоне в чаї з ромашкою, революція задихається під компресами.

Бо вже фрау Цанайзен поклала Яна на диван, уже стягла з нього сорочку — зараз йому зроблять натирання, зараз його напоять ромашкою.

— Пробі! — репетує Ян.

— Пощадіть мене,— кричить Ян,— я розповім усе! Признаюся, що кожного вечора підглядав у віконце їдальні, як роздягається фрау Бурляйн.

— Я признаюсь,— кричить Ян, а вже йому кладуть компрес на горло,— мені снилася фрау Бурляйн. Була революція, і вона йшла в перших лавах. А ще стояла на барикаді з червоним прапором у руках.

Та останні слова Ян викрикує вже здушеним голосом, бо фрау Цанайзен саме нахилила його голову над мискою з настоєм ромашки.

— Пробі! — волає Ян, бо вже його накрито хусткою.

— Тихо! — кричить фрау Цанайзен. З-під хустки — тільки здушений лепет.— Тихо! — каже проводирка жіноцтва Цанайзен.— Я вас порятую! Я передбачала, що це станеться, бачила це по зорях, по картах і по кавовій гущі, але я порятую вас! — кричить вона, човгаючи по кімнаті — без панчіх, у засмальцьованому халаті, переконана в близькому, не сьогодні-завтра, крахові усіх прав на пенсію, угод на кооперативне будівництво, усіх досягнень людства. Це було б так гарно, так трагічно... так сумно...

Кац, або ж голос за газетою.

Десь наприкінці п'ятдесятих років Берінгер почав усім показувати своє фото на паспорт — він у формі юнгфольку.

Та здебільшого люди дивились не на фотографію, а на нього.

Тоді він ніяковів і розповідав історію про шлейки. На його стегнах не тримався пояс, тож довелося матері прорізати дірки в полах його коричневої сорочки, щоб можна було пристебнути до штанів шлейки, які він потай носив під сорочкою. Та все одно петля трохи виглядала і завжди виглядав крайчик його кальсонів.

Була йому тоді морока з поясом.

Шлейки під коричневою сорочкою — його прихована ганьба.

Насправді він майже не пам'ятав, коли йому доводилося надягати

форму — це було всього кілька разів. І ніяких історій він, власне, не збирався розповідати; зовсім не для цього показував він те своє фото.

У студентські роки трапилося йому якось робити каталог однієї приватної бібліотеки — щоб платити за навчання, доводилось приробляти. Власник бібліотеки був директором енергетичного концерну, почесним професором, високим функціонером ХДС, а під час війни — керівником відділення «Схід» у міністерстві внутрішніх справ рейху, автором багатьох антиєврейських законів, уповноваженим у справах окупаційної влади на східних землях, насамперед у Польщі.

Для цієї людини й мусив Берінгер скласти каталог:

«Бер Ф. Книга актів єврейського населення герцогства Клев, 1922.

Блох Ф. Юда Мелер, високошанований рабин із Райнгауе (До 70-річного ювілею М. Філіппсона), 1916.

Дерч Р. Хрещення євреїв у князівському Майнці (Майнцький журнал, XXXVI, 1941, стор. 58 і далі).

Ельбоген І. Історія євреїв у Німеччині, 1935.

Файльхенфельд А. (Відпов. ред.). Визначні місця Гамельна.

Файльхенфельд Л. Раббі Йозель з Розгайма, 1898».

Всього вісімдесят сім назв.

Той чолов'яга заявив, що юдаїка — його хоббі. Збирає він уже понад десять років. Дивовижні люди, ці євреї. А от літератури обмаль...

Якось Берінгер із прикрим почуттям ляку впізнав в одному дідкові Аденауера. Дідок (Аденауер цебто) піднявся сходами з одного відомого погрібця і став на тротуарі. Довкола нього, але чомусь на великій відстані, швидко зібрався гурт якихось добродіїв у чорному. Берінгер тільки подивувався та й годі — малий він ще був тоді.

Найкраще запам'яталося йому волосся Аденауера — ріденьке, брунатно-жовтаве волосся на широкому, пласкому черепі; брудне на вигляд старече волосся, що не хоче ні сивіти, ні випадати.

Було це десь над полудень, на вулиці — тільки двоє перехожих та кілька поліцейських. «Я міг би запросто підійти до нього», — подумав Берінгер.

Коли восени п'ятдесят дев'ятого нацисти знов почали малювати свастику на дверях синагог, Берінгер був саме в Англії. Він негайно написав про це Стенлі, своєму університетському товаришеві, але той тільки навесні знайшов час, щоб відповісти.

«Це мене не стосується», — відповів Стенлі.

Берінгер цілу зиму пробув у Лондоні; газети рябіли фотографіями концтаборів. Якось він спробував подивитися «Ніч і туман», та повернув назад, побачивши рекламні кадри біля каси.

Він уже не пам'ятав, коли вперше спало йому на думку, що Стенлі — єврей: чи в Лондоні, після двох років знайомства, чи ще в Оксфорді, коли він приїхав до Стенлі на уїкенд. Чи то коли Стенлі познайомив його зі своєю дружиною, яка звалася Ханна і розмовляла по-німецькому (але не з Берінгером), чи коли Стенлі розповів, що мати Ханни родом із Відня.

— Проблеми німців, — сказав Берінгер, — це, звичайно, німецькі проблеми.

Був вечір, вони сиділи на килимі довкола програвача. У кімнаті було дуже тепло, і нарешті Берінгер зігрівся; уперше за багато місяців, здавалося йому, він не мерз — такий холод стояв у Лондоні.

А за якусь хвилину Ханна сказала йому оту фразу про національні характери.

Вона порадила йому поїхати в Париж, але не самому. Бо Париж — то місто для закоханих.

На те Берінгер відповів анекдотом. Зумисне вибрав особливо дурного.

Одружений чоловік їде в Париж...

Після анекдоту якийсь час усі мовчали, а тоді Ханна сказала:

— Я давно замислююсь: може, й справді є щось у цих розмовах про національні характери?

Вони були перші євреї, з якими познайомився Берінгер.

Поїхати в Париж він не міг. На це в нього не було грошей.

Та ще з дівчиною...

Щó Берінгер міг закинути своєму батькові? У партії той не був. На заводі без нього не могли обійтися. Тільки в останні місяці війни, навесні, його примусили один раз піти на ополченську муштру.

Берінгер пам'ятав, як тоді батько вернувся додому, як навпомацки підіймався сходами і спіткнувся на кухні у своїх завеликих і заляпаних багнюкою чоботях, як він тримався за шафу, як мати підсунула йому стільця, як вона обережно стягувала йому з ніг чоботи, як змастила йому кров'яні пухирі, а тоді поклала його в ліжко — плюгавого чоловічка, що тільки в спідній білизні знову став схожий на самого себе.

Отже, по той бік купа трупів, а по цей — люди.

Отже, там печі, а тут — вони, його батьки. І в своїй уяві Берінгер побачив, як вони човгають із кухні в спальню, проминаючи стіл у вітальні, як, сопучи, закидають руки за голову, як нахиляються перед відчиненим вікном, як крекчуть, роблячи нагинання на килимку біля ліжка, як гнучко випростуються в чорних спортивних штанях, як (на тілі — сироти) трясуть ногами, як біжать пружним підтюпцем із зігнутими в ліктях руками, аж лампи хитаються; як під час Судетської кризи стоять біля танка (вона — в чепчику, він — у сорочці та штанях на шлейках, з піджаком на руці) або перед гарматами, замаскованими гіллям: як батько порівнює ліс із собором, а прогулянку, та й війну — з божою службою.

І ще: як на початку війни батько вивчає брошури зі схемами німецьких наступальних операцій, як, згідно з інструкцією, лагодить плічка старим лезом безпечної бритви, як показує своєму синові два листочки на однім стеблі конюшини; як він каже, що Берінгер недостойний зватися німецьким хлопцем і зриває йому з коліна присохлу пов'язку; як мати виносить пуншевий сервіз і втирає очі, як він бере її за руку, а сервіз віддає у сінях на металолом селянам Кранцеві і Штротманну у формі штурмовиків, як він цитує свого «Фауста», як слухає біля приймача свого Вагнера. Усе це раптом згадалося Берінгерові, коли Стенлі показував йому свій *college*[1] — маленький, бідний, пізня готика, сторожі досі віталися зі Стенлі; і він подумав, що всього цього деінде й бути не може, що все це — чисто німецьке, а отже, воно й у ньому самому, мов якась спадкова хвороба.

Невже він прагнув неможливого? Невже це так тяжко — змінити своє серце?

[1] Коледж *(англ.)*.

Одного ранку, восени сорок шостого, зібрали французькі окупаційні власті деяких людей (взяли й Генріха Берінгера) і вантажною машиною повезли їх на кладовище концтабору (одного з невеликих), що, як виявилося тільки в сорок п'ятому, був біля сусіднього села. Французи заздалегідь надіслали сюди партію трун. Привезли людей до концтабору, дали їм у руки кайла й лопати: будьте ласкаві, панове, розкопуйте.

Цебто: напередодні надійшов Генріхові Берінгеру наказ коменданта з'явитися завтра о сьомій ранку на Ринковий майдан (у разі невиконання — арешт) для ексгумації замордованих у концтаборі Гінцерт (десять кілометрів від села) радянських військовополонених, євреїв та антифашистів.

Цебто: листоноша приніс листа і попросив Берінгерову матір розписатися про одержання, мати взяла листа, замкнула за собою двері й розірвала конверт, а потім сталося те саме, що й тоді, коли судовий виконавець переплутав її з якоюсь Анною Мерінгер: вона мовчки накинула на себе пальто і, лишивши все, як було, збігла сходами вниз і хутко подалася зі своїм сином на завод, бурмочучи щось недоладне й не озираючись, чи встигає за нею малий чи, може, відстав.

Берінгер лишився біля фабричної брами, а мати пішла й через секретарку викликала чоловіка; потім вийшла на вулицю, і вони обоє чекали, поки прокурист Берінгер звільниться, як він сам переказав секретаркою.

Він перебіг очима той папірець і повернув їй. Потім вони ще перешіптувались, і мати все простягала батькові того листа, але він не взяв.

Проте, коли йшли назад, мати була вже спокійніша, тільки що не озивалась. Та хоч сина взяла за руку.

Коли Генріх Берінгер прийшов додому на обід, становище почало прояснюватись.

Такого самого листа одержав і лікар, і нотаріус теж.

— І Гансен, наскільки це нам відомо, — сказав батько.

Гансен був адвокат.

Генріх Берінгер сказав «нам».

— Спробуємо зв'язатися з рештою, — додав він іще. — Нам треба уявити ситуацію в цілому.

І тоді нарешті заговорила й мати.

Найперше, мовляв, треба довідатися, хто одержав такий наказ, а хто — ні. Бо ж цікаво й знати, кого минуло.

Її чоловік дав їй виговоритись, але сам розмовляв багатозначно й стримано, так ніби на його плечі лягла велика відповідальність. Ніби настала тяжка година, і тепер їм усім треба згуртуватися, щоб вистояти.

Надвечір усе з'ясувалося. На Ринковий майдан велено з'явитися майже всім, окрім священика й Цандера, що, однак, нібито нікого й не здивувало.

І тоді вдруге малий Берінгер запитав себе, хто ж це — «всі».

Десь о третій прийшов лікар і сказав, що й Гансенові — теж, а батько сходив до ветеринара й дорогою заглянув до Беккера, торговця меблями.

— Звісна річ, ми не тішимо себе ілюзіями, — сказав він. — Але ж полковникові Лефевру треба давати свої накази.

О шостій годині всі повставали. Була кава (остання, нашкребена). Поки чоловік і син снідали, фрау Берінгер готувала бутерброди.

Генріх Берінгер відмахувався. Стільки він нізащо не впхає в себе. Та матір нелегко було збити з пуття.

На свіжому повітрі, мовляв, зголоднієш швидко.

Звісно ж, їх привітали веселим галасом, коли вони прийшли на Ринковий майдан. Багато кого проводжали дружини. Рукостисканням не було кінця-краю. Нарешті зібралися всі, і: «Ану ж бо!» — сказали чоловіки, вилазячи на машину.

Двоє солдатів закрили за ними задній борт і самі посідали в кабіну — можна було рушати. Та чогось воно не рушалося. Ніяк не заводився двигун. Кожна невдала спроба супроводжувалась вибухом реготу. Та коли зненацька машина рвонула вперед, вони самі стали смішним видовищем. Проте одразу похапалися за борти однією рукою, а другою замахали жінкам. Адже це було так важливо: від'їжджаючи, помахати рукою.

Коли ввечері Генріх Берінгер повернувся додому, його торба й справді була порожня.

— Ну, то розкажи.

— Та нема чого розказувати,— відмахнувся він. До того ж була вже одинадцята вечора, а вони звичайно облягалися на півгодини раніше.

Французи тільки трохи провчили панів завойовників. Просто як слід поганяли їх. Мовчки. З крижаною суворістю. Хай панове завойовники добряче погарують. І більш нічого. До французів навіть заговорити не можна було.

— Ну що там ще — смерділо та й годі.

Серед вартових був навіть негр. Сміхота. *Grande nation*[1]. Негр із Сенегалу.

Але зараз йому треба лягти в ліжко. Він таки добряче натомився...

Після п'ятьох чи шістьох семестрів (Берінгер достоту не пам'ятав) він занедбав науку. Зовсім перестав ходити на лекції.

Платон породив «батька гімнастики» Яна[2]. Маккіавеллі породив Хаустона Стюарта Чемберлена[3] і Хайдеггера[4]. Лютер породив Гегеля, Гіммлера й Конрада Аденауера. Арістотель породив Бекона й федеральну рахункову палату. Тутанхамон породив Вагнера, Гедвіг Куртс-Малер[5] породила Адольфа Гітлера.

Фашизм пішов від експресіонізму, експресіонізм — від позитивізму, позитивізм — від правого гегельянства, праве гегельянство — від романтизму, а романтизм — від «Бурі й натиску».

(А що ж таке, власне, ліве гегельянство?)

---

[1] Велика нація *(франц.)*.

[2] *Ян,* Фрідріх Людвіг (1778—1852) — німецький політичний діяч, організував у Берліні курси гімнастики, де закликав до боротьби проти наполеонівського гніту.

[3] *Чемберлен,* Хаустон Стюарт (1855—1927) — англійський буржуазний філософ і соціолог-расист, прибічник соціального дарвінізму.

[4] *Хайдеггер,* Мартін (нар. 1889—1976) — буржуазний філософ, один з представників німецького екзистенціалізму.

[5] Авторка численних розважальних романів (1867—1950).

Від слова *«führen»*[1] утворилося слово «надлюдина», від слова «надлюдина» утворилося слово «ерзац», від слова «ерзац» утворився вираз «остаточна перемога», від виразу «остаточна перемога» утворився вираз «штучний мед», від «штучного меду» утворився «вимушений забій худоби», від «вимушеного забою худоби» утворився вираз «чотирифруктове варення», від «чотирифруктового варення» утворився вираз «людський матеріал», від «людського матеріалу» пішло слово «казан»...

Від батьків спочатку надходили листи (щó це він собі надумав; невже він гадає, що так може тривати далі), а тоді приїхала мати.

Переходячи вулицю (була дев'ята ранку, і Берінгер уже протверезів), він побачив матір біля свого під'їзду.

Вона, мабуть, якраз подзвонила. Ліва її рука лежала на клямці дверей, а правою, ледь нахилившись, вона тримала свою сумку, що стояла на порозі (домашнє варення, вишні, закриті у скляних банках). Мати чекала, коли прочиняться двері, щоб штовхнути їх лівою рукою і, випроставшись, протиснутися з сумкою в коридор.

Берінгер побачив її, але не зупинився. Мати випустила сумку і вдруге натиснула на кнопку дзвінка. Тоді знову нахилилася, взяла правицею сумку і стала далі чекати. Потім вона випросталась, її ліва рука повільно ковзнула від дверної клямки вниз, але вона усе ще вдивлялася в матове скло замкнених дверей.

Берінгер зупинився — нараз йому сяйнуло, щó він має робити. Він рвучко повернувся й пішов назад. Ішов випростаний і спокійний, так нібито йому треба було втримати якусь ношу на голові.

Завернувши за ріг, він почав спостерігати, як мати, непевно роззираючись довкола, похилившись від важкої сумки, постояла на тротуарі, як зрештою вона перейшла вулицю і неквапливо попрямувала до кав'ярні навпроти.

Берінгер швидко рушив до свого будинку. Він хотів проскочити в двері, перш ніж вона сяде біля вікна в кав'ярні і почне стежити за під'їздом.

Потім він лежав на ліжку. Мати дзвонила через кожну годину. Десь зразу пополудні вона піднялася сходами нагору. Хтось, мабуть, таки впустив її.

Вона стала під дверима його кімнати. Берінгер чув, як вона покашлює. У нього запекли залози за вухами, рот наповнився слиною, шлунок звéло: у щілину під дверима просунувся лист.

Коли він нарешті зміг дихнути, то почув, як далеко внизу грюкнули двері. Він приніс води з туалету півповерхом нижче і змив блювоту у зливальницю. Тоді вмився.

Мати прийшла ще раз, уже надвечір. Берінгер лежав розслаблений. Вона довго стояла під дверима. Зрештою сказала: «Я ж знаю, що ти тут».

Пробило шосту. Полічивши удари й почувши, як за матір'ю зачинилися внизу двері, Берінгер заснув.

А ще вони так усі сподівалися, що тепер почнуться нові часи — у сорок п'ятому, чи в сорок шостому, чи в сорок сьомому, чи в сорок восьмому, — хоча з кожним роком сподівань лишалося дедалі менше.

---

[1] Вести *(нім.)*.

— «Нескафе» — це ще я розумію, — сказав днів за два після приходу американців батько «Чарлі». — А от жувальна гумка?

Освальд і тут випередив усіх: американці дозволили йому допомагати в них на кухні. Десь через два дні він, обнявши Берінгера рукою за плечі, відрекомендував його американському кухареві як свого друга Чарлі.

— О'кей,— сказав кухар, чорний чолов'яга, і засміявся глибоким, гортанним, рожево-білим сміхом — гора, а не людина.— О'кей, Чарлі.

«О'кей» стало улюбленим словом малого Берінгера. Воно було таке невимушене, недбале. А хлопцеві подобалася невимушеність. От як в американців — усе вони роблять, немов граючись. Навіть у речах «Чарлі» іноді вбачав щось невимушене (скажімо, у велосипеді), навіть у погоді.

— Що за осоружне слово, — сказав Генріх Берінгер.

— О'кей,— йому «Чарлі».

— Мені осоружне слово «о-кей».

— О'кей,— повторив «Чарлі», не змигнувши оком.

— Що-що? — перепитав батько «Чарлі».

— *You are the boss* [1], — сказав «Чарлі».

— Як-як?

— Це по-англійському означає: «Наказуйте, я слухаю».

«Чарлі» говорив про американців так, ніби це він їх відкрив. А відкрити їх було неважко. У них було чим поживитися.

Певно, американці самі прагнули, щоб ними всі захоплювалися. Та й свої товари вони роздавали, немов рекламні подарунки, — то були товари, які самі себе хвалили: скажімо, кока-кола. І часом «Чарлі» навіть думав, що американці прийшли сюди тільки задля того, щоб похвалитися своїми виробами та харчами (багато пізніше Берінгер якось висловився: «Готтентоти, що роздають бісер місіонерам»), але то були таки дуже добрі товари, якими вони розкидалися, і навіть кожне їхнє слово здавалося товаром. Також і їхню манеру воювати (ціла армія будує одну піч) «Чарлі» негайно визнав як прогресивнішу.

Батько «Чарлі» на те:

— А вітаються вони як!

Чоботи проти цих похідних, із халявками по литки, черевиків: підбиті цвяхами підошви — проти підошов гумових, рифлених, завтовшки з палець. Атож, порівняно з американцями, німецькі солдати здавалися неелегантними — та ще й війну програли. Тільки й уміли що хизуватися своїми відзнаками.

І коли «Чарлі» бачив дорослих — як вони, обшарпані, голодні, вистоюють край вулиці і все не можуть перейти на другий бік, бо перед ними нескінченним потоком сунуть танки, вантажні машини, джипи, гармати й похідні кухні, — вони здавалися йому придуркуватими, жахливими недоумками, такими тупаками, аж злість брала.

Що ж це сталося?

Прийшли нові часи — не тільки «Чарлі» так думав.

Батько, отже, зрозумів, що таке «нескафе». Але як йому пояснити, що таке жувальна гумка?

Та коли старий не бажає чути слова «о'кей», чого ж тоді він п'є

---

[1] Ви — хазяїн *(англ.)*.

каву, яка лишилася від офіцерського обіду (та кава була така добра, що й підігріта смакувала); чого наминає *baked beans*[1], і в той же час прикидається, ніби не розуміє, що таке кетчуп[2]? Однак «Чарлі» помітив: американці здебільшого забували спитати в людини, хоче вона чи ні, щоб вони по-дружньому ставилися до неї (а часом вони притискали, та ще й добряче). Але щоб брати, а тоді вередувати — так, звичайно, не годилося. Здавалося, американців навіть не цікавить, хто був у партії, а хто ні.

Навіщо ж тоді цей опір — адже був опір і досить-таки нерозумний опір, — думав Чарлі.

Мабуть, дорослі боялися чогось такого, щó не відбулося. Наклали ті дорослі в штани, а дехто з переляку навіть отруївся — і зовсім даремно.

Одначе все нібито перемінилося, коли місяців за два прийшли французи. За останні два сторіччя вони бували в цій місцевості вже не раз. Французи були мастаки на всякі витівки, уміли пошити людину в дурні, а коли що запитували, то завжди з глумом; вони знали, як працювати з виказувачами, як зарадити хитрунам, що намагаються втертися завойовникам у довіру. Центральна Європа, європейці проти європейців.

Вони уміли в мішку картоплі — небезпечному, але не дуже, вишукати украй небезпечний шмат сала. Вони знали всі хитрощі — не раз так само хитрували, коли зовсім недавно над ними панували німці. Тепер настала їхня черга трусити людям заплічні мішки. Вони інтернували сільських нацистів (які ще лишилися), заборонили службовцям виходити на роботу, забрали дозволи на торгівлю, анулювали право власності на будинки та землю — вони лякали. І багато посміхнулися однаковою посмішкою — аж тепер, мовляв, люди почали розуміти одне одного.

Берінгери знову стали ходити до церкви. «Чарлі» почав швидко рости, худий хлопчина із стомленим виразом у очах, кволенький з виду, але витривалий, із зухвалою посмішечкою, аж батько якось запитав: «Ти що, вже куриш?»

Його батькові, бачте, нічого було закинути собі. Хай так, але чого заявляти про це на весь голос? Можна було подумати, ніби їм усім нема чого закинути собі.

Оцього фальшу «Чарлі» більш не міг терпіти.

На той час він уже збагнув, що війна — це не гра в індіанців, як змальовували її ополченські брошурки, але щó він, власне, знав про війну? Та досить було йому й того, що він поспостерігав дорослих протягом цих двох останніх років.

«Take it easy»[3] — був тоді його улюблений вислів. Але його ще й досі мороз продирав від згадки про той день, коли він з матір'ю став у чергу по «голодне молоко». Люди тоді раптом поробилися мов скажені. Так наче вони давно уже чекали цієї нагоди. І то не поодинокі люди лаяли їх, а всі гуртом як один почали на них кричати. Він тоді перелякався на смерть.

---

[1] Печені боби *(англ.)*.
[2] Гострий томатний соус.
[3] Не бери до серця *(англ.)*.

Проте своє молоко вони одержали. Двоє французьких солдатів швидко вгамували чергу, що лаяла нацистів та дармоїдів, але для «Чарлі» тоді немов земля розкололася під ногами. Розкололося село: з одного боку — величезна більшість, а з другого — кілька родин. Він зрозумів раптом, що й у Німеччині існував фронт і що на одному боці стояли маленькі люди, а на другому — решта, яка несподівано, але тільки на короткий час, здалася дуже слабкою. То вирвалася на волю ненависть, що, певне, накопичувалась десятиріччями. Малий Берінгер тремтів ще багато годин по тому.

Але які напрочуд симпатичні зробилися йому раптом обидва французькі солдати! Яка солідарність — не знає кордонів!

Як уже згадувалось, Берінгери знову стали ходити до церкви. Це почалося ніби випадково. Тоді саме когось ховали, і Берінгери не спинилися чекати перед папертю, як ото бувало досі, — вони й до церкви зайшли. Настав великдень, і їх знову побачили в церкві, і на трійцю вони, звісно, пішли, і незабаром уже всім здавалося, наче Берінгери отак завжди, щонеділі, ходили до церкви.

Зрештою, і священик почав кивати Генріхові Берінгеру, коли той скидав перед ним капелюха. Він розумів, він благословляв новонаверненого без слів: в ім'я господа!

Новий бургомістр був селянин. Колишній член партії Католицького центру.

У церкві його й обрали.

Чекати, доки попрощається і поїде полковник Лефевр, довелося довго. Проте Цандер лишився. (Треба ж, зрештою, давати людям роботу). Через півроку люди вже ходили одне до одного, так ніби нічого й не було. Виявилося, що полковник Лефевр працював бухгалтером при великій паризькій фірмі. Отже, в Генріха Берінгера з полковником знайшлося багато спільних тем для розмови, хоча батькові «Чарлі» теж не подобалося, що французи поробили в лісі кілометрові просіки.

Та найгірше зосталося вже позаду — той час, коли Берінгери ніби опинилися в світі, де все навпаки, — ніхто не вітався з ними. Отака-то нечувана образа спіткала Генріха Берінгера наприкінці війни, і він тоді заприсягся пам'ятати довіку, що з ним тоді не вітались. Але тільки тоді, власне, «Чарлі» збагнув: вітатися для його батьків, за незначними винятками, означало, щоб віталися з ними, тобто щоб люди віталися з ними перші.

Та з часом усе владналось, і незабаром Генріх Берінгер дійшов висновку, що потроху люди навертаються до розуму. Тільки довго ще проіснував складний вітальний ритуал, який виключав певних людей. Власне, це стало для «Чарлі» справою честі: отому й тому не простити, не забути. Тільки чого саме не забути — оцього «Чарлі» ніяк не міг зрозуміти. Адже батько його не був у партії, його батькові не було чого собі закинути.

Та «Чарлі» довго пам'ятав, з якими саме людьми йому не можна було вітатися, і коли згодом він вивчив такі слова, як комуніст, соціал-демократ, член профспілки, антифашист, то побачив, що це були якраз ті люди.

Але, як уже згадувалося, люди потроху навертались до розуму. Звісна річ, той переляк, коли вони з матір'ю хотіли стати в чергу по «голодне молоко», глибоко засів у «Чарлі» в душі, але тоді він не тіль-

ки злякався. Із зачудованим дрожем, із тремтячим зачудуванням втупився він тоді в ці раптово роздерті криком обличчя. Уже тоді він збагнув: ця юрба, що кричала, вимахувала руками і тиснула на них зусібіч, вигукувала слова, які були заборонені і забороненими мали залишитись і надалі, і, отже, безглуздо вживати такі слова, як «паразити», «наці», «експлуататори», «підла зграя», «симулянти», «дармоїди», бо ці слова наївні й дитячі, бо вони не мають сенсу, бо вони заборонені — хоча люди цього поки що не знають.

Інстинктивно «Чарлі» тоді відчув, що небезпеки вже не було. Про це свідчила сама присутність тих двох солдатів. Небезпека була набагато раніше, зразу після краху. Та Берінгери про це й не здогадувались.

Як не здогадувались і люди, що гуртом накинулися на них, тільки в людей проявилося це інакше. Юрба, здавалось, навіть не помічала тих двох французьких солдатів. Люди мали себе за сильніших, аніж були насправді, тобто люди ще не знали, які вони знову стали слабкі.

«Чарлі» зрештою захотів зватися своїм справжнім ім'ям. І йому раз у раз почали казати, що він ще трохи підріс. Хіба тільки батька йому бракує. Бо Генріха Берінгера саме були перевели на споріднену фабрику в Баварії...

Незабаром після грошової реформи батько «Чарлі» повернувся додому. З'явилися нові гроші, і Берінгери полегшено зітхнули: знову все ставало на місце.

Проте тільки набагато пізніше збагнув Карл, щó означали слова, які батько сказав у неділю, коли сідав за стіл їсти суп: «Тепер, нарешті, знову буде порядок».

Ще наприкінці п'ятдесятих років, — коли Берінгер почав показувати всім своє фото на паспорт, де він був у формі юнгфольку, — він не повірив би, що уже через якихось два роки сам говоритиме про концтабори. Він уже казав не «наці», а казав «фашисти», або «гітлерівські фашисти», коли хотів висловитися точніше. Тоді він не повірив би, що колись цей камінь спаде йому з серця, що він зможе стати справжнім переконаним антифашистом.

Довгі роки шукав Берінгер такий образ, який передав би всю його огиду, лють і відразу до того, що стало з цієї Західної Німеччини, усю його безпорадність — але так і не знайшов.

Поки не звернувся до власного досвіду.

Берінгер збагнув раптом, щó сталося з ним самим. Збагнув, чому він показував усім те фото, чому знову й знову ішов подумки до того фотографа, чому знову й знову робився десятирічним хлопцем, який у щойно купленій формі юнгфольку іде фотографуватися, чому він знову й знову опинявся перед вітриною фотографа Розенбаума: лікар у формі штурмовика, дівчина у вбранні нареченої, листоноша в солдатськім мундирі, стара жінка в труні — маленька, закутана в простирадла, як лялечка серед квітів, а ще — мертвий священик, свічки, молитовник, свастика...

Берінгер зрозумів раптом, чому він не відчинив матері.

Він саме занедбав свою науку. Перестав ходити на лекції. І почав пити.

Щоправда, того вечора він не збирався загулюватись до ранку, до того ранку, коли прийшла мати і стояла під його дверима. Тільки де-

тективний фільм подивився, тільки подивився той фільм та ще випив кухоль пива, і вже й сигарети поклав до кишені, і хотів запалити, коли до цієї самої пивниці, що біля кінотеатру, зайшли Менге, його викладач, і той функціонер ХДС, для чиєї бібліотеки Берінгер був складав каталог, — Бауер, чи Брауер, чи Гауер, чи як там його. Берінгер помітив їх тільки тоді, коли Бауер, чи як він там прозивався, ляснув його по плечі. Підпилий Бауер, із капелюхом, збитим на потилицю, неодмінно хотів пригостити Берінгера. Та ще й відрекомендувати його Менге як путящого молодого чоловіка.

Та Менге, трохи, але, як видно, прикро вражений, ледь чи й глянув на Берінгера і мовив тихо, проте виразно:

— Ми вже знайомі.

Менге якось «зрізав» Берінгера на заліку.

Однак Бауер, чи Брауер, чи Зауер правив таки своєї, Берінгер відбивався, а Менге роздивлявся пляшки на полиці, чекаючи, очевидно, тільки, коли Берінгер щезне. Гауер, чи Мауер, чи як там його, каркав далі про три склянки світлого пива, і тут воно й сталося.

Берінгерові несподівано аж у очах потемніло, але навіть у ту мить, коли він визвірився на того Бауера, чи Брауера, чи Зауера, чи як його там, Берінгер знав, що лютий він не на Гауера, а на Менге.

(Але до чого тут його мати? Яке їй діло до Менге або до того Брауера, чи Зауера, чи як там його? Яке їй діло до тієї прикрої, принизливої сцени, до того фарсу біля прилавка якоїсь пивниці? Яке їй діло до того, що її син виставив себе на посміх?)

Менге тепер став дослухатись уважніше.

— Дайте мені нарешті спокій, — сказав Берінгер, але Бауер тільки засміявся і таки замовив три світлих.

— З такими, як ви, я не п'ю, — заявив Берінгер, та Брауер і далі сміявся собі.

— Я знаю, щó про вас написано в «Коричневій книзі», — сказав Берінгер, і Брауер перестав сміятись.

— Чи ви збожеволіли? — сказав Менге голосом, майже нечутним від люті.

— Ви ж самі — єврей, — сказав Берінгер до Менге.

— А ви — антисеміт, — мовив Менге так тихо, ніби хтось міг почути з того краю прилавка, хоч нікого там не було.

Але Брауер, чи Бауер уже знову сміявся.

— Дозвольте-но мені, — сказав він Менге. — Я сам з ним побалакаю.

(Йому боляче було чути, як вона знову і знову дзвонить, як, кахикаючи, береться вгору сходами; біль ніби обценьками здавив горло, але Берінгер не відчинив.)

— Дозвольте-но мені, — сказав тоді Бауер. — Я сам з ним побалакаю. Полишіть цього молодого чоловіка на мене. Побачимо, чи знає наш юний друг, про що він говорить. Побачимо, що він узагалі знає, наш юний друг.

І справді — щó знав Берінгер? Отож він утік. Вискочив із тієї пивниці під регіт Брауера. Він тисячу разів мав слушність, коли таврував убивць, але одразу втік, коли його спитали, чому він це робить. Його ж учили, що в газетах — сама правда, сама доброчесність. Люди, подібні до Менге, вчили його розуміти історію як вічний круговорот то-

го самого, як криваву і безглузду коловерть. Вони навчали його тішитися, коли на сцені показують, як двоє людей вчіплюються одне одному в горло.

Берінгер збагнув раптом, кому потрібне це невігластво. Збагнув, що невігластво можна створювати штучно. Збагнув, чому він лежав на ліжку і не пускав матір, збагнув, чому його гнів і лють не виплеснулися на тих, хто цього заслужив, а обернулися проти нього самого, забилися у його душу і знову зринули жалем до самого себе, вилилися в грубість до тієї старої жінки, в безсилу плаксивість.

Що Берінгер називав роботою?

Якось Берінгер уявив собі: він на час канікул влаштувався працювати десь на заводі і йому хочеться розповісти робітникам про те, як уже кілька семестрів він вивчає творчість одного письменника. А той письменник ось що пише про себе: нібито, працюючи (лікарем), він весь час відчуває «дивне й нез'ясовне виснаження», всяка мандрівка загрожує «зруйнувати йому здоров'я», навіть від думки про мандрівку він «обливається потом» і ходить «наче побитий». Увійти в незнайоме місто для нього — це все одно що «завоювати» його, тож він «благає» місто, щоб воно над ним «змилувалось», і сподівається, що воно, місто, його «не дуже стомить». Власне, то його гнітить «щось згори», він «стомлений у кардинальній точці своєї структури»...

Берінгер подумав: а чи зумів би він розповісти про все це робітникам, коли вони під час перерви на обід посідають на купі відходів, прихилившись до верстатів, і стануть жувати свої бутерброди? Уявив, як би він розповідав їм, що письменник, чию творчість він вивчає, має лише одне, ось таке бажання: «спочивати у своїй кімнаті і тихо дивитися перед себе».

Берінгер завжди вважав, що він нездатний до філософії. Але тільки тепер, читаючи Маркса, зрозумів, чому це так. Іноді він навіть пишався, що не може зробити лад у своїй голові. Адже нічого в тій голові не трималося. Скажімо, інші давно знали напам'ять, що є три вищі стани душі, а саме: стан свідомості, стан почуття і стан бажання, а цим станам душі підпорядковані розум, здатність міркувати і здоровий глузд, які апріорі характеризуються закономірністю, доцільністю та кінцевою метою, — а Берінгерові такі теорії в одне вухо влітали, а з другого вилітали.

Він мав таке відчуття, ніби знову й знову починає все спочатку. Його знали (а отже, й уникали) як людину, що ніколи не буває в доброму гуморі. В семінарі він завжди поводився так, ніби його образили. Його дратували всі ці вчені слова, що розсипалися в роті, мов гриби-порхавки, а йому казали, ніби він тлумачить філософію трошечки буквально, зі своєю в усьому іншому чарівною провінційністю, В ньому й справді було щось від селянина.

Мав він одну розмову тоді, коли тихенько ладналося те, що згодом назвали «аденауерівським телебаченням».

— Є один проект, — сказав йому однокурсник, кивнувши в бік нового висотного будинку на Рудольфплац.

Власне, він не повинен був би про це говорити. Щось пов'язане з телебаченням. Уже заорендовано кілька поверхів. Великі гроші вкладено, урядові гроші. Але все це поки що таємниця. Хоча лишається тільки формальність: розподілити ліцензії на право трансляції.

— Але ж у нас уже є телебачення,— сказав Берінгер.— І як це розуміти: лишається тільки формальність? — чудувався він.— І взагалі, чому це таємниця?

Однокурсник подивився на нього так, наче хотів сказати: «Ти ж анічогісінько не тямиш. Хочеш усе нам тут розгромити, а не тямиш анічогісінько. Базікало».

Домовилися піти випити пива. Дивлячись кожен у свою склянку, дійшли повної згоди: так далі тривати не може.

— Наше телебачення! — сказав однокурсник.— Воно ж геть загнилося!

Берінгер розповів, що недавно перечитав Томаса Манна, потім Готфріда Бенна [1]. Читав цілий семестр і перечитав чи не все. Спочатку — тільки Томаса Манна, тоді — тільки Бенна, а тепер, мовляв, узявся за Брехта.

— Бенна я таки здолав,— сказав Берінгер.— Як пити й пити горілку, то доп'єшся, що вона здасться тобі солодкою.

Але тепер, як уже сказано, на черзі Брехт.

Певну роль зіграла й Целанова [2] «Фуга смерті».

Берінгер раптом виголосив:

— Мабуть, нам треба зважитись.

На те однокурсник сказав, що в нього зв'язки з ХСС, а від ХСС теж залежить, чи ти дістанеш місце в новому телебаченні.

— Та коли телебачення створюють такі люди, як Аденауер, то куди воно поведе? — сказав Берінгер. І додав: — А куди, зрештою, ведуть Бенн і Целан? Це ж задуха!

— У тебе неправильне уявлення про літературу,— сказав однокурсник,— отже, цілком логічно, що ти перейшов до Брехта.

Суперечки, власне, в них не було, але то востаннє вони пили разом пиво.

— Але ж Брехт,— захоплено вигукнув Берінгер,— як він пише!

— Брехт, з його розбійницькими уявленнями про капіталізм?

— Проте Пунтілла, він таки існує насправді.

— Що ти маєш на увазі?

— Пунтілла — який то чудовий образ, зовсім тобі жива людина. Він таки існує на світі.

Принаймні такій людині, як він, Берінгер, що животіє у цьому Кельні, в цей похмурий час, лишається тільки заздрити соціалісту Брехтові.

А тоді настав рік, коли канцлером зробили «Товстуна», «Череваня із сигарою», доброго сивочубого дядька з блакитними свинячими очицями над товстими щоками і ляльковим ротиком. Але він був схожий не так на політика, як на рекламну ляльку, складену з автомобільних покришок, ляльку, що хилитається від вітру над бензоколонкою [3].

І що тоді почалося! Хлопець, а волосся спадає до плечей! І всі зупинялись, озиралися, витріщались, усі стовбичили навколо тих ватаг, що тинялися на площах міст. Люди, які відмовлялися працювати!

«А навіщо працювати?» — казали вони.

Що ж то були за люди?

---

[1] *Бенн,* Готфрід (1886—1956) — німецький поет-експресіоніст.
[2] *Целан,* Пауль (1920—1970) — німецькомовний поет.
[3] Йдеться про Людвіга Ерхарда, канцлера ФРН від 1963 до 1966 року.

І взагалі, чи люди вони були?

Ті, хто більш не хотів митися.

Ті, хто більш нічого не хотів мати.

Ті, хто більш нічого не хотів робити.

Ті, які хотіли бути щасливими.

Вони закликали: «Приєднуйтеся до нас!»

З переляку людина спершу тільки думала, що ті юні нероби заважають вуличному рухові, й обурювалась: «Де ж поліція?»

А ті хлопці та дівчата заявляли, що семінари в університетах — надто нецікаві, викладачі — надто обмежені, їхні батьки — надто бідні, майбутні посади — надто нікчемні, капіталізм — надто капіталістичний.

Вони воліли слухати отаку музику, носити отакий одяг, курити гашиш, страйкувати, і ще викрикувати «Шах!», викрикувати «Джонсон!», викрикувати «В'єтнам!», викрикувати «Шпрінгер!»

Берінгер це пережив — як і багато інших,— і великий жаль до себе пойняв його. Хотілося відверто говорити про свій страх, про свої слабості. І в них це не була безсоромність — любили вони ніжно й віддано.

І все доводили одне одному, які вони зробилися спустошені. Галасували так, ніби прагнули випередити одне одного в мистецтві самозвинувачення.

І настав час, коли їм здалося: ще трохи — і вони збагнуть, хто вони є насправді, збагнуть своє справжнє «я».

А з якою радістю сиділи вони під потужними струменями води або в світлі прожекторів, перед телекамерами. Під кийками поліцейських відбували вони свою покуту.

Ян і справді пішов на завод. Він порвав з батьками, з подругою, покинув науку, спалив усі романи й вірші, які в нього були, і став працювати за штампувальним верстатом.

Він погладшав, якось ніби подорослішав і змужнів, хоча обличчя його не змінилося; тільки з обличчя й видно було, який він виснажений.

— Робітники сміються з нас,— сказав Ян.

Це вперше Берінгер розмовляв з ним невимушено. Спитав, яка в нього платня, який бригадир, на якому він заводі, і тут завважив, що й Кац стоїть біля них. Берінгер помітив раптом, що вже добру хвилину вони розмовляють, а Кац мовчить, так ніби йому зовсім немає чого сказати.

Проте Берінгер помітив це тільки тоді, коли Кац уже поплентав до музичного автомата і поставив оту платівку Гайнтьє.

Коли платівка зазвучала, Кац озирнувся на них. Краєчком ока Берінгер помітив, що Кац на них дивиться, проте вони не перестали розмовляти. Досі ця платівка завжди справляла свою дію (ніби така собі посмішечка), але тепер вони тільки заговорили голосніше, та й годі.

Берінгер захвилювався, і незабаром Ян теж нашорошив вуха. Разом вони обернулися й подивились, як Кац кидає монетки в автомат, але то тільки на мить; тільки на одну мить вони замовкли й подивились, як Кац кидає монетки в щілину автомата.

Перегодом Кац вернувся до їхнього столика. Трохи послухав, а тоді заплющив очі, от ніби перевтомився. Він просто сидів, заплющивши очі, такий стомлений-стомлений, і тут Ян почав розказувати йому про профспілкові справи на заводі. «Який Ян делікатний»,— подумав Берінгер. І ще завважив Берінгер, що Ян говорив досить нетерпляче, так ніби квапився.

Аж тут Кац запитав несподівано:

— Оце так ви збираєтеся робити свою революцію?

Ян на мить затнувся, і Берінгер миттю втрутився й відвів удар. А проте Ян таки почав щось казати. І почав досить гостро.

«Це вперше він гостро говорить з Кацом»,— подумав Берінгер.

Вони поговорили про відрядну роботу, Ян із Берінгером, про бригадира, про майстра, колег, про кімнату для сніданків, про охорону праці, але найбільше про колег.

Берінгерові не раз доводилося працювати на заводах.

— Робітники з нас сміються,— сказав Ян.

Якось, коли йому було вісімнадцять, Берінгер кинув батькам:

— Ви вкрали у мене молоді роки.

«Але щонайпізніше в шістнадцять,— казав він собі тепер,— я все-таки зрозумів «Вільшаного короля».

Він не сказав батькам: ви, мовляв, розлучили мене з Йо, але саме це він мав на увазі.

Йо була його перша дівчина.

Що він знав про Йо?

Вони вчилися в одному класі, і все скінчилося десь за рік до випуску; отже, почалося, мабуть, ще як їх перевели до передостаннього класу.

Але й до сьогодні нехай батьки думають, ніби в нього з Йо нічого не було. Коли Берінгер відчув, що між ним і Йо щось є, то вирішив: батьків це стосуватися не повинно.

Мовляв, треба захистити від них хоч це.

Ніби через них оте «щось» утратить свою чистоту.

Ніби ніяк не можна було допустити, щоб його батьки торкнулися того «чогось».

Яка ж була Йо з лиця?

Берінгер важко дихав, коли підійшов до узлісся; мабуть, він ішов дуже швидко.

Вагаючись, ступив він на майже зарослу лісову стежку і вже через кілька кроків почав озиратись і озирався, поки бачив позаду клапоть поля та неба; він твердив собі, що йде своєю давньою стежкою, що знає кожен її закрут і що всяка несподіванка, яка може статися, буде дуже відома йому несподіванка. Чи він хоч коли питав себе, як ставилися його батьки до того, що він не сказав їм про Йо? Що, всупереч очевидному, стверджував і доводив, буцімто між ними не було нічого? А це означало: вас воно не стосується.

Берінгер уже був студентом, коли Цандер послав батька на пенсію після тридцяти років служби. Цандер звільнив батька, коли тому було шістдесят три. Цандер не захотів чекати ще два роки, щоб по-людському розпрощатися із своїм прокуристом. Берінгер щось збагнув, коли вони з матір'ю вели Генріха Берінгера додому крізь ніч і дощ — старого, зношеного чоловіка. Він тоді щось почав розуміти, але довго не міг усвідомити, щó ж саме.

І ще одне згадалося Берінгерові. Коли почалося з Йо, у нього раптом загострився слух до всього, щó в селі говорили про батька. Звісно, і раніше ходили всякі плітки, але тепер чогось Берінгерові стало важче просто відмахуватися від усього того — пліткують, мовляв, заздрісники

та дýрні. Дедалі частіше з'являлося в нього відчуття, ніби він дивиться на батька крізь вікно, а це, він знав, було непристойно.

Хоч Берінгер і не дуже пам'ятав, щó саме він тоді почув, одначе один випадок йому добре запам'ятався, одна розмова перед кінотеатром. Було це пополудні, сяяло сонце, і Берінгер спинився поглянути на рекламні кадри у вітрині. Доріжка перед вітриною була вузька, і в погожі дні там юрмилися чоловіки — вони гомоніли і розглядали перехожих, але здебільш гомоніли. Берінгер стояв до тих чоловіків спиною, коли раптом збагнув, що говорять про його батька. Чоловіки завважили його й перемінили тему. Вони сміялися, говорячи про його батька.

А то ще дві жінки перед ним у автобусі, розмови в крамницях, балачки, які уривалися, коли його помічали, натяки, недомовки; дедалі тяжче було Берінгерові пускати повз вуха ті балачки, усе гострішого болю завдавала йому та гострота слуху. Ішлося здебільшого про взаємини між його батьком та Цандером. І сміялися переважно, саме коли згадували про ці взаємини...

Коли не рахувати п'ятьох столярів, які наприкінці двадцятих років дісталися Цандерові разом із збанкрутілою столярнею, Берінгерів батько був перший, кого Цандер узяв на роботу. Берінгерів батько полюбляв казати, що то вони вдвох із Цандером побудували фабрику, але крім своєї платні він ніколи не мав з неї ніяких прибутків.

Генріх Берінгер: маленький, тихий і пунктуальний.

Цандер: гладкий, балакучий, наділений веселою грубістю провінційного підприємця.

Обидва знали одне одного так довго, що для розмов їм зоставалася сама іронія.

Цандер любив жартувати зі своїм прокуристом. Ось, наприклад, як було з новою секретаркою. Фройляйн Зайфферт (з двома «ф», як сама фройляйн Зайфферт завжди казала; «мій старий бойовий кінь», як завжди казав Генріх Берінгер) пішла зрештою на пенсію. Та не встиг Генріх Берінгер подбати про заміну, як Цандер підсадив йому в кабінет двадцятирічну дівчину.

Фройляйн Доріс була козир-дівка. Одну тільки мала вона біду: ніяк не могла приховати під блузками, пуловерами та хустками свій бюст, а був він величезний. Юний Берінгер теж часто мріяв про той бюст. Він славився на все село. Так само, як і її зад.

Помилка Генріха Берінгера була в тому, що він відбрикувався від фройляйн Доріс, так ніби йшлося про замах на його життя. Але ж саме цього й домагався Цандер. Разом із Цандером сміялося все село.

З другого боку, Цандер, звісно, добре знав, кого він має в особі свого прокуриста. І цілком полишав на нього якраз ті справи, що стосувалися села. Тут він був великодушний.

Особливо тішився Цандер, коли розмовляв зі своїм прокуристом на діалекті та ще й при селянах. Це було так, наче він їм підморгував.

Після школи Берінгер більше ніколи не чув про Йо. І не питався. На це йому ще бракувало мужності.

Як він провів її додому того вечора («першого вечора» — так він його назвав, для себе), як вони спинилися (мовчали вже добру хвилину), як майже одночасно простягли одне до одного руки, як він здивувався, коли Йо пригорнулась до нього — ніжно, але міцно.

А як вона дивилася на нього, коли наступного дня він увійшов до

класу. Як дивилася на нього через парти й ледь усміхалась, дивилася поглядом глибоким і спокійним, що його розуміли тільки вони двоє.

«Карі»,— казав собі Берінгер. Атож, вона мала карі очі. Або ж чорні.

Вони часто ходили удвох цією стежкою. Всі закрути, прямі відтинки, краєвиди, обриси небокраю — усе це він упізнавав тепер, але упізнавав наче крізь скло. І раптом зрозумів: це ж осінь. Ознаки були ледь помітні, але вони не лишали сумнівів: легка прохолода в повітрі і світло, насамперед світло. В безхмарному, блякло-голубому небі палахкотіло сонце. Та, здавалося, не від нього струміло це прохолодне, прозоре, як вода, світло, а від самих речей. Усе довкола світилося.

Йо казала згодом, що ніяк не могла зрозуміти, чому він того першого вечора не домовився зустрітися завтра. Був теплий літній день; після уроків вони могли б піти разом купатися. А Берінгер натомість пішов один своєю давньою стежкою, цією стежкою. І сам не знав чому.

Берінгерові більш ніколи вже не щастило так відчути ліс, як того дня,— такий пропечений сонцем, такий таємничий. Раптом усе здалося йому можливим. Одяг ураз став йому обтяжливий, ніби тісний. І вже не було жодної місцини, камінчика, билини, стежки або листка, яких би він не відчував шкірою. І коли він спинився біля ставка, чи ж дивно було, що він скинув із себе одяг і шпурнув усе геть, і стояв отак голий — уперше в житті?

Та найдивовижнішою здалася йому тоді вода — він мовби зовсім не відчував її, мовби то була його рідна стихія. Пірнув і дивився то в брунатну глибінь, то нагору, в сріблясте дзеркало поверхні. Потім виринув і ліг на спині. Бачачи у воді своє тіло, схоже на велику білу рибину, а над собою — небо та біле марево спеки навколо верховіть, він склав свого першого вірша: «Брунатне око лісу...»

Йо завжди була дівчина спокійна, та коли у них це почалося, вона вже не була така спокійна, і це впадало в око і неминуче мало призвести до розпитувань. Вона раз у раз поглядала на нього, вона почала говорити односкладово (колись же та дізнаються про це всі у класі), так ніби не могла витримати, що їм і досі дають спокій. Через те Берінгер уже з самого початку почав нервуватися. Вони ж іще довго матимуть спокій, хіба ні?

Берінгер знав, що то собі на шкоду він ходить удома такий похмурий, неначе його образили. Та не міг нічого з собою вдіяти, і невдовзі його таки спитали, що це з ним. А він на те відповів криком, хоч і знав, що так не слід було кричати на них: хай вони, мовляв, облишать його; річ, мовляв, не в школі й не в чомусь іншому, і нічого з ним не сталося — нічого, анічогісінько.

І тоді вони почали пильнувати.

Та він думав: це не біда.

Проте невдовзі зрозумів: вони уже знають. І зрозумів, що вони чекають. Чекають не того, коли він признається або приведе її, щоб познайомити з ними, або навіть попросити благословення,— вони ж бо люди освічені. Ні, вони чекають на якийсь знак із його боку, хоч на те, щоб трохи послабла ота його безглузда впертість.

Звичайно, бували хвилини, коли Берінгер розумів: не так уже й тяжко зробити те, чого вони від нього сподіваються,— і часом він думав, що не варто так дратуватися, що навіть добре було б і для нього, і для Йо, якби він зробив цей маленький, перший крок, але ж як йому було зробити той крок, як пробити невидиму стіну?

І помалу між ним та батьками почала закрадатись мовчанка. Не те щоб справжня мовчанка, а мовчанка між словами. Вони усе зрозуміли. Безпорадно спостерігав Берінгер, як та мовчанка глибшає. Та що глибшала мовчанка, то впертіший робився він.

Його більше не питали, куди він іде. Він іще раз чи двічі спитав у матері, чи добре пов'язана у нього краватка, але вона тільки буркне: «Еге»,— та й годі, а раніше, бувало, підійде й поправить, а то й костюмчика йому обсмикне. Він уже не підходив до неї, як колись, із задертим підборіддям: «Ну, який у мене вигляд?» Отак усе й припинилося.

Берінгер доти не знав, як йому бути далі. Отакі проблеми статевого дозрівання. Але тоді, у лісі, йому раптом здалося, ніби він усе збагнув. Він підкидав камінці, кидався ялиновими шишками, лякав зайців, сойки застережливо кричали, забачивши його... Гарно було тоді!..

Яка Йо була з себе? При першій нагоді вона чіплялась йому на шию. І то завжди доводилося озиратись, чи хто не йде. Коли ще потім йому траплялося, щоб дівчина отак підставляла губи для поцілунку, щоб у тих губах не було ніякого опору? І так швидко було обважніє в його руках, аж він мусить пильнувати, щоб не попадати їм обом.

Якось вона взяла його руку й поклала собі за пазуху. Він почав боятися роздоріжжів, бо Йо, звісно ж, вибирала ту стежку, на якій навряд чи можна було кого зустріти. А то, бувало, тягне його просто в кущі біля стежки. Як повисала вона у нього на шиї! Згодом Берінгерові трапилося щось таке з однією сільською дівчиною. Він провів її додому після танців, і десь за хвилю вона сказала: «Ну, то давай».

Берінгер не переставав чудуватися, що батько Йо дає їй стільки волі. Той працював електриком. Була це довіра чи так уже в них велося?

Віршів вона не розуміє, казала Йо, і цілком до них байдужа; а от хімію, фізику й математику вона знала добре, набагато краще, ніж Берінгер.

У Берінгерів тепер не бувало довгих розмов. Дарма що Карл уже давно не ходив такий насуплений, тепер на його обличчі проступала якась байдужість, безпорадність; він не знав, що йому робити далі.

Тільки раз знову зайшла про це мова, коли якось у неділю вранці батько покликав сина до своєї кімнати й замкнув за ним двері: «Сядь лишень отут».

Вони тоді все зіпсували. Берінгер розкричався, мовляв, йому бридко бачити, як вони живуть, і він уже давно не знає, щó його взагалі поєднує з ними; вони могли б зробити йому приємність — прогнати його геть. А батько сказав: «Поговорімо, як чоловік з чоловіком».

Та навіть тієї миті, коли Берінгер став кричати, він не знав, на кого лютує: на батька чи на власну безпорадність. Батькові ця розмова була такою самою мукою, як і йому. Карл зрозумів це вже тоді, коли батько замкнув за ним двері й посадив його на стілець, наче у своїй конторі на роботі, але далі він не знав, що робити, і тільки досяг протилежного тому, чого хотів.

І нараз Берінгер зрозумів, щó означав тоді його гнів, його крик: хоч він і кричав про свою ненависть і зневагу до батьків, але насправді той крик свідчив тільки про його безпорадність. Берінгер несподівано збагнув, що все відбулося за якоюсь наперед заданою схемою і зовсім не залежало від них.

Мабуть, по ньому було щось видно, напевне, своїм виглядом він

викликáв співчуття, бо невдовзі по тому і Йо спитала, як у нього з батьками. Чи все так само, як було?

Він і на неї насипався. Отже, проблему вичерпано: Йо замовкла так само, як замовк батько.

Вона ж, мовляв, знає, щó він хотів сказати,— перейшов Карл на вибачливий тон, та вона повела мову про інше, і раптом Берінгер відчув: він її скривдив. Тільки що не знав, чим саме. Може, вона подумала, ніби він у всьому звинувачує її?

Але насправді проблема аж ніяк не була вичерпана. Вона поставала дедалі гостріше, і то що довше вони з Йо уникали головної вулиці, вибираючи бічні стежки та доріжки, тільки щоб не зустріти Берінгерових батьків. Між ними обома почала загрозливо рости непевність: чи він (вона) ще думає так само, як думав (думала) раніше. Берінгерові тоді спало на думку, що Йо могла подумати, ніби він хотів її принизити, так наче вона тільки для одного діла придатна, так наче він її соромився.

Йому дедалі рідше щастило вигадати якийсь привід, щоб самому провести її додому після уроків. Найчастіше він ішов разом із тими, кому було з нею по дорозі. А від Месдінера взагалі не можна було відчепитись ніколи. І, зрештою, Берінгер почав приходити до Йо з Месдінером навіть вечорами.

Батьки Йо таке дозволяли. У них завжди були гості, і часто доводилося виносити стільці ще й із святкової кімнати. Вони славилися своєю гостинністю, хоча, власне, нічого незвичайного в цьому не було. Так думали й люди, які до них приходили: ремісники, селяни, робітники. Просто заходили й сідали в хаті.

Берінгер якось спитав у Йо:

— Щó ви робите, що у вас так затишно?

А одного разу Берінгер перехопив погляд батька Йо, коли той дивився на нього. Люди гомоніли собі, і раптом Берінгер помітив отой погляд батька Йо. Але дивився той на нього не вороже — скоріше замислено, із запитливим виразом.

«Чого б то? — подумав Берінгер.— Я ж не роблю нічого лихого твоїй дочці».

Йо завжди була дуже спокійна, це правда, але тепер Берінгер, бувало, заговорить до неї, і часто вона ніби вертається з далекої далини. Проте тільки на тій шкільній вечірці, коли вона раптово зникла і він шукав її і знайшов у коридорі, тільки тоді він збагнув: ішлося вже не про обнімання та цілування, а про щось куди серйозніше.

Вони тоді святкували перехід до останнього класу. Запросили батьків, звісно ж, і вчителів; були промови, читали гумористичну газету, потім танцювали, коли це раптом Месдінер каже:

— А де ж Йо?

Берінгер знайшов її за гардеробом, де було зовсім темно. Вона плакала.

— Але що сталося? Скажи нарешті: що з тобою раптом сталося?..

...Берінгер помітив зненацька, що заблукав. Він не знав, де опинився. Усе тут змінилося, цієї просіки не було, не було й цього сосняку...

Вони тоді все зіпсували. Він і його батько. Та вибору в них не було. То виходить, ніхто з них не винен?

А хто винен?

Дедалі частіше ходив тепер Берінгер своєю давньою стежкою, але

сам, як і колись. Бо Йо почала уникати лишатися з ним наодинці. Вона більш не дозволяла йому торкатись до себе. Саме тоді він знову здибався з Освальдом. Це сталося в неділю надвечір, на ярмарку. Він протискався крізь святково вбрану юрбу, що квапилася до яток та каруселей. Хотів вирватися на вільне повітря. Мабуть, він був неуважний, бо попав просто в обійми Освальдові.

Атож, в обійми, бо Освальд, побачивши Берінгера, простяг руки і схопив його за плечі, аж той збентежився. Та Освальд на те його збентеження не зважав — він щиро зрадів. Освальд потяг Берінгера до ятки з пивом. Освальд потіснив чоловіків біля прилавка і звільнив для нього місце, а тоді через голови добув пиво. Освальд зробив це для нього.

— Чоловіче! А пам'ятаєш негра на кухні в американців? Чарлі!

Освальд, здається, працював у Цандера. Берінгер якось був почув про це, але все забував розпитатися, щоб знати напевне.

«Як давно це було,— подумав Берінгер, дивлячись на Освальда,— як усе це вже далеко».

«Ось він ніколи не буває сам»,— думав Берінгер, дивлячись на Освальда, що стояв собі з кухлем у руці, сміявся на всі боки, махав рукою своїм. Молодий робітник. Так ніби він був старший за Берінгера.

«Чого він такий певний себе? — подумав Берінгер.— Звідки він бере цю свою впевненість?»

А коли вже знов опинився в лісі: «І навіщо тобі було казати, ніби ти не маєш часу і мусиш іти?»

Ці втечі до лісу стали для нього якоюсь манією. Кожну примху своєї фантазії він звіряв лісові.

Поза школою Берінгер бачив Йо дуже рідко.

«Але ж я нічого не почуваю,— казав він собі.— Мав би хоч щонебудь відчувати, біль або полегкість, але не почуваю анічогісінько».

Якось у неділю надвечір він знову був біля ставка, коли раптом із напівзруйнованої хатини в очеретах долинуло наче скигління. Він ніколи досі не чув таких звуків. Потім заскиглило голосніше, це було вже ніби якесь нарікання (безперечно, жіночий голос), а тоді зненацька те нарікання перейшло в короткі зойки. Берінгер затремтів, те тремтіння йшло десь із середини його тіла і помалу охопило його всього; так він ніколи ще не тремтів. Спершу ті зойки були рідкі й короткі, а тоді дедалі частіші, голосніші, довші, аж поки все скінчилося одним протяжним зойком.

Чи він справді в ту мить нічого не почував? Як Йо сміялася, її потилиця, щілинка між двома її передніми зубами... Берінгер раптом усвідомив: він думає про неї так, ніби вона десь далеко, він уже згадує її. І тоді зрозумів: йому залишається тільки одне.

Мабуть, той вечір відклався десь глибоко в пам'яті Берінгера, бо знову й знову виразно поставав перед ним, знову й знову бачив він ту кімнату, так наче багато років вона була замкнена, а тепер її відчинили, і на столі досі стоїть чашка, а на краєчку того блюдця, що під чашкою, лежить недокурок; збоку біля стола відсунутий стілець...

Він холоднокровно склав план нападу на Йо — так холоднокровно може міркувати тільки дуже розчарована людина — адже це було якраз того недільного вечора, і він знав, що її батьки пішли в кіно, що вона сама вдома. Коли вона відчинила йому, він просто схопив її і потяг за собою, через сіни й кухню, в кімнату, де стояв диван.

Спочатку вона пручалася, та потім затихла. Перекинувся стілець

(Берінгер почув свій кашель), він упав із нею на канапу чи як там називали ту річ із зеленого плюшу, її туфлі із стуком попадали на підлогу, один по одному, а він заплутався в її одежі, адже в них цього ще не було.

— Поможи мені,— сказав Берінгер.

Він хотів витримати, пройти через усе разом з Йо. Та насамперед він сам хотів витримати. Усе силкувався витримати. І яка користь із того, що він умів тепер пояснити собі світ, коли те знання не захистило його, не вберегло від бруду, хоч вони з Йо і силкувалися витримати, усе силкувалися витримати...

Невже то був його супротивник, отой виснажений старий чоловік, його батько, якого вони з матір'ю взяли тоді в темряві попідручки й привели додому — людину, що передчасно стала непридатна? Сам жертва, чи був його батько тим, від кого Берінгер мав захищати Йо, з ким вона не повинна була зіткнутись?..

Берінгер і далі робив своє, хоч і знав, що то був кінець. Він гадав, йому тільки це й лишилось, але в ту хвилину зрозумів: цим він зруйнував усе до решти. Зрозумів, коли раптом йому стало жаль Йо — свою любов, свою першу любов.

Ось її батько читає газету, а вона, його вчена донька, обіймає його за шию.

Ось вона примушує батька читати латинські слова, і він сміється, бо нічого не розуміє.

Ось її мати каже, що Йо не забуде, чия вона дитина.

Ось Берінгер хоче забрати в неї мішок цементу (треба було перенести той мішок за хату), і трохи не впускає його на землю.

Ось вона орудує лопатою, бетонуючи доріжку в саду.

І сміється, слухаючи, як учитель читає вірш.

І знову сміється — адже Берінгер трохи не впустив на землю той мішок із цементом.

Нічого на тій стежці не було. Та по вечері Берінгер знову пішов туди. Хотів знову побачити ту місцину, де він повернув назад.

Що йому там було треба? І чого він хотів від тих двох старих, які звалися його батьками?

«Подумай про Керна»,— сказав собі Берінгер, коли перед ним у тьмяному зоряному світлі чорною стіною постав ліс.

Того вечора, як вони зустрілися в тій наріжній пивниці, Керн запросив його до себе, і через день, надвечір, Берінгер піднявся до нього нагору. Дарма що спочатку здавалося, ніби веселощів не буде,— той вечір виявився чи не найвеселішим з усіх вечорів, які були і які ще мали бути в житті Берінгера. І нічого ж незвичайного там не було. Вони просто сиділи й гомоніли, а наприкінці трохи сп'яніли, і тоді Керн продекламував вірш, власне, дві з чотирьох строф одного вірша. Зі склянкою в одній руці, вимахуючи другою, Керн декламував:

Згадай ще раз ті маніфести давні —
Літ молодечих мрію осяйну —
І куртку дай мені, як в тому травні,
Як в ту весну!

Хай злине знов «Інтернаціонал» закличний,
Та не спішіть на бучу запальну,
І хай фінал не буде патетичний,
Як в ту весну!

Берінгер хотів був спитати, чий то вірш, та це спало йому на думку, коли він уже зійшов униз.

Як він підходив до дверей Керна, раптом його обсіли сумніви. Чи можна отак просто взяти й припхатися до людини? Може, Керн то тільки так сказав: «Заходьте до мене»? Але Берінгер уже подзвонив, і Кернові довелося тягти його в помешкання трохи не за рукав, підбадьорювати, щоб зайшов до кімнати; довелося, зрештою, силоміць посадовити його в крісло. Він і не думав, що Керн може бути таким спокійним, таким упевненим, таким огрядним.

«Подумай про Керна»,— сказав собі тоді Берінгер. Другого дня він пішов у сусіднє село до тітки Катрін — материної найстаршої сестри. Тітка Катрін зразу збагнула, чого він прийшов (з усіх своїх тіток її він любив найбільше), але розговорилася тільки за чашкою кави.

Років два тому Берінгерова мати жила в неї шість чи сім місяців. Цебто вона була втекла від Генріха Берінгера.

У Генріха Берінгера було нібито щось із вдовою дільничного судді. Нібито не раз він прогулювався з тією вдовою.

На той час вони вже п'ятдесят років прожили в шлюбі.

Тітка Катрін укотре загладила тоді найгостріші кути. І Берінгерові батьки почали все спочатку: вони поміняли помешкання.

«Подумай про Керна»,— сказав собі Берінгер.

Керн, здавалося, був чоловік неквапливий. Як і його дружина. Знов і знов носила вона на стіл склянки, підставки, пляшки, попільниці, сигарети й сільнички. Керн терпляче допомагав. Непомітно він наглядав, щоб вона нічого не переплутала.

— Це трохи довго,— сказав він весело, коли дружина знову пішла в кухню до холодильника,— але рано чи пізно ми своє пиво одержимо.

— От тільки відкривачки бракує,— голосніше, ніж треба, сказав Берінгер, коли нарешті й пиво стояло вже на столі.

Господиня подивилася на нього, подумала, а тоді сказала, не дивлячись на відкривачку:

— Таж вона лежить біля вашої пляшки.

І справді, відкривачка лежала біля Берінгерової пляшки.

— Ви ще довго були там позавчора ввечері? — спитав його Керн.

— Я — не шпрінгерівський писака,— відповів Берінгер.— Правда, я був трохи в Шпрінгера, та я не шпрінгерівський писака. Мені довелося тільки трохи попрацювати редактором у Шпрінгера.

Дружина Керна все ще носила на стіл усяку всячину. Тепер вона шукала другу попільницю.

«Або я зараз піду, або ж вони мене доконають»,— подумав Берінгер.

— Хвилинку,— сказав Керн, підводячись,— вона ніяк не може знайти попільницю.

— Це політичне питання! — крикнув Берінгер Кернові в кухню.

Він і досі не спробував навіть озватись до Кернової дружини.

— То я розкладаюся морально чи ні?

— Ну, тепер у кожного є попільниця,— сказав Керн.

— Спочатку людина нічого не помічає,— правив своєї Берінгер.

— Ви, власне, член профспілки? — спитав його Керн.— Хоч у спілці журналістів перебуваєте?

Дружина Керна захотіла налити гостеві, і він так рвучко посунув до неї свою склянку, що та трохи не розлила пиво.

— Звісно, відкрито не кажуть: цього або цього не пиши, оце заборонено. Накази проникають у свідомість самі собою. Зрештою, доходить до того, що заборонене просто не спадає людині на думку. Людина більше не думає про такі речі, і край.

— А я уявляв собі це простіше,— сказав Керн. Сказав таким тоном, ніби почув щось нове.

— Та до забороненого ти неодмінно вертаєшся,— вів далі Берінгер.— Людина повинна зрештою з'ясувати, скільки, власне, у ній розставлено щитів-заборон,— ось де справжня дорога духу.

Берінгер говорив дедалі голосніше, та раптом він подумав, що Кернові довелося шукати заборонене аж ніяк не з ліхтарем у руці. Для нього забороненим було те, що лежало поруч, і це за нього Керн сидів у концтаборах і тюрмах.

Звідки знає людина, хто вона є? І тоді Берінгер уперше зрозумів, що правильно вчинив, поїхавши до батьків...

Керн слухав Берінгера, не перепиняючи. Проте Берінгер не хотів, щоб його слухали так, як слухали Керн і його дружина. Він сподівався, що Керн перепинятиме його. І говорив, говорив, і ніяк не міг зупинитись. Наводив усе нові й нові приклади на підтвердження своєї думки і зрештою розповів про Лаллінгера. Так ніби Керн не збагнув уже давно, що він хоче сказати.

Коли Берінгер починав писати, тоді Лаллінгер був ще «великим Лаллінгером». І уявлявся він Берінгерові великим-великим, струнким, але атлетичним, з цікавою блідістю і гострими рисами обличчя, з відблисками, так би мовити, внутрішнього вогню.

Та коли Берінгер уперше зіткнувся з ним віч-на-віч, то одразу винайшов новий філологічний термін: «людина-стаття». Лаллінгер, побачивши, як витріщився на нього спантеличений Берінгер, аж скрутився від сміху.

— Таке з кожним буває, хто бачить мене вперше,— сказав Лаллінгер,— я вже звик до цього.

А згодом:

— Слухай-но, та ти зовсім іще зелений!

І Лаллінгер, маленький, жовчний, з обличчям, мов велике поморщене яблуко, розкрив йому секрети їхнього ремесла: де й щó не можна давати, і в якому вигляді, а в якому вигляді все-таки можна. Як слід поводитися з керівниками відділів, із редакторами, щó на радіо сяк-так проходить, а в газетах уже й ні, а на телебаченні — зараз ні, але часом, буває, і пройде, тільки залежно від того, як... У тлумаченні Лаллінгера все це звучало досить жалюгідно.

— Та я скрізь пробиваюся,— сказав Лаллінгер,— мене так легко не візьмеш.

Уперше Берінгер відчув, що точиться запекла боротьба: тут здобув п'ядь, там відступив,— і ця боротьба точиться і в газетах, і на радіостанціях, і між відділами, і між окремими людьми.

Коли він бачив Лаллінгера востаннє, той уже мав власний будинок. З меблів та речей стояло в нього тільки найдорожче, але як стояло! Хаос, непродуманість, якийсь жахливий розгардіяш. Та найгірший вигляд був у самого Лаллінгера. Не те навіть, що він був п'яний, хоч останнім часом він здебільшого таки ходив п'яний,— річ була в тім, що він із шкури пнувся, аби дорівнятися своїй власній «людині-статті», стати врівень із тим образом, який сам створив.

— Ця свиня...— сказав Берінгер, але тут нарешті Керн перепинив його.

— Скажи-но,— раптом запитав Керн,— чого ти, власне, хочеш? Тільки щоб руки твої були чисті? Хочеш сам бути гарним чи хочеш, щоб такого більш не робили з людьми?..

Добре було думати в темряві про таку людину, як Керн, і зрештою Берінгерові стало шкода своїх батьків, тільки не як батьків, а просто як двох старих людей, хоча він відчув цей жаль не тоді, коли вийшов у широке поле тієї ночі, коли раптом кинувся бігти сходами нагору і рвонув двері, а вони сиділи собі на своїх стільцях,— ні, це було пізніше, коли він уже сидів у поїзді.

«Щоб нас заспокоїти, досить дати нам газету,— думав Берінгер.— Вистачить газети чи журналу, малесенького журнальчика. Десь у глибині душі наше покоління сподівалося, що нам дадуть газету. Що для нас зроблять виняток. Але річ у тім, що винятки у нас роблять хіба тільки для якихось двох тисяч людей».

Яка була Йо з лиця? Які з лиця були роки, коли вони удвох силкувалися витримати, коли силкувалися врятуватись? Вони хотіли жити, але так довго сушили собі голову над тим, як не слід жити, що вийшло, ніби вони й не жили...

Люмпен-пролетаріат. Пивничні діячі, які думають, ніби у них є що

сказати людям. «Якось я розбалакався з одним чолов'ягою,— розказував Кац,— а він мав виразку шлунка. Біля прилавка було дуже гамірно, і нам, щоб розуміти одне одного, довелося стояти майже впритул. Отож він говорив і все дихав мені в обличчя. Я не уявляв, що взагалі може бути такий сморід. Та інакше я не міг — тільки вдихати цей його віддих. Спочатку я пробував одвертатись або затримувати в собі повітря, але це не допомагало, і тоді я підступив до того чолов'яги впритул.

Я підступив до нього впритул і почав цілком свідомо вдихати той сморід. Почав глибоко втягувати носом той гнилий віддих, і тут щось перемінилося. Хоч сморід і зробився ще гострішим, але раптом він став мені якийсь рідний. Отже, треба тільки підійти близько».

«Ми, власне, наче сиділи на галереї,— міркував собі Берінгер.— Живучи між людей, ми сиділи десь на галереї. Нам здавалося, ніби ми уже бозна-що зробили, ми, нові ліві, але для інших ми не зробили анічогісінько. Може, для себе щось і зробили, але для інших — нічого. На інших ми тільки витріщались, та й годі. Ми їм виказували свою зневагу (адже західнонімецькі робітники всі підкуплені), ми кричали на них («Юрба! Вам би тільки споживати!»), грубіянили собі там, нагорі, розважалися — нам було страх як весело. А поруч, у ложі, сиділи ті, кого ми мали за своїх ворогів. І їм було страх як весело, точнісінько наче нам, тільки що ми сиділи окремо і вони — окремо.

Якось узялися Кац і Берінгер агітувати одного (так вони це називали), і, їм на подив, той чолов'яга з усім погодився. І що так далі тривати не може, і що все тут треба докорінно змінити, поставити з голови на ноги...

— Але як? — спитав чолов'яга. Кац і Берінгер почали затинатися, щось белькотіти, і тоді той дістав із кишені пістолет.— Ось так,— сказав він.

Той чолов'яга був член НДП...

Помалу в поїзді ставало все більше людей. Майже в усіх обличчя були ще заспані, майже всі з портфелями, майже всі знали одне одного, майже всі розмовляли мало,— отак вони роками їздили на роботу.

Газети, які вони читали, кричали про страйк і вибори. Спокійно, тільки ледь посміхаючись, показували вони одне одному заголовки-заклики.

Мало можна було тут побачити, а проте й це становило якусь часточку тієї завзятої колотнечі, тієї запеклої битви, яку рідко називали її справжнім ім'ям, але яка точилася по всій країні,— боротьба класів.

— У нас буде страйк,— сказав Керн, коли Берінгер зайшов попрощатися.— Ми складаємо листівку. Знаєш що? Ти міг би допомогти нам.

Десь о сьомій поїзд нарешті зупинився. Діловита метушня на пероні, скрізь — вагони з відчиненими вікнами, прохолодне, перламутрового відтінку повітря. Берінгер відчував якусь полегкість на душі, його цікавило все, що він бачив. Йому здавалося, ніби й він іде на роботу — на довгождану, серйозну роботу. Терпляче став він чекати свого трамвая.

(Закінчення в наступному номері)

З німецької переклав
Олександр МОКРОВОЛЬСЬКИЙ

Ілюстрації Семена РАЙХЛІНА

ПРО РОМАН «БЕРІНГЕР І ДАВНІЙ ГНІВ»

Спочатку про жанрові й ідейно-тематичні особливості роману Герда Фукса, його структуру. В одному з недавніх інтерв'ю журналу «Вопросы литературы» відомий письменник НДР Герман Кант, говорячи досить іронічно про існування такого жанрового різновиду, як «роман виховання», назвав свою останню книжку «Місце перебування» «дуже німецьким романом виховання». Не вступаючи в дискусію з таким авторитетом у німецькій літературі, як Герман Кант, про те, чи існує такий різновид роману в наші дні, наскільки він життєздатний і якою мірою зберіг свої традиційні особливості, використаємо лише його глузливе визначення «дуже німецький роман виховання» (цілком серйозно, без будь-якої іронії) для характеристики твору «Берінгер і давній гнів», виданого 1973 року мюнхенською видавничою групою «Бертельсман». А для точності й повноти до цього визначення додамо ще одне — не просто «німецький», а «західнонімецький».

Чому ми вважаємо, що цей твір за якимись ознаками близький до роману про виховання? Тому, що перед нами передусім історія становлення людського характеру й світогляду під впливом різних людей, подій та інших чинників. Шлях героя до самого себе, до справи свого життя розтягнутий у часі. Берінгер досягає певних позитивних результатів у формуванні самого себе як суспільно активної особистості аж ніяк не юнаком. На початку 70-х років, коли читач знайомиться з героєм, йому вже далеко за тридцять. Становлення героя — процес нелегкий, у ньому можна нарахувати принаймні п'ять-шість етапів: дитячі роки в невеликому селищі на заході Німеччини, перші уроки в школі й перші уроки соціально-політичного характеру, участь у лівому студентському русі, робота в одному з видань магната західнонімецької преси Шпрінгера й перший справжній бунт проти злісної дезинформації, яку поширює буржуазна машина «громадської думки», нарешті, прихід до активної громадської діяльності, зв'язок з робітничим класом і КПН. Кожен етап розглянуто в романі по-різному, не однаково детально. Але всі вони — ланки єдиного процесу розвитку особистості в русі часу, в її не завжди прямому, але завжди відчутному зв'язку з найголовнішими подіями в історії тієї країни, де ця особистість живе. Берінгера виховує родина, і дуже важливою лінією роману є осмислення героєм, які люди його батьки, подолання того, що прагнув прищепити йому батько. В дитинстві Берінгер зазнає впливу з боку свого друга — хлопчика з бідняцької багатодітної родини робітника. В студентські роки на нього впливають не тільки безплідні інтелігенти-ліваки типу Каца з їх ультрареволюційною демагогією і повною байдужістю до справжніх інтересів трудящих, а й робітники меблевої фабрики, на якій він заробляє гроші на навчання. Журналістська діяльність допомагає йому краще зрозуміти механізм одурманювання громадян ФРН і після розриву з жовтою пресою знайти свій шлях у прогресивні видання. Нарешті, складні взаємини з Рут, випробування і кризи цього спочатку випадкового, а потім дедалі міцнішого любовного зв'язку, викликають у Берінгера справжнє глибоке почуття, приводять його до вміння любити й шанувати іншу людину.

Справжнім учителем для Берінгера стає його сусід по будинку — токар Керн, учасник антифашистської боротьби, в'язень гітлерівських концтаборів та тюрем аденауерівської Західної Німеччини. Трудяща людина, надійний, мудрий і справжній товариш, Керн недарма одержав од автора це промовисте прізвище, адже по-німецькому слово «керн» означає і «ядро», і «центр», і «суть».

Дитинство героя проходить у специфічних умовах нацистського третього рейху. Берінгер стає свідком краху німецької імперії, з жахом починає розуміти, що його батько якось причетний до справ гітлерівців, бо ж недарма люди в черзі за молочним пайком так злісно ополчаються проти нього та його матері. На-

весні 1945 року хлопчик бачить вступ до селища, де він живе з батьками, американських танків, а потім стоїть у тій самій черзі за американським сухим молоком. Пізніше спостерігає за діями французької військової адміністрації, бачить, як люди на зразок власника меблевої фабрики Цандера легко знаходять спільну мову з окупаційними властями. Цьому некоронованому володареві селища й усієї округи однаково легко влаштовувати свої справи за будь-якого режиму, зміна політичної влади не впливає на прибутки енергійного підприємця, вони зростають постійно, так само як постійно розоряються селянські господарства, а селяни стають робітниками на фабриці Цандера.

У 50-х — 60-х роках Берінгер прилучається до політичних і духовних пошуків молодих буржуазних інтелігентів. Це пора, коли в молодіжному середовищі з'являються бітники, а за ними — хіппі, коли серед студентства великого поширення набувають ідеї лівацького бунту з його закликами зруйнувати будь-яку культуру, з його нігілізмом і відсутністю позитивної соціально-політичної програми.

На всіх етапах розвитку Берінгера як особистості важливим моментом, що визначає специфіку становлення його поглядів, є національна історія. Не випадково одним з головних елементів його світогляду стає антифашизм.

Фашизм для нього не тільки політична доктрина Гітлера, а й цілий комплекс явищ німецької дійсності, що його зумовила ця доктрина. В тому числі й поведінка його рідного батька — представника тієї «мовчазної більшості», що дванадцять років мирилася з фашистською тиранією в Німеччині. Старий Берінгер — типовий маленький домашній тиран, чванливий і самовпевнений перед біднішими за нього людьми, по-рабському догідливий перед багатими й освіченими. Це ще одна модифікація німецького вірнопідданого, яку так пристрасно викрив Генріх Манн в образі Дідеріха Геслінга. Раб і тиран — ці іпостасі німецького буржуа, німецького міщанина в романі Фукса знаходять своє оригінальне художнє втілення. Образ Берінгера-старшого — один з найбільш вражаючих, йому письменник приділяє особливо пильну увагу, примушуючи героя постійно звертатися в спогадах до постаті батька. В зображенні цієї людини Фукс спирається на багату національну традицію, причому головним чином сатиричну. Мимоволі пригадуються герої не тільки Генріха Манна, а й Георга Веєрта, Тухольського, Брехта. Втім, одразу ж слід застерегти: старший Берінгер, при відвертих іронічних тонах, що переважають у його зображенні, не суто сатиричний образ. У ньому нема нічого загостреного, гіперболізованого, гротескного. Він радше жалюгідний, ніж страшний, і небезпечним стає лише в масі, коли перетворюється на оплот всякої реакційної влади.

Говорячи про образи батьків Берінгера (постать матері також виписана цікаво й запам'ятовується своїми типовими, індивідуально-неповторними рисами), хотілось би розглянути дві сторони роману — його метод і архітектоніку. Про композицію можна сказати коротко. Роман не має фабули, наскрізної дії. Він складається з довільно поєднаних епізодів, що не утворюють сюжету, який би хронологічно послідовно розвивався. Структурний прийом, застосований у романі «Берінгер і давній гнів», не новий. В останні десятиріччя до нього так часто звертаються, що можна говорити про його звичність, більш того — стереотипність. Перші експерименти з романним часом, у яких хронологічний ланцюг подій розривався і логіка розвитку дії в часі замінювалась логікою людських спогадів про цей розвиток, часто довільних, химерних, підкорених випадковим асоціаціям і суб'єктивним оцінкам їх значення, були спробою обновити традиційну романну архітектоніку, глибше проникнути в свідомість героя, що сприймає довколишній світ і розповідає про нього. Ці спроби обновлення зробили форму сучасного роману гнучкішою, багатшою і складнішою. Часто невиправдано складною. Якоюсь мірою це стосується й роману Герда Фукса. Переплетення часових планів у книжці заважає ясно побачити шлях розвитку героя, і читачеві треба докласти певних зусиль до того, щоб, наприклад, уявити собі, де в біографії героя той часовий пункт, коли він інтенсивно спілкується з Кацом і його компанією, коли в його життя входить Рут, а коли настає період жахливої депресії, що позбавляє Берінгера волі, перетворює його на пасивну, асоціальну істоту. Власне, з цієї крайньої критичної точки в житті головного героя роману й починається сповідь. Від неї відходять лінії в минуле, в спогади. Це спроба зрозуміти себе, з'ясувати причини свого краху як людини і громадянина. З цієї похмурої зупинки на життєвому шляху Берінгер вирушає до батьків, що теж є своєрідною поїздкою у власне минуле й остаточним порахунком із самим собою. Хоча сама поїздка до рідного краю відбувається нібито реально, вона примарна, як фантастичний рух у машині часу, що переносить героя в минулі дні. Але ж у ті самі кризові дні починається й

одужання душі Берінгера, його духовне, моральне піднесення, шлях по висхідній, до людей, до справжньої справи. Описом цього відродження героя й завершується роман.

Нарешті, про художній метод Герда Фукса в романі «Берінгер і давній гнів». Прогресивне видавництво «Бертельсман» створило групу з відомих літераторів, щось на зразок самостійної редакційної ради, яка називається «Ауторенедіціон». Ця група так сформулювала своє завдання: «Автори видають авторів.., звертаючись до широкого кола читачів... Суспільні проблеми мусять бути представлені так наочно й цікаво, щоб вони могли викликати інтерес і в тих, кому раніше письменники не адресували своїх творів...»

Цей маленький маніфест, доданий видавничою групою і до роману Фукса, визначає не тільки завдання, які ставив перед собою автор, а й художні засоби, творчий метод їх розв'язання. В «Берінгері і давньому гніві» письменник прагне втілити важливі проблеми сучасного суспільного життя, соціально-політичної боротьби, спираючись на естетику й поетику реалізму. В здійсненні цього задуму в нього є успіхи й прорахунки. Успіхи там, де він виступає як послідовний реаліст, де пише про добре відоме, часто особисто пережите. В описах дитинства Берінгера, побуту його родини багато дуже точних, переконливих деталей, побачених свіжо й по-своєму. Штрихи в портретах батька й матері зроблені впевненою рукою, вони утворюють об'ємні, психологічно й соціально глибокі образи. В арсеналі письменника різноманітні засоби. Здається, що він свідомо пробує свої сили в різних стильових манерах. Він може бути скрупульозно точним у деталізованих описах обстановки, житла, пейзажу, поведінки персонажів і особливо трудових процесів. Іноді занадто докладним, так що виникає відчуття натуралістичності. Разом з тим йому не чужа й узагальнююча манера, при якій проводяться лише основні лінії, відкидається все другорядне. Такі, наприклад, історія життя Рут або розповідь про роботу в концерні Шпрінгера. Фукс прагне змальовувати життя якнайточніше, використовуючи при цьому широку шкалу зображувальних можливостей, які таїть у собі реалізм. Кожен з персонажів роману має свої барви, свою графіку. Побутова соковитість портрета матері Берінгера не схожа на сатиричну жорстокість зображення Каца.

Такі самі спостереження можна зробити й над прийомами зображення інших героїв роману. Життєрадісний експлуататор Цандер змальований зовсім не такими фарбами, якими виписано колишнього смоляра, а потім робітника меблевої фабрики старого Шнайдера, вкрай терплячого, наділеного розумом і тією внутрішньою культурою, якої зовсім нема в старшого Берінгера і його хазяїна-фабриканта.

Якщо замислитись над різними періодами життя Карла Берінгера, то виявиться, що в кожному з них найбільш позитивним для нього було спілкування з людьми праці й особиста участь в їхній трудовій діяльності. Робітники, фізична праця, якою разом з ними займався юнак, допомагали йому збагнути моральні й матеріальні цінності, недоступні для міщан. Взаємини з робітниками, хай навіть спорадичні, допомогли Берінгеру виробити свою школу етичних оцінок, стали протиотрутою проти міщанського кодексу життя.

Можна твердити, що ідея відродження особистості через прилучення її до боротьби політично свідомої частини робітничого класу, найяскравіше й найпереконливіше розкрита в романі О. Горького «Мати», знаходить своє втілення і в творчості Фукса. Звичайно, роман «Берінгер і давній гнів» не можна порівнювати ні з книгою Горького, ні з романом Анрі Барбюса «Ясність», з якими в творі західнонімецького письменника є точки зіткнення. Але важливо відзначити, що сучасний художник, який по-своєму шукає для героя шлях повноцінного, позитивного буття, відкриває його в тій самій сфері, в якій торували цей шлях його великі попередники.

Саме беручи участь у масовому русі за мир і проти війни, за поліпшення соціального становища трудящих, герой роману знаходить справжній сенс життя, друзів і однодумців, рве ланцюги відчуження, виривається із замкненої келії індивідуалізму й входить у гнівний і кипучий світ. У показі подолання такої властивої сучасній інтелігенції Заходу невіри в майбутнє, безвиході, пасивності й пристосовництва — головне ідейне достоїнство роману Герда Фукса «Берінгер і давній гнів».

Кіра ШАХОВА

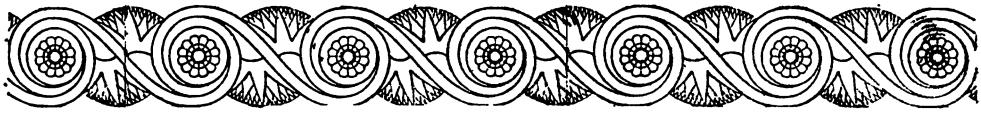

З ЛІРИКИ СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ

Золотої сибірської осені 1966 року один з моїх красноярських друзів подарував мені на день народження невеличкий гарно виданий томик — «Лирика древнего Египта». Ані в той день, ані кількома роками потім я не міг навіть підозрювати, як багато клопоту й радощів принесе мені цей подарунок, — бо врешті-решт предивна поезія стародавніх єгиптян змусила-таки мене взятися за перекладацьке перо.

Як перекладати? І чи має право «третє покоління» називатися перекладом? — автори російського перекладу користувалися німецькими, французькими та англійськими текстами.

Назвав ті перші спроби переспівами — кілька віршів увінчав назвою «Початок радісних пісень», а під нею зазначив: переспіви давньоєгипетської лірики.

Вже тоді я знав, що кілька «ліричних пісень давнього Єгипту» українською мовою переклала 1910 року Леся Українка, але свідомо відкладав ближче знайомство з тими перекладами, хоч «підглянути» кортіло немилосердно. І ось наприкінці минулого року завершив роботу над переспівами — сибірський дарунок мого далекого друга зазвучав українською мовою.

А які ж поезії перекладала Леся Українка? Тепер я з острахом і хвилюванням перегорнув сторінки її перекладів. Впізнав усі вірші! Всі одинадцять!

Та найголовніше, що це були вірші ритмічні, римовані, — адже я теж все ритмізував і поперев'язував римою (в перекладах Анни Ахматової та Віри Потапової поезія стародавніх єгиптян передана у формі верлібру чи, рідше, білого вірша).

У передмові до перекладів Леся Українка аргументує свій вибір: «Перекладені вони на нашу мову... з наукового німецького перекладу.., причому з прозаїчної форми повернені в віршовану. Зроблено се тому, що коли однаково точного перекладу дати не можна, не бувши єгиптологом, і коли ритміка єгипетського вірша та й сама вимова єгипетських слів нікому не відома.., то зоставалося єдино можливим перекладати не букву, а дух первотвору».

«Ритміка єгипетського вірша» не відома й досі, однак зараз переконливо доведено, що вся єгипетська література аж до перших століть першого тисячоліття до нашої ери — це або чисті вірші, або проза ритмізована. Так що, мабуть, даремно сумнівалася Анна Андріївна, «чи наблизити древній вірш до сучасного російського, з твердим метром і римою», коли бралася за ці переклади, — можна було й римувати. Однак, саме завдяки тим сумнівам ми, володіючи російською мовою, маємо змогу нині читати майже дослівний переклад давньоєгипетських поезій. Це ж можна сказати й про переклади Віри Потапової.

Отже, маючи перед собою такий переклад, я намагався якнайретельніше дотримуватись його, а якщо десь і відходив від «букви», то рівно настільки, наскільки це дозволяє нам радіус довільності в переспівах.

Богдан СТЕЛЬМАХ

Львів.

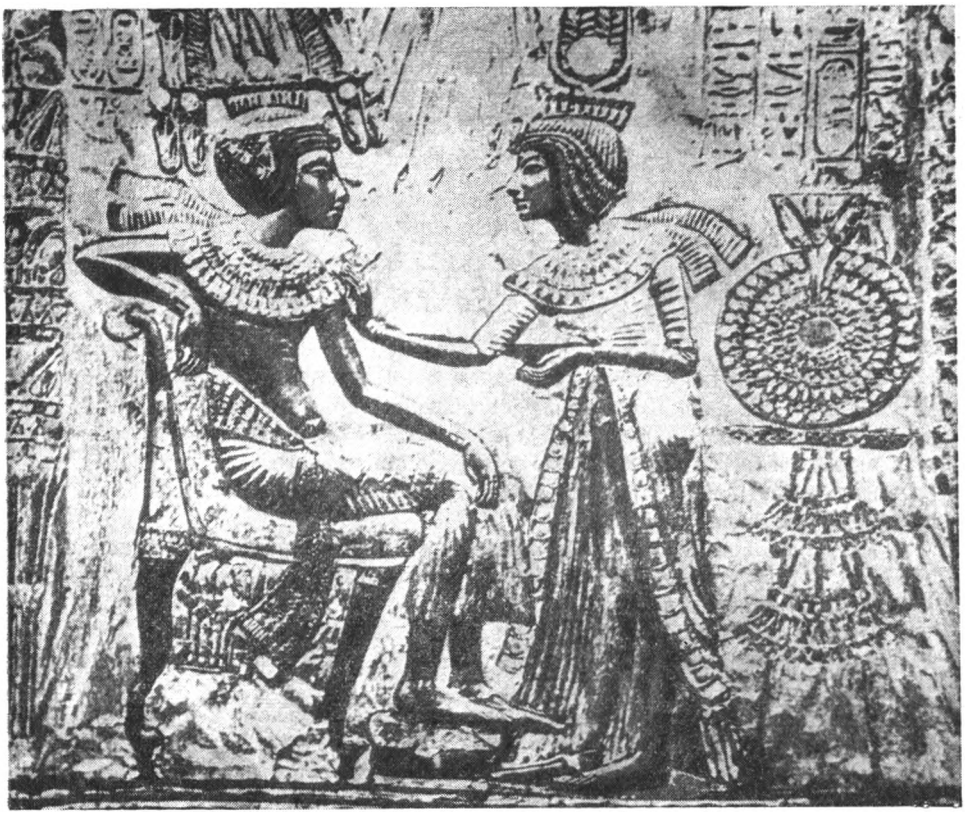

СКАРБНИЦЯ

СИЛА КОХАННЯ

Кохаю я. Кохання, плоть і кров
В мені змішались, як вино з водою,
Як з медом молоко, як біль з бідою,
Як лавр і помаранча в сплеті крон.

Кохаю я. Не гайся до Сестри[1].
Як в бій смертельний огир благородний,
Як до ясел до повних бик голодний,
Так ти лети, о Брате, до Сестри.

Кохаю я. Твоя любов мені —
Небесний дар, відважний ловчий сокіл,
Всеможні та палкі вогні високі;
Небесний дар — твоя любов мені.

---

[1] Сестра, Брат — у стародавньому Єгипті ці слова вживалися також у значенні «кохана», «коханий» (тут і далі примітка автора).

З ПРЕКРАСНИХ І РАДІСНИХ ПІСЕНЬ СЕСТРИ, КОЛИ ВОНА ПОВЕРТАЄТЬСЯ З ЛУГУ

1

Знаючи твої й свої бажання,
Я пішла на луг птахів ловити.
Я пішла на луг тебе любити
Я впіймала в сіті птаха з Пунту [1],

Я впіймала в сіті птаха з Пунту,
Пахнув птах зеленим соком мирри.
Потім вже тебе я стріла, милий, —
Ти казав пустити того птаха.

Ти казав пустити того птаха,
Щоб лишились тільки ми з тобою...
Що це, милий? Я кричу від болю,
А чи птах той вільний, той
пахучий?!

2

Закричало дике гуся
Понад Нілом.
Я в солодких сітях б'юся
Білим тілом.

Я в полоні од любові
Знемагаю.
Чи довіку ми обоє,
Ра мій, раю?

Чи надовго, чи надовго
Ті обійми?
Як повернусь я додому
Без упійми?

Шепче вітер в лузі лозам
Про кохання...
Ой, скажу, що не вдалося
Полювання.

3

Знов до лугу лечу, лечу,
А над лугом — гусей, гусей...
Та мені не до них.
Я кричу,
Я кричу,
Що віднині ти любий мені над усе!
Над усе —
Над зорі і над сонця!
Над усе —
Над матір і над вітця!
Над високі віки!
Над розливи Ріки! —
Тільки б в парі серця,
Тільки б в парі серця.

[1] Пунт — очевидно, країна, звідки до Єгипту завозили парфуми.

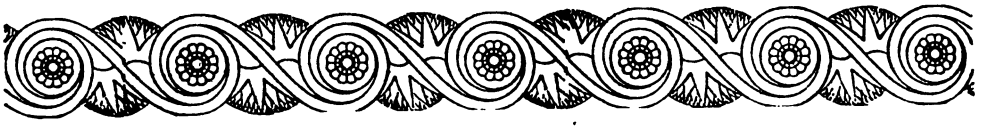

ПОЧАТОК СОЛОДКИХ, ЗНАЙДЕНИХ У МАНУСКРИПТАХ ВИСЛОВЛЮВАНЬ, ЗАПИСАНИХ НАХТ-СОБЕКОМ З НЕКРОПОЛЯ

1

Візьми з собою це і линь-лети
до Неї,
Чекають там тебе лампадки
й орхідеї,
І флейти з арфами. Чека тебе —
Вона.
Ти на додачу Їй дай випити вина.

Її перехитриш в бажанні та у слові,
І стане вашою ця дивна ніч любові.
І визітхне Вона: «О, обіймай мене!»
І так, як нинішня, ніч завтрашня
мине.

2

Як прийдеш ти до Неї з піснями,
Тут важливо,
Щоб сказала Вона: «Поміж нами
Все можливо!»
На подвір'ї нікого — погляньте! —
Тільки вітер гойдає гірлянди.

Небо пада на землю віками
Без вагання,
Небо пахне п'янкими зірками
і коханням.
На подвір'ї нікого — погляньте! —
Тільки вітер гойдає гірлянди.

3

Ото біда — така ще молода,
А вже аркан так міцно накида.
Вже я в петлі Її смолистих кіс,
Вже я навік до віч Її приріс,
В Її намисті я, що в кайданні,
Тавро Її каблучки на мені.

4

Як тебе до мене тягне,
Як обіймів серце прагне,
Нащо довго так мовчати?
О Хатор [1], клянусь, хлопчину
Не покину, в травах скину
Перед ним пахучі шати!

5

Ми над Нілом сховались обоє,
У кущах для людей непомітні.
Дві тарелі, де їжа й напої, —
Так на перса мої подібні.

6

Вона мені таке вчинила,
Про що і згадувати годі;
Ввійшла, а двері — зачинила,
Мене зоставивши при вході.
А що б то глянути ув очі:
«Ти, красеню, ходи зі мною».
Чомусь Вона цієї ночі
Була глухою і німою.

7

Серед ночі якось випадково
Біля дому Її я спіткнувся.
Камінцем у вікно кинув слово —
Камінець не вернувся.

Біля брами стояти на чатах
Для коханця не вельми приємно,
Відчиніться, благаю, о врата,
Відчиніться таємно.

---

[1] Хатор — (ще — Хатхор) богиня радості, кохання і творчості.

То не злочин. Мене там чекають.
У нічному хліві господині
Два жертовні воли ремигають, —
Це для вас, о гостинні!

Вас вшанують, мов доброго бога,
Як нечутно одсунеться засув.
Вам, о врата, — вола-довгорога,
Як одсунеться засув.

А молодшого — вам, о завіси, —
Мовчні стражі нічної гостини,
Щоб сумним не вертався я звідси,
Щоб мене ви впустили.

Ні замків не зоставлять без дані,
Ні ключів; отворіться, о врата!
Хай Сестра у терпкому чеканні
Дочекається Брата.

А ще краще було б, якби теслі
Вас надалі робили з соломи,
Щоб і в місячні ночі і в темні
Цілував я уста її теплі,
Її очі солоні.

НАД РІКОЮ

1

Сестра — на тамтому, далекому березі.
Між нашим коханням ріка протіка.
Дріма крокодил в комишевому пелесі,
І сонце нестерпно його припіка.

Рушаю убрід — ані страху, ні відчаю.
Ніщо не поверне мене навзворот.
Кохання моє прирівнялось до вічності.
Кохання моє — як закляття од вод.

Я бачу! вже бачу! — Сестра наближається.
Я руки простяг — ще два кроки, ще крок...
Вже тільки півкроку між нами лишається:
В обіймах обсохну — дарма, що намок.

2

Обійми ніжних рук її,
Вона в моїх обіймах —
Це Пунту міррові гаї,
Це млосність нерозвійна!

3

Як тільки вона в поцілунку
Поволі уста розтуля,
Я раптом п'янію — без трунку,
Пливе під ногами земля.

4

Коли вже, нарешті, ти постіль постелиш, слуго?
Та тільки дивися — полотна як слід вибирай!
Є царське?
Не гоже!
Згребінне?
Не треба його!
Що міррою пахне — тим ложе для нас вистеляй!

З червоного шовку легеньке накинь покривало,
Щоб тонко і лагідно тіло її обливало.

5

О, чи діждусь я колись насолоди
Рабою бути між її рабинь! —
Ті — ноги їй змивають кожен день,
А я — лиш від нагоди до нагоди.

6

Чи вимолю коли собі у долі
За пралю їй служити! Міг би сам
З одеж змивати мирру і бальзам —
З одеж, в яких співали перса голі.

7

Хочу стати перстенем твоїм
На пелюстці пахучій пальця!
О, щоб так! — пробув би вік твоїм
На пахучім пагінчику пальця.

ФРАГМЕНТИ

1

Цілий день тебе благаю:
Не знущайся без потреби,
Не примушуй до безкраю
В тузі мучитись без тебе!

Вже мій кінь не має стриму,
Колісниця — наче птиця!
Та дарма — вперед нестимусь,
Поки вщент не розлетиться!

2

На щирозлотий острів одплива
Моя Сестра, сп'янівши од любові.
Не покидай, пливім туди обоє,
Допоки в серці ще любов жива!

3

О, день чудового сп'яніння!
Ми разом з ним — любов гряде!
І хай там бурі нетерпіння,
Хай вітер заздрісно гуде, —
Ми разом з ним — любов гряде!

Питаю нишком свого серця:
За що я так його люблю?
На мене, серденько, не сердься,
Хай навіть я тебе згублю
За те, що так його люблю!

ЛЮБОВНЕ ЗАКЛИНАННЯ

Преславні будьте, о богове,—
Ти, Ра [1], ви, Сім Хатор, і всі,
Чиї пов'язки пурпурові
В божественній горять красі!
Нехай Вона іде за мною,
Як віл за пійлом в дні посух,
Як служниця за дітворою,
Як за отарою пастух.

Коли ж не змусите Її ви
Іти за мною — не прощу.
А не діждусь обіймів Діви —
Бусіріс [2] за вогнем пущу.

---

[1] Ра — бог сонця.
[1] Бусіріс — (тепер — Абу-Сір) місто в дельті Нілу.

СЛОВО НА ЗБІР ВИНОГРАДУ

Виноград наш, наче град, —
Хто б такому був не рад!
Щиро тішиться господар:
Небувалий виноград!

Вже сягає нам колін
Соку пінистий рубін,
А на лозах — грона, грона! —
Чути стиглий передзвін.

Глянь на ягоди оці,
Що тримаєш у руці, —
Ще таких ніхто не бачив,
Навіть наші праотці.

А який веселий сік! —
Від журби і туги лік.
Пий же! — в радощах і втісі
Має жити чоловік.

Вечоріє поміж лоз.
Грона сивіють од рос.
Плавають в рожевій піні
Крапелини жовтих ос.

Пий, господарю, до дна
І воздай на схилі дня
Богові похвальне слово,
Щоб в новому році знову
Вдосталь нам було вина.

ПІСНЯ СЕМИ ХАТОР[1]

Наші ритмічні удари — для тебе,
Танцями славимо велич богині —
Слався, о владарко квітів і стебел,
Слався, о сестро небесної сині.

Все це — від тебе: коштовні намиста,
Скіпетри владні і музика мірту,
Слався, о жінко, богине пречиста,
Слався, заступнице ніжного флірту.

Ніч у ніч тебе хвалити —
Від смеркання до світання,
Факели пахкі палити
І оспівувать кохання.

Ти — любов, танок, утіха,
Ти — це музика і слово,
Ти — вино міцне у міхах,
Ти — яскрінь вина міцного.

Музика наша — для тебе, богине,
Славимо радість, неславимо тугу.
Слався, о владарко древа і глини,
Слався, о сестро зеленого лугу.

Все це — від тебе: пісні величальні,
Міфи повчальні і книги пророчі.
Слався у щасті і слався в печалі,
Слався, заступнице творчої ночі.

Ніч у ніч тобі радіти
З юнаками під зірками.
Ми— твої веселі діти,
Перевінчані вінками.

Ти — Ріки пахучі води,
Ти — забави пречудові,
Ти — барвисті хороводи,
Мудрі пустощі любові.

[1] За віруванням стародавніх єгиптян богиня кохання Хатор втілювалась в образи семи богинь — віщунок долі.

ПЛАЧ ІСІДИ ЗА ОСІРІСОМ

Я — жінка, дружина твоя і Сестра.
Приходь, я так прагну уздріти тебе!
Як темно довкола, хоч сонячний Ра
По небу у човні двовесло гребе!

Як темно довкола! Клубочиться тінь —
То серце моє від розлуки згоря.
Горить моє серце, бо тінями стін
Від тебе навіки віддалена я.

На наших містах — руйнування печать.
Шукаю тебе — бездоріжжя і дим.
Кохання твоє оповила печаль.
Не будь так далеко! Без мене! Один!

Поглянь, онде Гор [1] наш вже Сета [2]
зв'язав —
На суд братовбивцю, на страту веде. —
О, ні, недаремно комиш і лоза
Сховали Ісіду [3] і Гора в той день!

Помщуся за тебе! Приходь, не барись!
Це я тебе кличу — Сестра і жона.
В розпуці розлуці лишень не корись —
Нестерпна для плоті твоєї вона.

ОЧІКУВАННЯ ЗУСТРІЧІ

Господарю мій, повелителю,
Між нами і хвилі, і вітер.
Годину чи зо дві ще витерплю,
А далі несила терпіти.

Це станеться нині — ми
стрінемось,

І квіти далекого Пунту
Ввіп'ються пахучими стрілами
У нашу любов незабутню.

Я знаю, тобою вчаровані
Усі найвельможніші дами.
Це так, але ж ми попаровані
Літами й чужими світами.

Тобі я — супруга закохана —
Одвіку, вовіки і присно.
Стою, наче в землю, закопана
В оцю ось розгойдану пристань.

---

[1] Гор — бог, покровитель царів.
[2] Сет — син богині неба Нут.
[3] Ісіда — донька богині неба Нут.

Переспіви Богдана СТЕЛЬМАХА

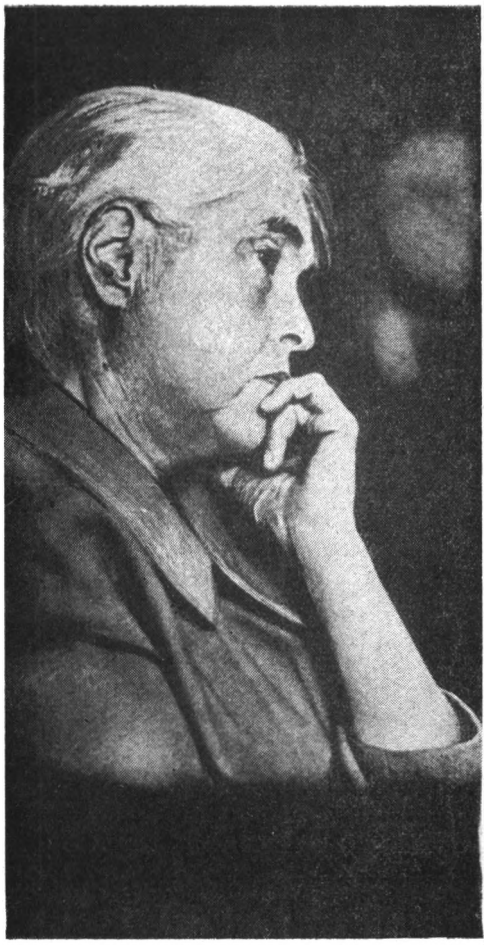

ПИСЬМЕННИК
ЛІТЕРАТУРА
ЖИТТЯ

АННА ЗЕГЕРС

(До 80-річчя з дня народження)

У романі Анни Зегерс «Транзит» (1943) на тлі загальної проблеми про сенс і мету життя розвивається вужча, але дуже важлива тема — про місце в житті й мету творчості письменника (надзвичайно актуальна на той час). Рукопис незакінченого роману письменника Вайделя, який наклав на себе руки при вступі німців до Парижа, потрапляє до Зайдлера, простого робітника, і справляє на нього величезне враження:

«Я забув свій смуток. Я забув свою смертельну нудьгу. І якби я лежав поранений, стікаючи кров'ю, то, читаючи, я забув би про рани. Перебігаючи рядок за рядком, я відчував, що то була моя мова, моя рідна мова, і я вбирав її в себе, як немовля — материнське молоко. Вона не скрипіла й не скреготіла, як та мова, що вихоплювалася з горлянок нацистів, як бряжчала вона в їхніх наказах, що веліли катувати й убивати людей, у гидких запевненнях у покорі, в нудотних брехливих хвастощах; ця мова була серйозна й спокійна. Я раптом відчув себе знову разом зі своїми...

Несподівано, десь на трьохсотій сторінці, все уривалося. Кінця я так і не дізнався. Німці ввійшли в Париж, і Вайдель кинувся збиратися, спаковувати свій скарб, свої папери. Він залишив мене наодинці з останньою, наполовину недописаною сторінкою, він покинув мене. Мене знову охопили безмежний смуток, смертельна туга. Навіщо він позбавив себе життя? Він не мав права кидати мене самого... Він мусив і далі писати нові й нові твори, які врятували б мене від зла. Якби ж то він своєчасно дізнався про мене!»

Ця схвильована апологія письменницької професії, високого й відповідаль-

ного обов'язку майстра, художника слова, утверджує двоєдність слова й діла, знімає їх суперечність, відбиту в міркуваннях Фауста у Гете. А. Зегерс стверджує **дійову** силу слова, здатного допомогти людині віднайти себе, вказати правильний шлях у житті, повести на подвиг.

І в своєму житті, і в праці Анна Зегерс прагнула поєднати слово й діло, практичними справами підтверджувати те, чого вона вчила в своїх книжках. Ще 1933 року вона так визначила мету і сенс своєї творчості: «Ми пишемо не заради того, щоб описувати, а щоб за допомогою описів змінювати дійсність!» У цих словах втілено й основу творчого методу письменниці як видатного представника соціалістичного реалізму в німецькій літературі XX століття.

Анна Зегерс виросла в заможній родині хранителя цінностей собору в м. Майнці, здобула гуманітарну освіту. Замолоду зблизилася з німецькими комуністами й революційними політемігрантами з різних країн Європи. Спілкуючись з ними, вона вперше познайомилася з теорією марксизму. Революційні події в Росії й на батьківщині визначили її остаточний вибір: 1928 року А. Зегерс вступила до Комуністичної партії Німеччини. Так почався її довгий і нелегкий шлях борця-антифашиста. Ось лише окремі віхи цього шляху:

1930 р. А. Зегерс, всупереч антирадянській і мілітаристській істерії в Німеччині, їде до Радянського Союзу на Міжнародну конференцію революційних пролетарських письменників у Харкові, а повернувшись на батьківщину, неодноразово виступає з промовами про Країну Рад; у січні ж 1932 р. публікує статтю про життя В. І. Леніна.

1933 р. нацисти заарештовують А. Зегерс, але пізніше їй щастить емігрувати до Франції; вона змушена залишити на батьківщині матір, яку гітлерівці згодом закатували. Для письменниці починаються тривалі роки еміграції.

1937 р.— участь у II Міжнародному конгресі письменників в Іспанії, де точилася громадянська війна.

1940 р. А. Зегерс з двома дітьми намагається втекти з Парижа, на який наступають гітлерівські війська. Потрапивши під бомбардування, вона змушена повернутися в окупований Париж, переховуватися від гестапівців. Потім вона таємно переходить у неокуповану зону, звідти від'їздить до США, де її разом з іншими антифашистами ізолюють у спецтаборі без права претендувати на американське громадянство, і, нарешті, потрапляє до Мексіки.

1941 р. А. Зегерс збиває автомашина на нічній вулиці Мехіко, коли письменниця поспішала на збори німецьких емігрантів-антифашистів. Друзі потерпають, що вона не виживе, потім — що не зможе писати. Її відповіддю стає роман «Транзит».

Мужність... Прекрасна риса людської вдачі, коли людина ризикує собою заради щастя інших. А. Зегерс діяла так все життя. Дивовижна її величезна громадська активність, готовність, незважаючи на небезпеку, бути там, де вона принесе найбільше користі спільній справі.

А. Зегерс не тільки закликає до боротьби в ім'я свободи, але й являє собою взірець борця: 1933 р. вона стала одним із засновників «Спілки захисту німецьких письменників», яка нелегально переправляла до Німеччини антифашистську літературу, а потім разом з В. Герцфельде, О. М. Графом і Яном Петерсеном, який лишився в Німеччині на нелегальному становищі, починає видавати журнал «Нойє дойче блеттер». Разом з Л. Фейхтвангером вона впорядкувала збірник нарисів про п'ятдесятьох загиблих героїв антифашистської боротьби в Німеччині. В пресі і в промовах вона невтомно закликала до єдності всіх антифашистів. У еміграції в Мексіці, співробітничаючи в журналі «Фрайєс Дойчланд», А. Зегерс продовжувала боротьбу з фашизмом.

Не менш напруженою була суспільна і публіцистична діяльність письменниці й після повернення на батьківщину. Досить нагадати, що після війни А. Зегерс брала участь у Всесвітньому конгресі діячів культури на захист миру у Вроцлаві (1948), була одним з ініціаторів скликання І Всесвітнього конгресу боротьби за мир у Парижі в серпні 1949 р.; коли 1951 року була утворена Всесвітня Рада Миру, письменниця стала її членом і надалі брала активну участь в її діяльності; її було включено до Комітету по міжнародних Ленінських преміях; Г. Нойгебауер справедливо писав у своїй книжці, що А. Зегерс «особисто сприяла тому, щоб всесвітній рух боротьби за мир став дійовою силою народних мас». Сама ж вона, виступаючи в Ерфурті в травні 1952 року, заявила, що «боротьба за мир стала для письменників головним змістом їхньої творчості».

Так, нелегкі шляхи довелося пройти Анні Зегерс, перш ніж вона змогла повернутися на батьківщину в 1947 році. Її повернення в демократичну Німеччину (а не в Майнц, звідки вона родом і де виховувалася), стало ще одним виявом громадянської мужності, високої політичної свідомості. Демократична громадськість належно оцінила заслуги письменниці: з моменту створення Спілки німецьких письменників А. Зегерс

була обрана її президентом. Вона завжди там, куди кличуть її громадянський обов'язок, партійна совість, свідомість своєї особистої причетності до нової, соціалістичної дійсності. Недаремно її літературна й громадська діяльність відзначена міжнародною Ленінською премією «За зміцнення миру між народами» (1951), національними преміями НДР (1951, 1959, 1971) та багатьма іншими виявами визнання видатних досягнень письменниці і діяча німецького та міжнародного руху борців за мир і соціалізм.

Ми говорили досі про Анну Зегерс — людину, комуніста, громадського діяча. Але передовсім вона — письменниця із світовим ім'ям. Які ж лейтмотиви її творчості?

З перших рядків першого великого прозового твору в її творчість входить головна тема — тема бунту, повстання, прагнення розповісти про тих, кого плекає і виховує революційна боротьба пролетаріату. Це і є та Справа, якій присвячують життя герої наступної книжки письменниці «Супутники» (1932): поляк Янек, угорець Палі, болгари Дудов і Димов, Справа, за яку віддають життя австрійські робітники в романі «Шлях через лютий» (1935).

Ідея життя як боротьби, як героїчної Справи, особливо виразно звучить у романі «Сьомий хрест» (1941). Розповідаючи про втечу з фашистського концтабору Вестгофен семи в'язнів, А. Зегерс відтворює широку картину життя в Німеччині, коли там панував фашистський режим. Герой роману Георг, комуніст-підпільник, перебуваючи в ув'язненні в таборі, вірить, що, хоч нацисти й прийшли до влади, їм не вдасться підкорити народ, що люди пригнулися, але не зламалися, що боротьба триває. Георг переміг, досяг свободи, бо він прагнув урятуватися не заради того, щоб вижити (на відміну від інших втікачів), а заради того, щоб далі боротися проти фашизму. Пізнавши «найсильніше в світі», «оцю жадобу справедливості», він не мислить свого життя без участі у визвольній боротьбі. Як комуніст і революціонер, він вбачає свій обов'язок у тому, щоб боротися завжди. Він знає, що якби він не був зараз у Німеччині, то воював би із зброєю в руках в Іспанії.

Так утверджується одна з провідних ідей роману і всієї творчості А. Зегерс: справжній революціонер повинен зберігати відданість обраній справі завжди, за будь-яких обставин; він — носій живих сил свого народу, він не дозволить їм згаснути, він спонукає до дії,— в цьому його найвищий обов'язок перед народом та батьківщиною.

Думка про те, що тільки в справі живе людина, з великою силою втілена в згадуваному вже романі «Транзит», створеному в найтяжчі роки життя письменниці в антифашистській еміграції. Молодий німець — робітник Зайдлер, який утік з концтабору до Франції, стає там свідком горя й бідувань, заподіяних фашистською навалою. З документами письменника-антифашиста Вайделя, який наклав на себе руки, Зайдлер оселяється в Марселі. Вирішивши покинути Європу, він приходить по транзитну візу до іспанського консульства й несподівано одержує відмову: виявляється, Вайдель колись викривав звірства іспанських фашистів. Заїдлер вражений: виходить, цей чоловік живий і після своєї смерті, живий у своїй справі, він, як і раніше, страшний своїм ворогам настільки, що перед ним, вже мертвим, закриваються кордони. Він живий у своїх творах, якими боровся за людей, у своїй справі, якій присвятив усе життя; це й забезпечило йому безсмертя! Це відкриття глибоко вразило Зайдлера, а зустрічі з французькими патріотами, з німецьким комуністом Гайнцом утвердили його в рішенні залишитись і разом з французьким народом боротися за свободу. Так у романі утверджується ідея єдності людей у боротьбі за життя, ідея безсмертя героїв Опору.

У той же час на прикладі багатьох своїх героїв, зовні пересічних людей, письменниця постійно прагне переконати читача, що героїзм не є ознакою особистостей виняткових. Їй близьке горьківське розуміння проблеми: в кожній людині є героїчний початок, кожна людина здатна на мужність, подвиг, самопожертву. Це принципове переконання вона сформулювала в інтерв'ю радянському літературознавцеві В. Девекіну: «Погодьтеся, коли самовідданий вчинок здійснює герой, то всі захоплюються ним, але подумки кажуть: так то ж герой! Зате коли подвиг здійснює людина звичайна, читач замислюється: адже він зроблений, мовляв, з того ж тіста, що і я. Цікаво, а як би я повівся на його місці? Ось ця обставина уявляється мені дуже важливою, бо **я не вважаю героїзм привілеєм обраних»** [1] (підкреслено мною. — **О. Б.**). Герой роману «Транзит» ще не здійснив нічого героїчного, але в ньому живе те справді людяне начало, яке є запорукою готовності до подвигу.

Подальшу розробку тема дії як основи революційного перетворення світу дістала в романі письменниці «Мертві лишаються молодими» (1949), першому після повернення на батьківщину. Його

[1] В. Девекин. Вотум доверия. В кн.: «А. Зегерс. Доверие», — М., «Прогресс», 1969, стор. 392—393.

провідною ідеєю, втіленою вже в самій назві, є утвердження безсмертя революційних традицій, справи визвольної боротьби. Звертаючись до недавнього минулого (1919—1945), розповідаючи про переломні моменти в долі Німеччини в першій половині XX століття, А. Зегерс зображує історію своєї батьківщини як боротьбу двох націй в одній нації: народу, пролетаріату, з одного боку, і правлячих класів — промисловців і буржуазних ділків, солдафонів і нацистів — з другого.

Напевне, ніхто з німецьких письменників XX століття не ставив проблему боротьби двох націй в одній нації так конкретно й гостро, як А. Зегерс. І вирішує вона її, як комуніст: «мертві лишаються молодими», бо справа революції, за яку вони віддали життя, невмируща, боротьба не припиняється ніколи, нові герої продовжують справу загиблих борців. Тільки завдяки їхній боротьбі відродиться нація, прийде світле майбутнє, запанує справжня свобода і демократія.

Першою великою оповіддю про перші роки після визволення Німеччини від нацизму, роки утвердження народно-демократичної влади, став роман «Рішення» (1959). Дія цього складного багатопланового твору відбувається в 1947—51 рр. в США, в Мексіці і в Європі. Головну його тему винесено в назву. На прикладі багатьох героїв — представників різних соціальних верств: робітників і промисловців, журналістів і вчителів, людей, які пережили війну, і тих, котрі тільки починають свій шлях, — письменниця перевіряє різні варіанти «рішення», вибору: за нове життя, яке почалося з руйнування нацистської держави, чи проти нього.

За тяжких часів, коли ворожі сили намагаються придушити паростки нового життя в східній частині Німеччини, народні герої А. Зегерс, всупереч усім перешкодам, ідучи на жертви, переборюючи душевні вагання, роблять свій вибір на користь соціалізму.

До «Рішення» долучається роман «Довір'я» (1968); разом вони, за авторським задумом, утворюють дилогію про події часів становлення демократичної Німеччини. Багатопланове зображення глибоких змін, які відбуваються в молодій республіці, в свідомості її громадян, є особливим досягненням письменниці в цій дилогії.

Водночас А. Зегерс пише ряд інших творів, зокрема, виходять збірки оповідань на антивоєнну тему: «Мир» (1950) і «Перший крок» (1952). У збірці «Мир» ідеться про те, як мирна праця очищає душі й свідомість людей, допомагає їм звільнитися від «воєнних комплексів», зрозуміти й оцінити нову дійсність у демократичній Німеччині. У другій книжці в двадцяти двох коротких історіях А. Зегерс розповідає про події, які привели героїв до руху борців за мир. Перегукуються з тематикою цих збірок повість «Людина та її ім'я» (1952), книжка оповідань «Сила слабких» (1965), повість «Через океан» (1971) та ін. При всій несхожості персонажів, місця й часу дії, ці твори об'єднані органічною для творчості письменниці темою пробудження в простих людях почуття власної гідності, розуміння своєї відповідальності за долю світу, темою формування класової свідомості. А. Зегерс віддає належне героям визвольної боротьби, славить багатство розуму й душі звичайних людей, силу й природність їхніх почуттів. Вона рідко звертається до виняткових ситуацій, надаючи перевагу зображенню людини в буденних умовах її щоденного існування. Але ця зовнішня звичайність зображуваного — оманлива. Ще в 1939 році, в передмові до роману «Порятунок», А. Зегерс зазначала, що це книжка «про те звичайне життя, яке вимагає не меншої мужності, ніж стратосфера чи поле битви». І далі вона писала про своїх рядових персонажів: «Всі найкращі сили народу закладені в них, але ще не пробуджені, не використані». Розбудити їх, залучити до боротьби за високі ідеали — ось висока мета всієї творчості письменниці.

Приклад радянської дійсності постійно надихає А. Зегерс. Як і всі справжні антифашисти, в роки війни вона пов'язувала свої надії на можливість утвердження свободи і справедливості тільки з перемогою Радянського Союзу. І особливий вплив на її творчість мала російська література. Згадуючи про своє перше знайомство з російською класикою, вона розповідає: «Я була зачарована й здивована, я відчула радісне потрясіння.., в російських книжках думки і вчинки... виростали просто з життя. Життя там було більш насичене, ніж моє, люди там були більш, ніж просто «люди», їхні страждання — більш, ніж просто «страждання», їхня свобода — більш, ніж просто «свобода», і сніг — більш, ніж просто «сніг», і хліб — більш, ніж просто «хліб». І саме тому, що все це виростало безпосередньо з життя, я, так би мовити, знайшла в собі сміливість, необхідну для письменницької праці» [1].

Так у творчості А. Зегерс незримо присутні Гоголь, Толстой, Достоєвський, Чехов, Горький. Присвятивши Л. М. Толстому кілька своїх праць, письмен-

[1] Див. у кн.: Т. Л. Мотылева. Анна Зегерс. — М., ГИХЛ, 1953, стор. 239—240.

ниця в його особі склала шану всій російській літературі.

В Радянському Союзі творчість Анни Зегерс популярна від моменту виходу першого її роману «Повстання рибалок», опублікованого російською мовою в 1930 р. Відтоді всі її значні твори майже відразу після появи перекладались у нас. І з кожною новою книжкою А. Зегерс зростає її слава як борця-антифашиста, глибокого мислителя й тонкого художника.

Олег БОЯРСЬКИЙ

Сімферополь.

Анна ЗЕГЕРС

Про виникнення «Війни і миру» (Лист до Жоржі Амаду)

Любий Жоржі!

Я хотіла тобі написати ще до моєї поїздки, але було обмаль часу, а в Радянському Союзі й поготів. Там час промайнув швидко. Не їздила я ні на Волгу, ні до Таджикистану чи Узбекистану. З усіма цими планами цього разу нічого не вийшло. Залишалася я в Москві й сиділа цілими днями в архіві Толстого.

Чому я буваю там, зокрема й сьогодні, тепер, коли перед нами постали складні, вирішальні питання, — це я і хочу пояснити тобі в цьому листі.

Щоб ти зрозумів, чому я так прагну попрацювати в архіві Толстого, нагадаю тобі ту розмову, що відбулося багато років тому в Мексіці між кількома нашими друзями. Ви тоді були здивовані моєю думкою, що письменник міг би навчитись у Толстого більше, ніж у будь-кого з інших епіків.

Чому саме, я спробувала тоді пояснити, вдавшись до мексіканського фрескового живопису. Адже наші друзі-художники якнайтісніше були з ним пов'язані.

Від зародження мексіканського фрескового мистецтва — невдовзі після першої світової війни, коли звістка про Жовтневу революцію через два океани прилинула до південного сусіди Сполучених Штатів, — живописці намагалися зображувати на стінах події з історії та сучасності свого народу так, щоб їх зрозуміла кожна звичайна людина — і дитина, і дорослий.

Як тут, так і там, у нас і у вас, ішлося лише про те, щоб розбудити й зміцнити в народі почуття гідності людської і національної. В древніх, хоча й напівколоніальних країнах, — за допомогою фрескових картин (тоді там тільки частина населення вміла читати й писати), тут, у могутній індустріальній державі, де читати й писати міг кожен, — передусім, звичайно, за допомогою книги.

У нас, в НДР, де активність зрослих кіл читачів ставить письменника перед зовсім новими завданнями — суспільними та естетичними — в газетах і вечірніх лекціях здавна ведуться розмови довкола теоретичних питань. Голови заповнені гарячковими дискусіями навколо, скажімо, проблеми: що таке реалізм, а що — не реалізм.

Деякі написані та намальовані твори засуджуються як «формалістичні», часто справедливо, іноді незаслужено.

Такі дискусії завжди виникали на початку епохи, коли новий зміст творив нову форму, а стара форма існувала чи діяла як «формалістична»», тобто беззмістовна. Старий Вазарі мав на увазі те саме, коли писав, що вчора ще Чімабуе був знаменитістю, а сьогодні вже ім'я Джотто в усіх на устах. Це був початок ренесансного реалізму.

Письменник, заглибившись своїм корінням у дійсність, обирає для зображення якраз ту сторону життя, яка з певних причин особливо хвилює його, найприступніша для його розуміння. Він обирає найближчий для себе предмет, виходячи зі свого обдарування, свого характеру тощо. Але я гадаю, що неправильно, коли він, перш ніж сісти до роботи, більше роздумує над тим, яких осіб треба зобразити, щоб вони були «типовими», і

які шляхи вони мусять здолати, щоб дійти до справжнього конфлікту. Він спочатку бачить ідею, а потім — дійсність, він спершу визначає «типи», а тоді шукає форму, яка повинна їх виразити.

Тепер ти знаєш, який стосунок має все це до моєї роботи в архіві Толстого.

Після численних і тривалих дискусій про ідеї та проблеми великого письменника-реаліста Толстого я прагнула з'ясувати на місці, як він писав свій роман. Для всіх читачів у всіх країнах, на Заході і Сході, роман «Війна і мир» став невід'ємною часткою загальної культури.

З багатьох питань ми можемо розходитися думками. Але ніхто не заперечує, що цей роман, написаний росіянином за царизму в своєму маєтку Ясній Поляні про події, які відбулися за п'ятдесят років перед тим, у часи Наполеона, є набутком нашої спільної світової культури.

Спершу я хотіла поїхати до Ясної Поляни. Але через великі морози поїздку перенесли.

Академія, якій належить архів Толстого, міститься на старій вулиці, яка видається веселою і світлою навіть у похмурі холодні дні. Бо будівлі, зокрема палаци колишніх аристократів, пофарбовані в жовтаві чи вохрові кольори, неначе в різноманітні сонячні відтінки. На початку XIX ст. будинок академії належав К. П. Потьомкіну, дружиною якого була сестра декабриста Трубецького й родичка Пушкіна. В гостях тут часто бував Пушкін. Будівлю, яка сьогодні належить Спілці радянських письменників, описано в романі Толстого «Війна і мир» як дім графа Ростова. Там його діти бешкетували, гралися й танцювали.

На моє прохання зібрали все, що було написано автором під час роботи над «Війною і миром». Виявилися там і номери «Русского вестника», в яких побачили світ перші розділи, спочатку під назвою «Тисяча вісімсот п'ятий рік».

У тому ж номері, з якого почалася публікація «Війни і миру», надруковане продовження «Злочину і кари» Достоєвського. Це те, що єднає обидві книги: в порівнянні ж вони зовсім різні. Як відгомін нашестя, що відбулося близько п'ятдесяти років тому, в голові Розкольникова бродять різні думки. Він хворіє на ідею «все дозволено». Він убиває, він гине. У Толстого ж ми бачимо справжнє нашестя. Водночас він показує, що саме люди переживали при тому, вони не вільні від впливу ідей. Спочатку й князь Андрій снить славою і владою. Він хоче розмахувати прапорами, як Бонапарт на Аркольському мосту.

До цієї теми зверталися всі великі письменники-романісти критичного реалізму. Всі вони, Стендаль, Бальзак і т. д., сприймали вплив духу наполеонівської епохи на молодь як одну з найважливіших проблем сучасної їм доби й розкривали це у своїх творах. У наш час, безперечно, є романи, в яких зображено фашистів, мілітаристів як експлуататорів та паліїв війни, зображено їхню гонитву за прибутками, їхню загарбницьку політику, їхні військові авантюри, — але їхній наступ на душі людей, яких вони одурманюють, деморалізують та обезволюють, рідко стає темою зображення.

Свого часу Толстой описав подвійне, внутрішнє й зовнішнє проникнення ворога, його поразку у війні й переборення його ідеології. Він показав увесь свій народ, і показав так, що ми розуміємо, звідки у нього взялася сила, щоб визволити свою землю. Він так змалював окремих росіян, що їхній внесок у визволення відчутний і нам.

Точки схрещення поступу історії та особистого життя є точками схрещення долі з історичною необхідністю, що ми й простежуємо з самого початку. Але чому він обрав цю епоху, а не іншу? Цих героїв, а не інших? Ці конфлікти, а не інші?

Спершу не було чіткого плану. Не робилося попередніх начерків... Робота над «Війною і миром» почалася зовсім не з війни та миру. Художній задум її був інший... Приблизно в листопаді 1860 р. Толстой приступив до написання роману «Декабристи» (уривок перекладено кількома мовами, німецький переклад вийшов 1924 року у видавництві «Ойген Дідеріхс». Він також зберігається в архіві Толстого). Це роман про су-

часну Толстому добу, досить актуальний, оскільки мав би змальовувати оборону Севастополя та події Кримської війни, в якій брав участь Толстой.

«Ми пережили два великих потрясіння. Спершу, коли розбили Наполеона I, і вдруге, коли Наполеон III розбив нас».

Твір починається з розповіді про те, як після тривалої подорожі перед готелем зупиняється карета з подружжям і двома дорослими дітьми: декабристам, які вціліли після десятиліть заслання, Олександр II дозволив повернутися додому.

У цій редакції «Декабристів» ми зустрічаємо Наташу. Бачимо, як вона входить у світське коло, її заручини. Потім з'являється П'єр і закохується в наречену. Наречений пориває з нею. А за рік по одруженню Наташа поїде слідом за своїм чоловіком П'єром у Сибір.

З «Війни і миру» Наташа і П'єр — відомі. Перечитай останні сторінки, де П'єр, повернувшись після подорожі до дружини та дітей, намагається зв'язатися з групою декабристів.

Як іноді серед полотен живописця раз по раз натрапляєш на ескізи, аж поки митець остаточно не знайде і не випише контури персонажа, так у давніх начерках образу Наташі поволі переймаєшся її чарівністю і цнотою, аж поки вона не постає в усій завершеності.

З цього уривку Толстой нічого не надрукував. Під час його відвідин Лондона 1861 року Герцен багато розповідав письменникові про життя декабристів. Про подробиці Толстой довідався і з альманаху «Полярная звезда», що там виходив. Насамперед йому не давало спокою питання, чому молоді, багаті й щасливі люди, яких чекало блискуче майбутнє, пішли на страждання й самопожертву.

Декабристи, що лишилися живими і в 1856 р. повернулися із Сибіру, були бадьорішими та життєрадіснішими за їхніх ровесників, які спокійно жили собі в палацах і власних маєтках.

Коли Толстой почав міняти героїв твору, їхнє повернення із заслання він пов'язував із подіями давніх часів, із повстанням декабристів 1825 року. Але на той час вони вже мали родини, отож для повнішого розкриття їхньої еволюції Толстой пішов ще далі — до часів їхньої молодості. Так він дійшов до 1805 року.

Він перервав свою роботу над задуманим романом, щоб вивчити епоху наполеонівських воєн.

А коли знову взявся до роботи, його героїв затінив надлишок рис «почасти історичних, почасти станових, почасти просто домислених».

«Отже, втретє я починав спочатку, але з таким почуттям, яке, можливо, здасться дивним багатьом читачам. Це було почуття нерішучості, яке мені важко передати. Я немовби соромився писати про нашу перемогу в боротьбі з бонапартистською Францією, не описуючи одночасно наші невдачі. Та й хто не зазнав цього прихованого почуття ніяковості, фальшу й недовіри, читаючи патріотичні твори про 1812 рік».

З різних причин ми й сьогодні замислюємось над питанням, поставленим Толстим: чому в читача нерідко з'являється «отаке почуття ніяковості, фальшу й недовіри»? Адже для того, щоб читач сприйняв опис перемоги, він мусить постійно відчувати дух боротьби, відчувати, як складно було до тієї перемоги йти.

За останній час у нас багато дискутували з приводу однієї статті Іллі Еренбурга. Еренбург відстоює свободу митців у виборі та розкритті теми. Я чула, що після цієї серйозної статті у вас теж виникли дискусії. В нас багато хто злякався (а декого обнадіяло), що Еренбург захищає «інтуїцію» та «спонтанність»... Мені ж здається, що острах перед «натхненням» як і перед «соціальним замовленням» породжується хибним ходом думок.

Як вже сказано, письменник обирає матеріал, що імпонує особистості автора, його інтелекту, характеру, роздумам. Якщо він митець, то не зможе й не робитиме інакше.

Припустимо, що письменникові замовили розробити тему, пов'язану, скажімо, з проб-

лемами профспілки чи то фабрики, робітничо-селянського факультету чи боротьби за урожай, — автору не написати високомистецького твору, якщо він прагне всього-на-всього виконати замовлення, що мало відповідає його вдачі. Навіть якщо він вивчатиме факти й оперуватиме ними за законами мистецтва соціалістичного реалізму, він при тому буде холодним, холодним лишиться й читач.

Тепер ти можеш запитати: як же бути, коли він не був знайомий з темою? Тут ти маєш рацію. Письменник часто обирає тему згідно із замовленням. Можливо, доти він не бував на селі. Не був і за кордоном. А тепер може їхати до Варшави чи навіть у Китай. Раніше не бачив фабрики. А нині відкриває для себе нову сторону дійсності. Нові ідеї народжуються в його голові.

В такому разі він писатиме свою книгу не лише тому, що дістав замовлення, а й тому, що замовлення дає можливість довіритися матеріалу, який співзвучний його обдаруванню й характеру. Те, що називається замовленням, і те, що називається інтуїцією,— невіддільні одне від одного. Вони виступають у єдності..

Які ж були мої наміри, коли я з'явилася в архіві Толстого (незважаючи на обмежений час та свої недостатні знання) і попросила показати такі потрібні мені рукописи «Війни і миру»?

Простежити, в який спосіб Толстой прийшов до своєї теми, своїх героїв і подій. І тут я побачила, як, намагаючись щонайглибше проникнути в свій матеріал і пов'язані з ним характери, Толстой все глибше занурювався в історію, аж поки епоха наполеонівських воєн не заполонила його остаточно.

Складні в своїх конфліктах, його герої (історичні, напівдомислені, вигадані) могли всебічно розкрити всі свої риси так, як диктувала тема твору. І тема відповідала його власному обдаруванню.

Тут ми маємо справу з «інтуїцією» — що передувала тим дослідженням і роздумам, пошукам і змінам, які ми знаходимо потім,— коли він захопився матеріалом, що живив його геній.

Тут було й «замовлення», коли після тривалих і неспокійних пошуків автор відмовився від попередніх планів і взявся до роботи як до доручення російського народу зобразити й увічнити свою визвольну боротьбу.

Отже, то була не тільки інтуїція, і не тільки замовлення, а і те, і те разом.

Колись ти нам розповів, що ти все осягаєш тільки під час роботи над долею героїв Еренбург помітив щось подібне в Олексія Толстого. Для інших письменників — приміром, для мене — без сумніву, найважливіше зразу накреслити сюжет. Можливо, обидві робочі манери іноді переплітаються, як у тебе, так і в мене.

Читаючи записки Толстого, також знаходиш то одне, то інше, залежно від того, в якій стадії роботи перебуває письменник. Наперед не можна передбачити, що саме в методах роботи митця зумовлене його життям, досвідом, вдачею.

Раніше ми мало дискутували з приводу важливих питань художньої творчості, з приводу того, що в роботі письменника закономірне — як-от ставлення до теми, навколишнього середовища, — і що залежить від його вдачі, темпераменту тощо.

Добре вести дискусії про такі твори, вага й значення яких загальновизнані, — вони можуть бути різні за світоглядом, національністю, мовою,— про твори, що вважаються частиною нашої спільної культури. Тоді можна ставити питання про те, як виникли такі твори, в чому їхня сила і як її досягнуто.

Я не знаю, Жоржі, чи зможуть такі замітки, принаймні частина заміток, зроблених мною в архіві Толстого, замінити тобі листа. Але, будь ласка, напиши, що ти сам думаєш про питання, над якими я сушила голову.

Обіймаю тебе і Селію.
Анна.

Скорочений переклад Олександра НЕЖИВОГО

[1954 р.]

«ГЕНЕРАЛЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА»

Кілька років тому на Заході оголосили досить дивний літературний конкурс. Дивний саме на думку буржуазної преси, оскільки його організатором була штаб-квартира НАТО. «Дипломати і генерали з Евера (Евер — передмістя Брюсселя, де квартирують установи Північноатлантичного блоку.— **Я. В.**) у ролі літературних меценатів — це вже щось зовсім нове й досить дивне», — писала тоді французька газета «Фігаро».

В умовах того конкурсу зазначено, що його завдання — «розповсюджувати атлантичні ідеї». А далі викладались типові для натовської пропаганди тиради про «західну солідарність», «захист вільного світу», «збереження західної цивілізації» та інші кліше з арсеналу лицемірної фразеології «атлантистів».

Спокушаючи письменників великими грошовими преміями і обіцяючи видати премійовані твори великими тиражами, організатори конкурсу — керівники комітету з питань інформації і культурних зв'язків НАТО — однак, не покладалися на самоплив. Вони зверталися до відомих письменників Західної Європи, США, Канади з проханням узяти участь у конкурсі. Рекламний галас навколо конкурсу тривав довгий час.

І що ж вийшло? Нічогісінько! Давно вже минув строк оголошення підсумків, а той комітет НАТО не зробив жодного повідомлення про результати конкурсу. Бельгійська газета «Драпо руж» написала, що, цілком очевидно, «атлантична ідея» не надихнула жодного пристойного письменника на писання творів на замовлення НАТО. Як стало відомо, жюрі засипали своїми рукописами лише майстри дешевих літературних підробок.

Одне слово, цей конкурс відійшов у небуття, про нього перестали й згадувати. Але ж неправильно було б вважати, що в пропагандистських центрах НАТО обмежувалися лише цим літературним конкурсом. Це було початком серії пропагандистських зусиль «атлантистів».

Журнал «Дженерал мілітері рев'ю», що є офіційним виданням Північноатлантичного блоку, надрукував тоді, коли було оголошено літературний конкурс, статтю про роль літератури як засобу «впливу на народи». Побудована на прикладах з відповідної практики в Сполучених Штатах, вона мала цілком очевидне призначення і спрямування: її автори закликали використати досвід США в діяльності НАТО. До речі, саме тоді в апараті комітету інформації і культурних зв'язків з'явилися спеціальні «радники» з питань літератури і книговидання.

Слід звернути увагу на те, що в журналі НАТО наголошувалося, що кожен такий «літературний твір» мав бути спрямований проти вигаданої стратегами Північноатлантичного блоку «радянської загрози».

Література, якої зажадали для своїх політичних потреб верховоди цього блоку, давно вже існує в західних країнах. У Сполучених Штатах вона представлена іменами А. Друрі, Р. Мура, в Англії — Дж. Орвелла, а пізніше — Д. Корнуелла, який пише під псевдонімом Ле Карре, та іншими. Масового поширення набула така література в повоєнні часи в Західній Німеччині. Серед її авторів чимало колишніх гітлерівців і неонацистів.

Зрозуміло, такі автори не прикрашають жодної національної літератури, тим більше, що їхні твори не мають нічого спільного із справжньою літературою. А втім, мілітаристські кола США, Англії, ФРН і особливо діячів НАТО зовсім не цікавлять художні якості цієї книжкової продукції. Їх турбує лише одне: як цей книжковий потік слугує їхнім цілям і задумам. Ось чому керівні кола НАТО вхопилися за досить дивне явище на сучасному західному книжковому ринку, назване досить промовисто: «Генерали крокують у літературу».

Взагалі після другої світової війни на Заході чимало генералів і адміралів узялись за перо. Першими це зробили колишні гітлерівські вояки. Їхня писанина була наскрізь пройнята реваншист-

ським духом і брехнею. Вони силкувались виправдати якщо не весь фашистський рейх, то хоча б німецький генералітет. Що ж до генералів та адміралів союзницьких армій — США, Англії, Канади, то вони також намагались подати в своїх мемуарах другу світову війну у викривленому вигляді, щоб применшити роль у ній Радянського Союзу.

Нинішні генерали, які «крокують у літературу», роблять інше, але не менш шкідливе й небезпечне. Вони пишуть не про минулу війну, а про майбутню. І тут уже вони, можна сказати, впритул наближаються до «атлантичної ідеї».

Звісно, генерали НАТО довгі роки займалися питаннями майбутньої війни. Але штабні ігри і військові маневри були справою самих військових фахівців. Тепер же останні прагнуть до цього залучити мільйони людей, яких постійно переконують у неминучості нової війни, в тому, що загроза цієї війни йде з боку Радянського Союзу.

Слід звернути увагу на особливість теперішньої генеральської писанини. З-під генеральських пер нині виходять не стратегічні дослідження, розраховані на фахівців, а белетризовані описи майбутньої війни, інколи досить спритно скомпоновані — очевидно, не без допомоги закулісних писак. Одне слово, генерали розраховують на широке читацьке коло.

Першим таким опусом була книжка бельгійського генерала Р. Клоза, який обіймав чільну посаду в штабах НАТО. Він описав вигаданий ним блискавичний марш Радянської Армії, яка нібито за 48 годин вийшла на береги Рейну. Р. Клоз перестарався. Його витвір не сподобався навіть верховодам НАТО. Вони поквапилися відмежуватися від нього. Проте генеральський опус устиг відіграти свою шкідливу роль.

Згодом на Заході з'явилася книжка, автором якої був не генерал, а лише підполковник французького генерального штабу Гі Долі. Довкола неї було знято чималий галас. Гі Долі описав у своїй «Шостій колоні» наступ військ країн соціалістичної співдружності на Західну Європу. Причому зробив це так, що догодив генштабові НАТО, який не забарився взяти «Шосту колону» на своє пропагандистське озброєння. Для верховодів НАТО багато значило те, що автором «Шостої колони» виступав французький офіцер. Це певною мірою сприяло кампанії «атлантистів» за повернення Франції до військової організації НАТО, з якої вона вийшла ще 1966 року.

Ще далі пішов колишній заступник начальника генерального штабу Великобританії, колишній командуючий військами НАТО в північній зоні Європи генерал Дж. Хеккет. Він видав книжку «Третя світова війна», до якої додав заголовок «Серпень 1985 року».

З волі Дж. Хеккета приводом до початку третьої світової війни стають бурхливі події в Африці, де проголошують незалежність Зімбабве й Намібія (до речі, генерал-писака, як і слід було цього чекати, дуже прорахувався: народ Зімбабве здобув незалежність 1980 року!). Так от, обидві ці держави в книжці Дж. Хеккета нападають на Південно-Африканську Республіку. Звісно ж, Дж. Хеккет не пропустив нагоди наголосити, що за цими двома державами стоїть Радянський Союз.

Що ж далі? Сполучені Штати подають допомогу ПАР. Американські війська швидко входять у її морські порти, і театр бойових дій дедалі розширюється. Згодом, війна охоплює і Західну Європу, на яку «нападають радянські танки». Потім радянська авіація «починає бомбардувати Англію».

Генерал Дж. Хеккет дуже легко, в цілком «атлантичному» дусі розв'язує цілий ряд «проблем». Тут і «радянська загроза», і «рука Москви» в Африці, і «небезпека» такого явища, як здобуття африканськими країнами незалежності, і наявність «рятівних» для Заходу ракет «Поларіс», і т. д. Недарма ті західні рецензенти, яким теж не чужий «атлантичний» дух, високо оцінили писанину англійського генерала.

Вперше книга Дж. Хеккета вийшла в лондонському видавництві «Айр енд Споттісвуд». Штаб-квартира НАТО, як повідомляла преса, не лише щедро фінансувала це видання, а й гучно розрекламувала його. І от книжку «Третя світова війна» видають на Заході німецькою, французькою, іспанською та іншими мовами.

Розглядаючи цей мілітаристський витвір, західнонімецька газета «Унзере цайт» слушно підкреслює, що головне в ньому — це поширення наклепів на Радянський Союз, сіяння страху перед так званою неминучою «радянською агресією». А страх — це постійний супутник буднів західноєвропейського обивателя, якого збиває з пантелику підступна буржуазна пропаганда, і це саме те, що потрібне верховодам НАТО.

Згадаємо в цьому зв'язку, на чому будується цей агресивний блок. Колишній державний секретар США Джон Фостер Даллес твердив: «Страх — ось що полегшувало справу створення НАТО. Бо ті, ким володіє страх, згуртовуються». І той панічний страх мала викликати вигадана «радянська загроза». Інший політичний діяч Сполучених

Штатів У. Дуглас називав страх, що штучно нагнітається, перед Радянським Союзом і перед комунізмом взагалі «цементом, який скріплював будову НАТО».

Минав час, цей страх поволі розсіювався, й споруда НАТО почала розхитуватися. Отже, виникла потреба в новому «цементі», причому міцнішому, вищої марки. І тут «атлантичні» пропагандисти звернулися до практики літератури, кіно й телебачення жахів. Але жахи на людей мали вже наводити не традиційні вампіри або гігантські горили, а щось інше, пов'язане з політичними цілями НАТО. Так і з'явилися жахи третьої світової війни, розв'язаної, звісно ж, агресивними «червоними». Ці жахи набувають небачених досі масштабів.

Те, що відбувається в теперішній практиці буржуазної пропаганди, дістало назву «вимотування нервів». Нагадаємо, що цей термін виник ще з гітлерівської практики. Саме в арсеналі Геббельса була така настанова: «Перед тим, як перейти до руйнування кісток, м'язів і артерій, слід спершу вимотати нерви». І цю настанову взяли на озброєння в Сполучених Штатах. Один з теоретиків американської пропаганди Дж. Бернхем вважає її за дуже важливу і потрібну в «психологічній війні».

Тож не дивно, що з метою «вимотування нервів» на Заході з'являються й офіційні державні документи, що нагнітають панічний страх. Так, 1977 року президент США Дж. Картер підписав директиву під кодовою назвою «ПД-18» У ній ішлося про те, що в разі ядерної війни Сполученим Штатам доведеться рахуватися із загибеллю 140 мільйонів своїх жителів, з втратою 75 процентів економічного потенціалу Автором цієї директиви був радник президента у питаннях національної безпеки З. Бжезінський. Як бачимо, вона мало чим відрізняється від маоїстської тези про те, що коли в ядерній війні й загине, скажімо, десять процентів усього людства (близько 400 мільйонів людей!), то це ще «не означатиме кінець людства»...

На цю ідею нині працюють генерали, які крокують у літературу, описуючи майбутню війну, запобігти якій можна — це генерали особливо підкреслюють! — «лише збільшенням воєнних асигнувань, створенням нових видів зброї, мілітаризацією»...

Нещодавно нинішній голова військового комітету НАТО норвезький генерал З. Гундерсен виступив з доповіддю в Осло у так званому «Військовому товаристві». А що він намалював уявний майбутній напад військ країн Варшавського Договору на північний фланг НАТО, то став одразу ж потенційним автором книжки на відповідну тему. Преса свідчить, що Гудерсен уже дав згоду взятися за перо.

Та й канадського генерала Г. Піттса, який не перестає твердити про намір країн-учасниць Варшавського Договору блискавично окупувати всю канадську північ, теж попросили благодійники з НАТО описати це в книжці.

За повідомленням західної преси, готуються до видання нові книжки про майбутню війну відставних — американського адмірала Замуолта й англійського генерала Уокера.

Бельгійська «Драпо руж» цілком слушно проливає світло на це явище. Безславний літературний конкурс НАТО, пише газета, показав, що ніхто з відомих чесних письменників не бажає ставати на службу реакційної пропаганди Тож організатори переорієнтувалися на пишучих генералів, які старанно дотримуються умов конкурсу. Все є в їхніх книжках — і «атлантична солідарність», і «захист вільного світу», а головне «радянська загроза»!

Західнонімецький публіцист Ф. Гітцер влучно називає «отруювачами криниць» тих, хто усно або письмово, по радіо або з екранів кіно й телебачення отруює світову атмосферу людиноненависництвом, пропагандою війни, нацьковує один народ на інший. До цих отруювачів приєднались і генерали НАТО Та їхня маячня не має нічого спільного із справжньою літературою. Навіть якщо її преміюватимуть на натовських конкурсах, які називатимуть літературними.

Яків ВАЛАХ

СВІТ ЙОРДАНА ЙОВКОВА

(До 100-річчя з дня народження)

Творчість Йордана Йовкова — відомого майстра болгарської «малої прози» — це хвилююча розповідь про переламну епоху в житті рідного народу, ті соціальні процеси, що відбувалися в Болгарії наприкінці XIX — на початку XX століття. Народився письменник 9 листопада 1880 р. у селі Жеравна, біля підніжжя Старої Планини. Там минуло його дитинство, враження якого живили згодом творчість письменника. Невдовзі сім'я Йовкових переїхала до добруджанського села Чифуткуюсу. З Добруджею — старовинною болгарською землею — пов'язана значна частина біографії письменника. Він писав: «Я тридцять років прожив у селі. Протягом цього часу визначилось і сформувалося моє ставлення до життя і людей. До тих років належать мої найсильніші й найзначніші переживання; звідси і весь мій досвід і спостереження,— весь світ, у якому я живу. З цим світом пов'язана моя літературна творчість».

Писати Йовков почав рано. Його першим друкованим твором був вірш «Під важким хрестом», що побачив світ на сторінках газети «Съзнание» 26 жовтня 1902 року. В творі йдеться про сільського вчителя, який був не лише просвітителем, а й борцем, опорою гноблених.

Проте минули довгі роки творчих пошуків, поки Йовков знайшов себе, свій шлях у літературі.

Великий вплив на письменника справили трагічні події другої Балканської і першої світової воєн, у яких він брав участь. Саме в цей час у творчості Йовкова виразно звучать антивоєнні мотиви. В повісті «Земляки», в оповіданнях і нарисах «Перед Андріанополем», «Остання радість», «Пісня Сольвейг», «Білі троянди», «Білий ескадрон», де ці мотиви дістають глибоке втілення, вже виявили себе провідні риси поетики Йовкова, його самобутнє бачення світу.

Жорстокості загарбницької війни Йовков протиставляє ідеали людяності, краси, справжньої поезії. Носієм високих моральних якостей у творах письменника виступає народ, людина праці з її благородною душею і патріотизмом.

У «Білих трояндах» солдат Спас стає свідком того, як війна руйнує щастя двох молодих людей — сільської вчительки та її нареченого, що загинув від ворожої кулі. Білі троянди постають символом усього того, що жорстоко нівечить війна. Твір звучить як звинувачення силам, ворожим красі, людяності, поезії. Болгарська дослідниця Р. Ликова, чудовий знавець творчості Йовкова, чітко визначила художню логіку його антивоєнних творів: прозаїк показує, як у суворій обстановці воєнних буднів розкриваються найкращі риси людини. Протест проти братовбивчої війни викликає бажання протиставити страшній дійсності високі гуманістичні начала.

Вже у воєнній прозі Йовков виступив як майстер психологічної характеристики. Він уміє відтворити внутрішній світ героя, найтонші порухи в душах людей, поєднати конкретні описи побуту з проникливим ліризмом. Пейзаж у його творах сповнений глибокого філософського змісту.

Після війни головне місце в творчості Йовкова посідає тема селянської праці й побуту, зокрема життя добруджанського села. Добруджа стає центром поетичного світу письменника.

Важливим, етапним твором для Йовкова була збірка «Остання радість» (1926; друге видання під назвою «Колеса співають» вийшло 1933 р.). Сюди ввійшла повість про наївного мрійника і фантазера квіткаря Люцкана. Людина світлої, піднесеної душі, закохана в поезію природи, він стає жертвою війни. Ця повість — найсильніший антивоєнний твір Йовкова.

Разом з тим у збірці «Колеса співають» чільне місце посіла тема праці. В заголовному оповіданні письменник створив образ майстра-коваля Салі Яшара, для якого найвище щастя полягає в тому, щоб робити людям добро. За влучним висловом болгарської дослідниці І. Панової, у цьому творі взаємно доповнюють одна одну теми праці

й краси, краси й кохання. Праця в Йовкова — творча сила, творець життя, перемога й торжество духовної краси людини. Людина в праці — ідейний і моральний вузол людських взаємин. Принципово важливе те, що творча праця у нього протистоїть власницькому началу, прагненню до наживи. Праця, натхнення, краса, свобода, добро — у поетичному словнику Йовкова — споріднені поняття.

Деякі дослідники вважають, що в оповіданнях Йовкова соціальні мотиви приглушені, що в нього моральне начало переважає над соціальним. Спростовуючи цю думку, Р. Ликова доводить, що моральне і соціальне в творчості видатного прозаїка нерозривно пов'язані. Соціальний зміст оповідань Йовкова не на поверхні подій, а в зображенні людини, людської психології, у проявах внутрішнього світу героїв. З виключною силою показав Йовков несумісність чистих людських почуттів із трагізмом повсякденності, із хижацькими законами власницького світу.

Йовков — співець героїчного пориву людини, її прагнення до подвигу. У цьому відношенні характерна збірка «Старопланинські легенди» (1927). За словами академіка П. Зарева, в ній автор прагне по-своєму висвітлити болгарський характер, показати його зміни протягом століть. Однією з провідних у «Легендах» є тема героїчної боротьби проти турецьких поневолювачів.

Критик Г. Цанев писав у 1927 р.: «Старопланинські легенди» сприймаються не як збірка, а як книга, пройнята єдиним духом, єдиним поривом». Це зауваження критика повною мірою стосується й інших збірок оповідань письменника.

«Старопланинські легенди» — яскравий приклад своєрідного жанрового синтезу. Епос і лірика, філософські роздуми й напружений драматизм єднаються в творах письменника, створюючи цілісну поетичну картину світу.

Т. Лапинська в змістовній передмові до українського видання «Старопланинських легенд» («Дніпро», К., 1978) писала про ідейно-тематичну близькість між Йовковим і Василем Стефаником. До цього можна додати, що багато спільного у творах цих майстрів двох слов'янських народів можна також помітити в поетиці та стилістиці, зокрема в принципах компонування збірок і циклів творів.

Велику роль у «Старопланинських легендах» відіграє фольклорне начало. Йовков творчо осмислює народні мотиви. Тут він близький до Єліна-Пеліна. Життя народу, його минуле й сучасне неможливо відобразити, оминувши фольклор,— це та константа, що єднає естетичні погляди двох видатних майстрів болгарської прози. Фольклорний елемент входить у «Старопланинські легенди» і як основний сюжетний мотив, і як засіб характеристики героя. Епіграфи до багатьох оповідань узяті з народних пісень. Епіграф є немовби зерном, з якого виростає твір. Це, зокрема, стосується оповідання «Шибіл» — про всеперемагаючу силу кохання, яке творить чудо, пробуджуючи в суворому, жорстокому гайдукові високі й прекрасні почуття.

Справжньої поезії сповнене оповідання «Індже», в якому поширений серед багатьох народів сюжет про поєдинок батька з сином знаходить нове, несподіване розв'язання. Історія і легенда, поетизація високих моральних якостей людини, загальнолюдське і специфічно болгарське сплавлені в цьому творі в органічне художнє ціле.

Письменник показує Індже в розвитку, в русі. З розбійника він виростає в народного месника. Одного разу почув Індже пісню, складену про нього народом: «Дзвенить пісня під ясним небом, падають слова, наче зерна з важкого колосся. Індже слухає. Щось солодке тане у нього в грудях, котиться сльоза з очей і падає на білу гриву коня. Перша в житті сльоза, пролита Індже».

У своєму ставленні до народної пісні Йовков близький і до майстрів української «малої прози». Згадаємо знову новели В. Стефаника «Кленові листки» і «Вечірня година». Як і в Йовкова та Єліна-Пеліна, в українського новеліста цитати з народних пісень створюють певний настрій, певну емоційну тональність.

З народної пісні виростає і прекрасне оповідання «На Іглічиній галявині» — гімн чистому й поетичному коханню, твір, у якому переплітаються мотиви свободи й подвигу, свободи й кохання, краси людини й краси природи. Цікаво, що пейзаж входить у твір як складова його частина, своєрідно визначаючи його ритм і мелодію.

Йовков — співець сильного, нездоланного кохання, яке підносить людину над приземленістю повсякденності, над міщанським скнінням. Без краси людське життя буде неповним — ця думка з «Старопланинських легенд» прозвучить у збірці «Вечори в Антимовському заїзді» (1928).

У «Вечорах» Йовков знову говорить про трагізм повсякденності, про жорстокість приватновласницьких порядків. Оповідання циклу характеризуються напруженим драматизмом, чіткістю психологічного малюнка.

У цій збірці поєднуються суворий

реалізм і висока романтика. Ось оповідання «Уздовж дротів». Петро Монканин зустрічає незнайомого селянина. «З усього було видно, що він зроду бідняк: сорочка — самі латки, пришиті великими стібками, пояс зношений, шаровари теж. До того ж був босий». Виявляється, що в цього селянина тяжко хворіє дочка, але він вірить, що дівчина видужає, коли побачить білу ластівку. І він вирушає на пошуки дивного птаха. Біла ластівка стає символом невловимого щастя, людської надії, життя. Р. Ликова називає цю ластівку символом усієї творчості Йовкова.

В оповіданні «Чужосілець» — інша трагедія: бідняк втрачає свого єдиного коня. Селяни, які перед тим накинулися на «чужака» за те, що він пустив коня в чуже поле, довідались про його горе й хочуть допомогти йому. Та кінь помирає. «Чужосілець залишився сам. Ніде не було нікого, та й ніхто не міг йому допомогти. Він сів навпочіпки біля коня. Потім опустився на землю, взяв коневу голову й поклав собі на коліна. На нього дивилося велике, повне страждання й болю око, і в глибині його відбивалися яскраві промені зірок».

Слово Йовкова вбирає в себе величезну енергію; в ньому сконцентрований ідейно-емоційний заряд надзвичайної сили.

Своєрідним продовженням «Вечорів на Антимовському заїзді» стала збірка «Жіноче серце» (1933). Відгукуючись на її вихід, Г. Цанев писав: «Тут немає героїв, а є люди. Автор відчуває, що лише в малому й незначному житті, в найзвичайнісіньких обставинах і випадках розкривається справжня суть людини. Майстерність Йовкова в тому, що він уміє бачити в малому факті, в повсякденному жесті відображення душі».

Одним з останніх творів Йовкова була збірка «Якби вони вміли говорити». В цій книжці кілька тем. Оповідання, в яких ідеться про розпад помістя (чифліка), про долю людей, що жили в ньому, поєднуються тут з чудовими новелами про тварин — друзів людини. П. Зарев зазначає: «Випадки із життя тварин і людські переживання перегукуються, злиті в гармонійній єдності. Паралелі й взаємозв'язки сполучаються в єдине сюжетне ціле». Твори взаємно доповнюють один одного, створюючи своєрідний роман.

Об'єднані оповідання і місцем дії, і персонажами.

Дія відбувається в невеличкому чифліку, що розпадається під тиском зовнішніх сил. Продаж, ліквідація чифліка сприймається як драма патріархально-буржуазної власності. І тут Йовков знову виносить вирок власницькому світу. І знову він протиставляє поезію праці, безкорисливість, внутрішню свободу — жорстокості, неправді й хижацтву.

Із збірок оповідань Йовкова постає своєрідний, неповторний поетичний світ письменника. Оповідання його — важливий етап у розвитку болгарської прози. Іскра Панова в цікавому дослідженні «Вазов, Єлін-Пелін, Йовков — майстри оповідання» пише: «Якщо Вазов після Визволення прагнув свідчити й нагадувати, судити й надихати, формувати громадську й національну свідомість; якщо Єлін-Пелін прагнув показати, що відбувалося в нашому селі, розкрити його драму й поезію, надати слово його людям,— то Йовкову... випало завдання показати масштаб людини з народу, розкрити її моральний потенціал у хвилини душевного піднесення». В цьому ж дослідженні Панова зазначає: «Коли читаєш оповідання Вазова чи Єліна-Пеліна, кажеш: «Бачиш, як буває, що трапляється з людьми». Коли ж читаєш Йовкова, думаєш: «Ось які були люди».

Оповідь у Йовкова тече природно, невимушено. В одному оповіданні письменник поєднує кілька сюжетних ліній, створюючи багатоплановий і багатоголосий твір, в якому за кожним словом, за кожною ситуацією стоять багаті життєві спостереження автора, його роздуми й переживання, його багатий досвід художника-патріота й гуманіста.

Збірки оповідань — найкраща частина творчої спадщини Йовкова. Саме вони принесли йому загальне визнання і в Болгарії, і далеко за її межами. Та письменник творив і в інших жанрах. Йому належить роман «Маєток на кордоні», драми «Албена» (1930) й «Боряна» (1932), деякі інші твори. В останні роки життя письменник працював над сатиричним романом «Пригоди Гороломова», який залишився незавершеним.

Творчість Йордана Йовкова — важливий етап у розвитку критичного реалізму в болгарській літературі. Письменники соціалістичної Болгарії продовжують і розвивають йовковські традиції. Це відчутно, зокрема, в творчості Павла Вежинова, Івайла Петрова, Василя Попова, Йордана Радичкова.

Твори Йовкова перекладено мовами багатьох народів світу. Він один з найвідоміших за межами своєї батьківщини болгарських письменників.

З роками творчість Йовкова не старіє, навпаки — перед нами відкриваються нові й нові грані його поетичного світу, його таланту, що утверджує красу й велич народу, оспівує його безсмертний подвиг у боротьбі за свободу.

Марк ГОЛЬБЕРГ

Дрогобич.

З ПОГЛЯДУ РЕЦЕНЗЕНТА

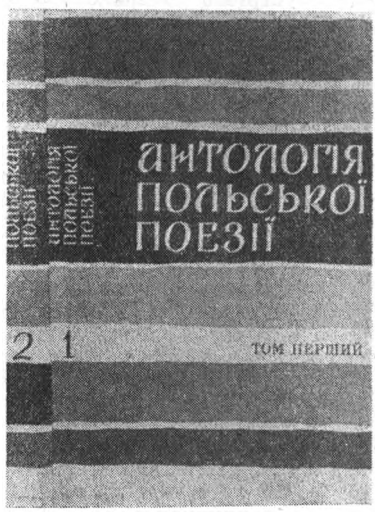

СУТТЄВІСТЬ ПОЕЗІЇ

Антологія польської поезії. Київ, «Дніпро», 1979.

Ця книга виросла не тільки з перекладацьких публікацій — журнальних, книжкових чи газетних. З'явилася вона з підгрунтя глибшого: з надр історії, із взаємного тяжіння братніх культур, із спільної боротьби за революційні, гуманістичні ідеали. Бодай натяку на музейність немає в двох її томах, дарма що охоплюють вони чотири з половиною сторіччя і чимало імен, які стали слов'янською, європейською, світовою класикою.

Перед нами — антологія польської поезії в українських перекладах.

Не так давно в Польській Народній Республіці побачила світ аналогічна антологія поезії української. Перегук символічний, він підтверджує міцність контактів, які склалися між нашими соціалістичними культурами.

Разом з тим українська антологія польської поезії задумана як акція, важлива не тільки в культурному, а й у суспільно-політичному відношенні. Про це свідчить сам склад редакційної колегії. До очолюваної академіком М. Бажаном редколегії увійшли керівники видавництва (О. Бандура) і Спілки письменників УРСР (Б. Олійник), авторитети полоністики (Г. Вервес, укладачі й коментатори: першого тому — В. Ведіна, другого — Ю. Булаховська) і теорії перекладу (В. Коптілов). Перший том з'явився під загальною редакцією Д. Паламарчука, другий — Д. Павличка.

Такий склад визначив і принципи добору авторів, перекладачів, творів, що лягли в основу видання.

Ця книга політична від першого рядка до останнього. Вона політична і там, де мова йде про історичні події в житті Польщі, в літопису польсько-радянських зв'язків, — але також і там, де про політику начебто й не йдеться. Політика пронизує пейзажі цієї книги і палкі любовні оповіді, насичує актуальністю її сатиричні пасажі, надає сучасного звучання фольклорним і класичним мотивам у поетів сьогоднішніх. А поетів минулого допомагає прочитати не відсторонено, а при грозових спалахах сьогоденних ідеологічних битв.

«Звичайно, антологія (хоч би як вона чудово була укладена і який би мала великий обсяг) не може охопити всієї польської поезії, проте може дати уявлення про її живий і тісний зв'язок із долею народу»,— пише у передмові Я. Івашкевич. Нехай читач з особливою увагою поставиться до цих слів. Вони вказують на той глибинний корінь, який єднав і єднає польську, українську, російську, білоруську поезії в спорідненість аж ніяк не просто мовну чи літературну.

Нашим поезіям ніколи не було затишно в «солов'їному саду» самодостатньої і самозамкнутої белетристики. «Живий і тісний зв'язок із долею народу», впевненість у тому, що «поезія — це вітчизна» (як вигукував Міцкевич), не дозволяли перетворювати вірші на інтелектуальні іграшки. Чи варто говорити, що літературі Норвіда чи

Франка, Пушкіна чи Лесі Українки інтелектуальності вистачало — як вистачало і витонченості? Та все ж покликання цих поезій було в тому, щоб лишатися невсипущою совістю народу.

Лиш заклинаю — берегти надії,
Нести народу сяєво знання,
А як на смерть іти — хай не жаліє
Із вас ніхто свого ясного дня.

Ю. Словацький, «Мій заповіт»
(пер. М. Рильського)

Поети й вірші в наших літературах (маю на увазі найкращих поетів і найкращі вірші) були «полководцями людської сили» (В. Маяковський). Недарма перший том антології, в якому вміщений і «Мій заповіт» Ю. Словацького, завершується «Варшав'янкою» — бойовим гімном революціонерів Польщі та Росії, однієї з пісень Жовтневої революції:

Вгору здіймаймо прапор наш сміло,
Хай завивають бурі ворожі,
Хай ще гнітить нас проклята сила,
Хай ще не завтра ми переможем...

Люд наш робочий з голоду гине,
Злочин у злоті — мов у болоті,
Вічна ганьба тим, хто в дні ці пломінні
Стати боїться на ешафоті...

Гей, позбиваймо царські корони!
Наші народи терном вінчані,
Кров'ю прогнилі змиємо трони,
Скоро вже прийдуть дні їх останні.

В. Свенціцький, «Варшав'янка»
(пер В. Коптілова)

«Варшав'янка» написана за тридцять з лишком років до Жовтня. Читаючи її, ми, нащадки, можемо оцінити силу поетичного передбачення і могутність поетичного слова в класових битвах історії.

Не дивно, що в деякі — трагічні — моменти свого буття народи наші вбачали у рідній поезії одну з найголовніших, незаперечних запорук свого історичного безсмертя і свободи. Про це писав Тарасу Шевченку його товариш по Оренбурзькому засланню, польський демократ А. Сова:

Чудо сонця бачиш, брате?
Так, як сонце не сховати
В ясний день, — сховать не може
Слова жоден із тиранів,
Бо воно, те слово боже, —
У співців, не в капеланів!
Утікає морок з поля,
Коли день забагрянів.
Не за горами там воля.
Де народ співця родив!

А. Сова, «Братові Тарасу Шевченку»
(пер. М. Рильського)

«Шлях польського слова — це горде і сміливе прийняття відповідальності перед майбуттям свого народу», — слушно резюмує радянська критика [1]. Відповідальність перед майбуттям додавала сили поетам — не тільки польським, а й українським, і російським, — у найчорніші дні репресій і кривавих чвар, з допомогою яких царизм намагався розколоти (а тим самим — духовно виснажити) наші народи. Але не чвари, а згуртування народів у боротьбі з тиранією уміли передбачати передові уми Польщі, Росії, України. Передбачати навіть в умовах, здавалось би, безнадійних:

— Слава, о слава! — хор загримів. —
Закув цар польщизну вражу! —
І наче вітер згори зашумів:
— За вашу вольність і нашу!

— Це, бунтарі, вам царський закон!
Випити горя вам чашу! —
І прозвучала відповідь знов:
— За вашу вольность і нашу!

Співи замовкли о пізній порі,
З ляку цар дума про стражу...
Глянув — знамена шумлять угорі:
— За вашу вольность і нашу!

М. Романовський, «Польські знамена в Кремлі».
(Пер. О. Мокровольського)

Добрі традиції минулого набули нового значення в сучасних умовах.

Одна з реалізацій такої можливості — рецензована антологія.

Дружба народів і літератур складається з безлічі прикладів особистої дружби: з діалогів, що взаємно збагачують митців різних націй. Саме крізь ці живі, неповторно-індивідуальні зустрічі й діалоги ясніше проступають риси типологічної спорідненості, що далеко виходять за рамки особистих смаків.

Ю. Щербак згадує про Я. Івашкевича: «Перебуваючи в Києві 1974 року, письменник розповів у редакції журналу «Всесвіт» зворушливу історію про польську поетесу, яка під час окупації жила поблизу Майданека; разом з матір'ю випікала вона хліб, клала в ті свіжоспечені буханці польські книжки — вірші й прозу — і таємно передавала хліб у концтабір, бо навіть там, перед лицем смерті, в'язні зберігали високу людську гідність і залишалися людьми, навіть у жахливих умовах нацистської неволі потребуючи не лише хліба повсякденного, але й духовної їжі...» [1]. А ось сам Я. Івашкевич пише про блокадний Ленінград і його поетів: «Страшні умови буття зривали з людей усе, що було фальшивим чи умовним, що було тимчасовим. Залишилися якості стійкі, те, що в людину вкладено навічно». Лишилися твердість духу — і життєва (буквально, не метафорично життєва) потреба в слові, яке могло б дати «поетичні еквіваленти справжніх подій... Те, наскільки ця поезія була потрібна всім — і авторам, і слухачам, — є великим утвердженням, —

[1] В. Огнев. О современной польской поэзии. — В кн.: «Современная польская поэзия». — М., Прогресс, 1971, стор. 3.

[1] Ю. Щербак, «Сад Ярослава Івашкевича», «Літературна Україна», 1977, 22 квітня.

оптимістичною оцінкою людської творчості...»[1].

Перед нами не просто перегук цитат. Зримо протягуються ниті, що зв'язують, скажімо, М. Тихонова, поета блокадного Ленінграда, Я. Івашкевича, що ростив «сад» нової польської культури над згарищами війни, — і М. Бажана, постійного перекладача обох цих поетів. І Ю. Щербака, який знайомить нас в антології з віршами Т. Ружевича, своєю мужністю і мудрістю такого близького тій поезії, про яку казав Я. Івашкевич:

обличчя вітчизни

вітчизна це країна дитинства
місце народження
це мала і найближча
вітчизна...

в дитинстві ти пізнаєш
квіти трави збіжжя
тварини
лани луки
слова плоди

вітчизна сміється

спочатку вітчизна
близько
рукою можна дістати

лише пізніше росте
сходить кров'ю
болить

Т. Ружевич, «...обличчя вітчизни» (пер. Ю. Щербака)

Так вимальовується поетичний і перекладацький контекст, всередині якого ідейна суть кожного окремого твору значно розширюється. Від взаємодії текстів — до діалогу культур. Від діалогу культур — до єдності наших народів. Шлях складний, і не можна тлумачити цей поступ прямолінійно. Але не бачити за філологією історію, за поетикою політику не можна тим більше.

Авторські добірки представлені в антології по-різному; деякі — одним перекладачем, інші — кількома. І на те й на інше є свої підстави. По-перше, існують поети, в яких широчінь тематичного діапазону, довга творча еволюція дозволяє (а іноді й вимагає) кількох інтерпретаторів. По-друге, існують в активі українського перекладу й давніші, широко відомі інтерпретації, що не застаріли й на сьогодні. А переклади, наприклад, М. Рильського критика недарма називає «вічними».

Проте в цілому виграють добірки «моноперекладацькі». Програють — ті, де число перекладачів мало не дорівнює кількості віршів у добірці. Чи ж можна за таких умов установити справжній «зв'язок часів» між оригіналом і читачем? А високі принципи сучасного радянського перекладу орієнтують саме на це.

Зате читач відзначить перекладачів «багатоавторських», від Максима Рильського і Миколи Бажана до середньої і молодшої перекладацької генерації. Їхні імена зустрічаються в різних розділах книги — від Ренесансу до новітньої поезії. Отже, поряд зі спільним внеском у стильове багатоголосся двотомника, кожен із цих перекладачів створив ще й власну «антологію в антології». Ось де суворо перевіряються і вимогливість перекладача, і його мистецтво перевтілення.

Ми не сплутаємо в передачі Д. Паламарчука пафосне, повне напруги красномовство Францішека Карпинського, саркастичну енергію Адама Асника, публіцистичну прямоту Адама Міцкевича («Ода до молодості»). Не сплутаємо, але в той же час відчуємо стильове співзвуччя цих віршів. Чи існувало воно до перекладача і поза ним? Безумовно. Перекладацький контекст не виникає з нічого, із суб'єктивної волі інтерпретатора. Але саме перекладач це співзвуччя доніс до читача.

Те саме можна сказати про Д. Павличка і Р. Лубківського. Їхні переклади складають добру третину двотомника. Але й тут вірші єднаються в перекладацькі цикли. Ядучі, гнівні, відкрито публіцистичні твори — стихія Д. Павличка. А Р. Лубківського, хоч випадало йому перекладати речі й такого плану, вабить фольклорна метафорика, м'який ліризм. (І цьому не суперечить, скажімо, елегантно-нещадний Галчинський у репродукції того ж Р. Лубківського).

«Антологій в антології» знайдемо немало. Серед них — цикли перекладів Д. Білоуса, О. Мокровольського, В. Коптілова. Такою ж мірою «циклізовані» праці Л. Череватенка, В. Житника, М. Литвинця. Всіх нема сенсу перелічувати — важливо інше. Цикли народжує певна творча логіка. Потрібне вміння не тільки дібрати собі твір для перекладу, а й відмовитись, передати іншому інтерпретаторові вірші, що випадають з твого творчого контексту. Так «доручив» іншим перекладачам Д. Паламарчук «Над глибинами» Асника або О. Мокровольський Яструна «Пісню Ярославни» і «Смерть Вергілія».

Відданість своєму перекладацькому мистецтву породжує скромність, але вона породжує і сміливість. М. Рильський як перекладач наважився посперечатися з О. Пушкіним. Високо оцінивши пушкінський переклад «Трьох Будрисів» Міцкевича («Будрис і його сини»), він не погодився з пушкінським переспівом балади «Чати» («Воєвода»). В першому випадку «великий російський поет... з дивовижною точністю передав і зміст, і образну систему, і ритм оригіналу»; в другому — «багато в чому відійшов од тексту Міцкевича...»[1].

Випадок цей настільки цікавий і повчаль-

[1] Я. Івашкевич, «Поети Ленінграда», «Літературна Україна», 1977, 19 квітня.

[1] М. Рыльский, «Поэзия Адама Мицкевича». — М., ГИХЛ, 1956, стор. 69—70.

ний, що на ньому варто зупинитися докладніше.

Сюжетом оригіналу керує пристрасть. Старого воєводи — до молодої дружини, юнака — до втраченої красуні, і її — до цього юнака. Пристрасть, яку всі персонажі даремно намагаються в собі притлумити: воєвода — помстою, дружина — подружнім обов'язком, юнак — досадою і дорікaннями. Звідси тло балади — зразково романтичне, за влучним зауваженням словацького теоретика перекладу А. Поповича. Ніч, тінистий сад, густа альтана, сорочка героїні, що біліє в темряві, обурений і захеканий воєвода, охоплений жагою юнак, знеможена молода дружина... І через усю баладу — нестямний мотив тіла: втраченого, купленого воєводою за гроші, тіла жаданого і слабкого, неприступного і піддатливого. Все це невідривне від Міцкевичевого сюжету «фатальних пристрастей». І все це другорядне для сюжету пушкінського. Бо, зберігши зовнішню фабульну канву, Пушкін змінив жанр. Мальовнича, сповнена нюансами і контрастами почуттів балада перетворилася в притчу: стислу і грізну. Притчу не стільки про «пристрасті фатальні», скільки про «долю», від якої «захисту нема».

Перечитаймо фрагмент: при побіжному погляді він видається майже ідентичним і в Пушкіна, і в Рильського. Обидва поети змальовують збори воєводи на нічні чати, а тоді — вбивчо-чітке за своєю «розкадровкою» приготування до пострілу:

«Приготуй-но рушниці та візьми ладівниці,
Та скоріше, не гайся й хвилини!»

Воєвода з Наумом, криті вітровим шумом,
Добули з ладівниці набої,
Відкусили зубами, притовкли шомполами,
Підіймають рушниці обоє.

«Дай ружье;
Приготовь мешок, веревку,
Да сними с гвоздя винтовку,
Ну, за мною!... Я ж ее!»...

Панна плачет и тоскует,
Он колени ей целует,
А сквозь ветви те глядят;
Ружья на земь опустили,
По патрону откусили,
Вбили шомполом заряд.

Те, що здавалося близьким, виявляється дуже різним. У М. Рильського (як і в А. Міцкевича) — баладна «швидкість гола», пряма фіксація вчинків, що вже несе в собі і психологічний коментар, і емоційний заряд. Нехай польський поет у цьому відношенні навіть послідовніший: вся хроніка подій незмінно витримана в нього в оповідально-минулому часі; воєвода настільки поглинутий приготуванням, що йому ніколи навіть поквапити слугу, — нехай М. Рильський більше схильний до варіацій часових форм і до відвертості емоцій, — в цілому оригінал і переклад тут збігаються не тільки ситуативно, а й стилістично.

Інакше у Пушкіна. Його воєвода схожий на царя Дадона з казки про золотого півника або на стару царицю з казки про золоту рибку. Він охоплений ідеєю власної всемогутності. У вчинку дружини воєвода вбачає не стільки подружню зраду, скільки непокору собі як «могутньому владареві долі». Бо саме таким владарем він себе і бачить: владарем тіла й духу, дружини й слуги, життя і смерті.

І так само, як Дадон, воєвода творить якийсь зловісний ритуал: механічно-бездушне, жорстоке приготування до вбивства, яке обернеться самовбивством. Чим безапеляційніший ритм, чим слухняніше, дзеркальніше вторує козак рухам свого пана, тим примарніша його покора, тим оманливіше це позірне всесилля зла. Козак і справді якоюсь мірою є віддзеркаленням воєводи, але — тим особливим, віщим пушкінським «дзеркальцем», що «відає всю правдоньку» і виголошує всі вироки.

Це не «краще» і не «гірше», ніж у Міцкевича,— це мовлено інакше: за законами не балади, а притчі.

І М. Рильський, вірний О. Пушкіну як оригінальному письменникові, якого сам дбайливо перекладав, за тим же принципом вірності не пішов слідом за ним, відтворюючи «Чати».

Діалог наших поезій багато чого відкриває не тільки в літературі, яка сприймається, але й у літературі, яка сприймає. Хто з українських читачів не пам'ятає музичної теми в ліриці М. Бажана? Вічна тема, але інтерпретує її майстер історично-конкретно, ідейно-цілісно. В антології заспівом цієї теми в Бажановому циклі перекладів стала «Колиска пісні» Ципріяна Норвіда.

Поезія — чи є воно щось суттєве? — наївно, але й мудро допитувалася селянка в одній із п'єс Шекспіра. Музика — чи є воно щось суттєве? — запитує перекладач устами Норвіда. І відповідає: суттєве, коли вона, так само як народна пісня, «вийшла... з дна людських глибин, вгамованих до краю», коли «свій зойк, свій плин бере звідтіль вона...».

Норвідів заспів підхоплюють у Бажановому перекладацькому контексті немало віршів Я. Івашкевича. Хотілось би звернути увагу читачів на два твори: «Шуман» і «Шопен». Це знову вірші про музику і знову ж не тільки про неї. Передовсім це вірші про народні витоки мистецтва, про його життєві першооснови. «Бур виття страхітне», що прокочується біографіями Шопена, Шумана, інших творців музики, трагічне, але не даремне. Аби мистецтво могло живити душі людські, «немов із підземних гли-

бин... вивести тінь Еврідікн», воно повинно витримати ці бурі своєї епохи, прожити разом з народом його долю. Чим лютіший шабаш антинародних сил старого суспільства довкола національних геніїв минулого, тим швидше музика цих геніїв стає голосом народу.

Так лейтмотив громадянської відповідальності мистецтва, його не тільки наочного, а й глибинного зв'язку з часом, його «суттєвості» — об'єднує й оригінальну, й перекладацьку творчість М. Бажана.

Антологія дає можливість вслухатися в перегук не лише поетів, а й перекладачів з різних наших республік. Український читач книги напевне простягне руку й до полиці з російськими чи білоруськими перекладами: а як там? Що відкрив в оригіналі той чи той тлумач? Якими несподіваними, але й закономірними гранями повертається першотекст у стихії іншої, та водночас спорідненої мови?

Польське Відродження і барокко відтворені в антології стилістично переконливо. В цьому заслуга і досвідчених майстрів, і талановитих перекладачів «середньої генерації» — та чи їх тільки? Хіба не допоміг їм досвід російськомовних колег, від Л. Мартинова до А. Еппеля, котрий так віртуозно пропустив польське барокко «крізь Кантеміра»?

Аналогічна картина з лірикою XX століття. Коли мініатюри М. Павликовської-Яснoржевської в прочитанні Д. Павличка не програють навіть поряд з найкращими перекладами А. Ахматової («Ніка»), — коли успіх Л. Мартинова, що довів перекладність «неперекладної» словотворчої фантазії Ю. Тувіма «Зелень», надихнув українських інтерпретаторів (згадаємо Тувімів цикл із книги перекладів Р. Лубківського «Слов'янське небо»), — то все це належить розглядати не як розрізнені епізоди, а як складові частини величезного за масштабом і вагою процесу — взаємозбагачення наших культур через переклад.

Е. Мартинова, білоруська дослідниця і теоретик перекладу, робить висновок: перекладацькі перегуки між нашими республіками завжди мають подвійну цінність. По-перше, вони допомагають розв'язувати спільні проблеми перекладу. А по-друге, виявляють точки перехрещення різнонаціональних літературних і стилістичних традицій.

Ось «Бал в опері» Ю. Тувіма в подвійній репродукції Д. Самойлова і М. Лукаша. Д. Самойлов як перекладач спирається тут на сатиру Маяковського. Польські магнати, що витанцьовують «фуріозо» під охороною багнетів і філерів, нагадують читачеві і гротескову постать Вудро Вільсона, і антиімперіалістичні памфлети В. Маяковського 20-х років, і його ж агітвірші проти непманів і міщан. Відчутна в Д. Самойлова і перелицьовка стилю Ігоря Сєверяніна: його будуарно-аксесуарних вишуканостей, його іншомовного словесного мотлоху і нарочито перекручених неологізмів. Асоціація також виправдана. Адже «окаянная пляска» (А. Ахматова) петербурзьких вельмож передреволюційних років соціально близька шампань-шантанній оргії варшавських вельмож 1936 року. Там і тут шаленіє бенкет класово приречених.

У М. Лукаша історико-соціальне прочитання оригіналу таке саме, проте стильова проекція перекладу інша. «Салон» витискається «ярмарком». На авансцену вриваються слова низові, хльосткі, наповнені фонетичними перегуками, слова вузької і соковитої семантики. Розгортається картина, що бере початок чи то в Котляревського, чи то у фантасмагоріях Гоголя, чи у «Гофмановій ночі» Бажана. Порівняймо:

Джаз, гремящий фуриозо,
Душный запах туберозы —
В ноздри, в кровь плац-адьютанта.
(Темп: шампань, шантан, антанта.)
И — схватить, и только — бедра.
Только — бодро, бодро, бодро.
И уж вскачь, и взор — кастетом.
По паркетам пируэтом.

Мідно, срібно, джазко, різко,
Блиском плюска, брязком бризка:
Всіх прибулих ловлять сітьми
Б'ючі, звучі, рвучі ритми.
Вже взялись месьє за дам.
І вже — дай! Дам, дам!
Зір, як магній, миттю жахне.
Мов кастетом раптом трахне.
Туберозно б'є у ніздрі,
Тягне спорзно в льоті бистрім
Плоть на плоть і хіть на хіть...
Скоком-боком хить та хить...

Так виникає результат на диво цікавий і знаменний. Ні високий професійний рівень, ні точність ідейної трактовки не є для радянської школи перекладу привілеєм небагатьох майстрів. Переклади Д. Самойлова і М. Лукаша не «витісняють» один одного, а змагаються між собою, взаємозбагачуються і один одного корегують. Тож ми й не здивуємось, коли при перевиданнях «Балу» М. Лукаш озирнеться на досвід товариша і трохи вгамує чепуристу «буїсть» своєї версії, аби не перетувімити самого Тувіма. Але й Д. Самойлов — навзаєм — перечитавши український переклад, чіткіше розчує низове підгрунтя поеми, рідше повторюватиме і частіше винахідливо відтворюватиме викривальний словесний «панканкан» Тувіма.

Ще один приклад. Гостро-сатиричного «Шпика» В. Броневського переклали українською Б. Олійник, білоруською — Ю. Гаврук. До речі, переклад відкриває нам поновому українського поета. Ми знали Олійника-лірика, Олійника-епіка. Та голос, сповнений такої пристрасної політичної інвективи і гіркого сарказму, голос Бориса Олійника-сатирика для багатьох читачів буде несподіванкою.

В обох версіях уповні відчутна затхла атмосфера передвоєнної Польщі, де на кожному кроці стовбичить шпик, де поліційні чини не тільки нівечать на допитах тіла своїх жертв, а й намагаються оплутати «мжичкою» зради молоді душі.

Він служить в охороні, у дефензиві польській.
Він дивиться на мене, бо він ось тут, на зборах...
Товаришам він каже: «Зустрінемось
на Вольській!»
А завтра всіх їх видасть отой таємний ворог.

Він — вуха стін, він — всюди, потвора
найбрудніша,
Він обертає слово на гавкання собаче.
Ще з задуму в поета він може вкрасти вірша,
Фальшивих сліз долити тим, хто ночами плаче.

...Глянь у вікно: проходить закутана у сіре
Пальто груднева мжичка, як шпик, як та
примара.
Мла нам встеляє очі, як ті шибки трактиру...
Нас покидає юність — фальшивий наш
товариш.

Час поміркувати не тільки над завданнями, антологією виконаними, а й над завданнями на майбутнє. Я. Івашкевич мав рацію, пишучи в передмові, що всього багатства польської поезії не охопить ніяка антологія. Та все ж деякі прогалини нинішнього видання, особливо другого тому (відсутність Веслави Шимборської, наприклад), цілком можна заповнити. Варто було б розширити перекладацький корпус — причому не тільки новими іменами. Згадані вже Д. Білоус і Б. Олійник спроможні дати значно більше перекладів, ніж вони дали тепер; та й не тільки вони.

Слід ретельніше поставитись і до складання авторських біодовідок. Коли, поряд з фактографічною канвою, залишити характеристики творчості поетів, — треба набагато збільшити їхній обсяг. Справді-бо, чи може літературознавець у двох-трьох реченнях розповісти про творчий шлях, який у деяких письменників займає півсторіччя?..

Не завадила б тут і певна уніфікація. В одних поетів псевдоніми чомусь розкриті, в інших — чомусь ні. Те саме стосується і перекладацької діяльності польських письменників. У деяких довідках названі переклади із західноєвропейських мов, але випущені переклади з мов східнослов'янських; в інших — навпаки; а є й такі, де вони взагалі не названі.

Чим відповідальніше видання, тим більші вимоги ставляться до нього. Про значення антології вже йшлося вище. Значення це неабияке і в республіканському, і у всесоюзному, і в міжнародному контексті.

Вся книга є утвердженням суттєвості поезії як уроку історії, актуального і в сьогоденних ідеологічних боях. Вся вона — запорука нерозривних духовних зв'язків між нашими культурами і народами.

Марина НОВИКОВА

Сімферополь.

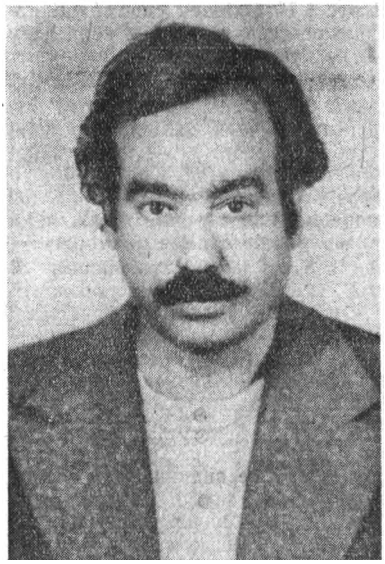

МУХАММЕД ШЕХАДЕ

ЗАЛИШАЮСЬ!

Киньте мене до в'язниці,
Руки закуйте в кайдани,
Нацькуйте на мене ката —
Я залишаюсь!

Лаштуйте петлю зміїну,
На страту тягніть моє тіло
І попіл од мене розвійте —
Я залишаюсь!

Кров'ю моєю писатимуть
Люди на аркушах часу
Віщі слова про свободу.
Я — залишаюсь!

* * *

Для тебе мій вірш, вітчизно,—
І думка, і серце, і віра.
Робітникам і селянам
Несу вогонь свого слова.
Нехай воно ляже, мов квітка,
На руки мойого народу,
Нехай у пітьмі смолоскипом
Дорогу борцям осяває,
Які не стають на коліна,
Бо душі світліють любов'ю
До тебе, до тебе, вітчизно, —
Зоря моя, біль мій і пісня.

* * *

Час невблаганний
В минуле відносить хвилини —
Тільки земля,
Рідна земля залишається.

Хмари грозові
Затьмарюють небо високе, —
Хмари не вічні,
І сонцю належить майбутнє.

Браття! Я вірю:
Ніхто і нізащо у світі
Нас не здолає,
Бо ми присягнули вітчизні.

Авторизований переклад з арабської
Юрія ТЕРЕЩЕНКА

ІНТЕРВ'Ю
•ВСЕСВІТУ•

СЛОВО СЛУЖИТЬ БОРОТЬБІ

(Розмова з палестинським поетом Мухаммедом Шехаде)

З молодим палестинським письменником Мухаммедом Шехаде ми зустрілися в редакції «Всесвіту». Розмовляли без перекладача: закінчивши факультет міжнародних відносин Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, Мухаммед Шехаде вдосконалився у слов'янських мовах настільки, що навіть перекладає художню літературу з кількох.

Народився М. Шехаде 1945 року в селі поблизу Єрусалима, в убогій селянській родині. По закінченні середньої школи вчився в Бейрутському університеті. Не маючи змоги платити за навчання, полишає університет і працює вчителем в одній з єрусалимських шкіл. Окупація Ізраїлем арабських земель сповнила юнака гнівом і обуренням. Обравши собі за зброю слово, він пише пройняті ненавистю до окупантів вірші, бере участь у патріотичному русі.

1969 року він приїхав до СРСР на навчання. Через шість років М. Шехаде повернувся на батьківщину з дипломом Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, проте там його чекали утиски і переслідування з боку ізраїльських властей. Його звільняють з роботи у Віфлеємському університеті і як «інакомислячого» кидають до в'язниці. Після виходу з ув'язнення Шехаде співробітничає з такими палестинськими прогресивними газетами, як «Аль-Фажр» («Зоря») і «Атталія» («Авангард»), викладає історію в середній школі. Нині він аспірант Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Писати Мухаммед Шехаде почав ще зі шкільної лави. На сьогодні його поезії друкувалися більше як у двадцяти журналах, він автор двох збірок віршів — «Залишаюсь» та «Сильніше за ката», публіцистичної книжки «Проблеми арабської єдності». А недавно Мухаммед спробував себе в галузі художнього перекладу. До редакції він приніс кілька своїх перекладів, виданих торік в Єрусалимі. Переважно це твори радянських авторів: «Лота» Муси Джаліля, «Райдуга» С. Маршака, «Минька» П. Макрушенка, «Чиї чобітки?» Н. Павлова, «Наказ по шостому полку» М. Внукова... В їхньому художньому оформленні використані ілюстрації з радянських видань. За цими малюнками, а ще за знайомими видавничими марками «Веселки», «Детской литературы», «Малыша», прикрашеними арабською в'яззю, можна безпомилково визначити адресатів цих книжок...

— Так, це для наших дітлахів, — посміхається молодий поет і одразу серйознішає. — Нині їм доводиться особливо скрутно. І коли я перекладав, скажімо, «Лоту» Муси Джаліля чи «Наказ по шостому полку» М. Внукова, то думав про ті випробування, які випали на долю радянських дітей у роки фашистської навали. Хотів, щоб наші підлітки училися стійкості й мужності на прикладах героїзму, виявленого маленькими патріотами Радянської країни. Взагалі, інтерес до СРСР серед палестинців надзвичайно великий. Адже ваша країна вперше в історії людства явила світові зразок нового суспільства, вільного від соціального і національного гноблення. До того ж жодна інша держава не виступає так

твердо і послідовно на захист законних прав арабського народу Палестини. Тож ці книжки, видані з нагоди Міжнародного року дитини, розійшлися у нас дуже швидко...

Гортаю принесені Мухаммедом Шехаде книжки. Нагадують вони наші «метелики» воєнних літ. Дешевий папір, ілюстрації бліді, в один колір, як на ксерокопіях...

— З виданням книг у нас сутужно, — перехоплює мій погляд М. Шехаде. — Є великі видавництва, обладнані за останнім словом техніки, але їхні власники таких книжок нізащо не друкуватимуть, бо вважають їх «шкідливими». Прогресивні ж видавництва невеликі й настільки завантажені, що випустити у світ книжку для нас, палестинських арабів, неабияка проблема. До того ж це пов'язано із значними витратами, а літератори працюють переважно вчителями чи журналістами, і їхні заробітки досить скромні. Пошлюся хоча б на себе. Працюючи в газеті, я одержував на місяць «суму», якої вистачало мені хіба що на сигарети. Тож не дивно, що талановитий наш поет Халі-Тума, аби заробити на прожиток, вимушений працювати... офіціантом. Про ці та інші труднощі, з якими стикаються арабські письменники, немало йшлося на III-й конференції Спілки письменників і журналістів Палестини, що відбулася цього року в Бейруті...

Прошу гостя докладніше розповісти про роботу конференції, її значення для палестинського арабського письменства.

— Цей представницький форум,— каже М. Шехаде,— прогресивна преса назвала конференцією на захист демократичних свобод: у виступах багатьох її делегатів звучали заклики до розгортання широкої боротьби за демократичні права для всіх арабських палестинських письменників, особливо тих, які перебувають на окупованих землях, а також прогресивних літераторів Єгипту. Важливим практичним заходом конференції було створення Організаційного бюро допомоги письменникам і журналістам окупованих земель. Адже нам доводиться писати, а точніше — воювати словом, в тяжких умовах окупації, відірваності від братніх арабських та інших прогресивних письменників світу. Сіоністські агресори намагаються упокорити наш народ не лише силою зброї, а й завдаючи удару нашій духовній культурі. Зокрема, вони роблять спроби присвоїти собі палестинський арабський фольклор, видаючи за єврейські наші народні пісні, казки, навіть вбрання. Проти таких намагань «колонізаторів від культури» активно виступали і виступають прогресивні діячі культури, письменники. Назву хоча б книжки Алі-аль-Халілі «Палестинська література і класи», «Палестинські робітничі та дитячі пісні», в яких він відстоює самобутність нашої культури, захищає її від зазіхань сіоністів. Разом з Джаміль-аль-Сальхутом ми також підготували фольклорний збірник, де представлені зразки палестинських народних пісень, прислів'їв та приказок, звичаїв тощо.

Форми дискримінації щодо діячів культури арабського народу Палестини з боку властей Ізраїлю найрізноманітніші. Виступаючи на конференції, прозаїк Махмуд Шукейр навів численні приклади переслідувань, арештів і примусових виселень письменників, свавілля військової цензури. Все це, звісно, негативно позначається на літературному процесі. Досить сказати, що в нас майже відсутня така необхідна складова частина будь-якого національного письменства, як критика, бо для існування її немає відповідних передумов.

Аналізуючи стан палестинської арабської літератури на окупованих землях, інший наш прозаїк Халіль Савахери у своєму виступі відзначив, що коли в більшості творів до початку ізраїльської агресії 1967 року переважали мотиви страждання, туги за втраченою батьківщиною, а література мала загалом національно-романтичний характер, то тепер її провідною темою стала боротьба за національне та соціальне визволення, й у кращих своїх зразках вона наближається

до соціалістичного реалізму. На мою думку, цей висновок одного з провідних наших письменників вельми важливий і показовий — він засвідчує активізацію палестинської літератури, значні якісні зміни, що відбулися в ній.

Конференція прийняла політичну резолюцію, в якій, між іншим, говориться: «Імперіалістичний наступ на Близькому Сході має на меті примусити арабські народи капітулювати. Небезпечним кроком у цьому напрямку стала кемп-девідська змова, спрямована на те, щоб повернути назад колесо історії, знову утвердити панування і гегемонію міжнародного імперіалізму на чолі з імперіалізмом США в цьому регіоні, завдати удару арабському національно-визвольному рухові, ліквідувати національне питання палестинського народу...» В резолюції накреслено програму боротьби арабського народу Палестини й згуртування всіх національно-патріотичних сил довкола ОВП. Вже один факт прийняття такого документу на конференції, яку відкрив керівник ОВП Ясір Арафат, свідчить про те велике значення, що його надає Організація визволення Палестини діяльності Спілки письменників і журналістів, і це не може не наснажувати нас, літераторів...

Запитую наостанок Мухаммеда Шехаде про його творчі плани.

— Роки, проведені в Радянському Союзі, надзвичайно збагатили мене як письменника, — відповідає він. — Адже СРСР — це країна з багатющими традиціями революційної літератури. В цьому відношенні особисто мені стали дуже близькими «Як гартувалася сталь» Миколи Островського і «Мати» Максима Горького. Ці книги вчать боротися за світлі ідеали революції, вчать перемагати. І я хочу писати так, щоб і мої вірші прислужилися боротьбі палестинського народу за його національне й соціальне визволення.

Розмову вів Олекса ІВАНЕВИЧ

Книжки, перекладені Мухаммедом Шехаде.

ГЛАШАТАЙ ВЕЛИКОЇ ДРУЖБИ

Михайло Мольнар вступає у полудень свого віку. П'ятдесят — це багато чи мало? Сидимо на зелених схилах, там, де «хвиля дніпровська б'є», раз у раз поглядаю на свого співрозмовника — рухливого, з молодечим блиском карих очей,— і здається, наче й не уривалась колишня, давня розмова на берегах Влтави. П'ятдесят людських літ — це пора сподівань, що все найважливіше — попереду, і пора звершень, бо ж нуртують сили — фізичні і духовні.

Беру в руки стос паперу — «До бібліографії праць М. Мольнара». Перелік не претендує на вичерпність, адже скільки їх — то більших, то дрібніших статей і заміток чеською, словацькою, українською, російською мовами розпорошилося по газетних та журнальних шпальтах Чехословаччини, Радянського Союзу та й інших країн — хіба усе збереш? Проте й так, закінчена 1978 роком, бібліографія обіймає понад півтисячі назв.

Монографії, упорядкування і редакція окремих видань, бібліографічні збірники, статті, рецензії, замітки, публікації невідомих матеріалів — ось у що виливається бурхлива дослідницька діяльність Михайла Мольнара. Поле, яке вона осягає, надзвичайно широке: тут і спадщина українських, чеських та словацьких письменників-класиків, і художнє слово представників Закарпаття, і творчість україномовних письменників Словаччини, і благородна подвижницька місія відомих і менш відомих перекладачів. Усе це розмаїття зацікавлень виростає в струнку систему, якщо зважити, що кожне з них — наче гілка на одному дереві, назва якому взаємозв'язки і взаємозбагачення слов'янських народів і літератур.

Для М. Мольнара немає тем «вартих» і «не вартих» його пера, — він відгукується на все, що додає хоча б найменший штрих до картини міжслов'янського єднання: чи це публікація нікому ще невідомих листів Івана Франка, а чи коротенька газетна інформація про франківський вечір. Причім відгукується відразу, оперативно, злободенно. І в цьому плані Михайло Мольнар видається нам продовжувачем кращих традицій давніх хроністів, а його твори, взяті разом, складають поетичний літопис чехословацько-української дружби. Власне, так і зветься рубрика, яку він уже впродовж п'яти років веде в пряшівському журналі «Дружно вперед», з місяця в місяць розкриваючи нові цікаві сторінки братніх взаємовідносин.

Вченого з Чехословаччини добре знають на Україні. Він частий гість Києва, і, напевне, не останню роль у цьому відіграє й те, що тут минули роки його

юності, тут він, аспірант Київського університету, одержав путівку в наукове життя.

Майбутній кандидат наук здобував учений ступінь, маючи вже чималий творчий доробок. 1954 року в Празі серію «Пісні народів» започаткувала укладена ним збірка «Україна в піснях», що містила паралельні тексти українською та чеською мовами 65 народних пісень (в тому числі 22 на слова Т. Шевченка). Там же в 1956 році до сторіччя з дня народження Каменяра вийшла його брошура «Великий син українського народу Іван Франко». Цьому ж ювілеєві був присвячений і об'ємний збірник статей «З історії чехословацько-українських зв'язків», що побачив світ за редакцією М. Мольнара 1957 року в Братіславі. Через два роки, доповнений і перекладений українською мовою, він був виданий удруге, спеціально для читачів Радянської України. Того ж таки 1957 року виходить (також у Братіславі) відомий нині кожному студенту-славісту фундаментальний збірник документів і матеріалів «Зв'язки Івана Франка з чехами та словаками». (Співавтором-упорядником його була літературознавець із Львова Марія-Ірина Мундяк (1928—1958), життєва путь якої, на жаль, ненадовго, але так гармонійно переплелася з життєвою дорогою її чехословацького колеги).

Якщо до цих видань додати ще окремі номери чехословацьких журналів, підготовлені М. Мольнаром і повністю присвячені українській літературі, якщо згадати, що на цей час він уже був автором понад сотні друкованих статей і заміток, знайшов і опублікував невідомий лист Г. Сковороди, невідому рецензію І. Франка на чеські переклади поезій Т. Шевченка, невідомі листи О. Кобилянської до чеського перекладача Ф. Ржегоржа, то стане зрозумілим, що 23 травня 1960 року перед Ученою радою Київського університету стояв не науковець-початківець, а дослідник з цілком сформованими поглядами.

Саме тому навіть такий суворий критик, як Максим Рильський почав свій відгук на його дисертацію словами: «М. Мольнар добре відомий в сучасному українському, чеському та словацькому літературознавстві рядом праць, присвячених чехословацько-українським зв'язкам і українській літературі, яку він невтомно популяризує в Чехословаччині». Висновок поета-академіка гласив: «Михайло Мольнар — досвідчений і дозрілий науковий працівник, що цілком опанував марксистсько-ленінську методологію. Йому властиве вміння не тільки наполегливо збирати потрібні матеріали, але й будувати на основі цих матеріалів стрункі концепції. Не маю найменшого сумніву щодо справедливості надання Михайлу Мольнару вченого ступеня кандидата філологічних наук».

Наступного року, якраз до сотої річниці смерті великого Кобзаря і до П'ятого міжнародного з'їзду славістів, дисертація М. Мольнара «Тарас Шевченко у чехів та словаків» була видана в Пряшеві як монографія. На титульному аркуші стояла присвята: «Дружньому колективу кафедри історії української літератури Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка, з яким я спільно працював три незабутні роки».

Монографія заповнила відчутну прогалину в шевченкознавстві, ввела в обіг багато нових, не відомих раніше фактів, внесла суттєві корективи в усталені, традиційні уявлення про чехословацьку шевченкіану. Нині досліджувати відгомін Шевченкової творчості в Чехії чи на Словаччині і не звернутися до цієї капітальної праці — просто немислимо.

Книга «Тарас Шевченко у чехів та словаків» склала третій том серії «Статті, матеріали й дослідження до історії чехословацько-українських взаємовідносин», яку автор почав згаданими вже тут виданнями 50-х років. А продовжили цю серію дальші праці Михайла Мольнара: упорядкована ним вибрана спадщина чеського вченого, що вийшла в Києві 1963 року під назвою «Людвік Куба про Україну» та перше синтетичне дослідження словацько-українських взаємозв'язків XIX—XX століть «Словаки і українці. Причинки до словацько-українських взаємин з додатком документів» (Пряшів, 1965).

— Мій девіз — ad fontes,— каже М. Мольнар і повторює: — Ad fontes! До джерел!

І нараз стає зрозуміло, що забезпечує неминущу цінність і популярність його науковим роботам: він не довіряє сліпо жодним найповажнішим авторитетам, він усе перевіряє сам, доторкаючись власними руками, на все дивиться власними очима, і це дозволяє йому побачити нове там, де інші, прямуючи наїжджеными коліями, недбало перегорнуть — може, і всоте,— ледь ковзнувши поглядом, котрусь із сторінок рукопису. Читач це добре відчуває, він знає, що одержує інформацію «з перших рук», і тому з довірою тягнеться до Мольнарових праць.

Ці праці при всій їх науковій вартості мають ще одну відмітну рису — вони розраховані на широку аудиторію, себто з цікавістю читаються не лише науковцями, а й кожною освіченою людиною. Мольнарові-оповідачеві чужий су-

хий академізм, та це просто й не в'яжеться з його живою, жвавою, темпераментною натурою, яка постійно прагне дії.

Його діяльність не обмежується нивою літературознавства, вона постійно виривається у сферу щоденного громадського життя.

По закінченні аспірантури Михайло Мольнар працював завідуючим відділом літератури Чехословацько-радянського інституту Словацької Академії наук, з 1964 року був спочатку вченим секретарем, згодом заступником директора, а потім і директором Інституту світової літератури і мов Словацької Академії наук. Нині він науковий працівник Інституту літературознавства Словацької Академії наук. Водночас обіймає посади секретаря первинної партійної організації та заступника голови філіалу Союзу чехословацько-радянської дружби, плідно працює у Спілці письменників Словаччини, Культурному союзі українських трудящих ЧССР, Соціалістичній академії ССР, різних видавництвах, редакціях тощо.

Сидимо на зелених дніпрових схилах так, як сиділи колись, 1967 року, над Влтавою, і говоримо так, ніби продовжуємо тодішню розмову, і мимоволі спадає на думку, що однією з визначальних рис Михайла Мольнара як людини є його сталість, вірність своїм засадам. У всьому — в почуттях, у науці, в політиці, в повсякденному житті.

Якось само собою напрошується питання про творчі плани.

— Своїм найпершоряднішим обов'язком,— каже М. Мольнар,— вважаю видання шостого тому «чехословацько-українських взаємовідносин». Цей том має вийти десь наприкінці року. Буде це збірка моїх статей.

Книга матиме назву «Зустрічі культур» і складатиметься з трьох розділів. Перший присвячено провісникам чехословацько-українських взаємин, таким як Богуш Носак-Незабудов, особливо любимий автором Франтішек Ржегорж, Людвік Куба, Адольф Черний, Зденек Неєдлий (у його спадщині знайдено три дослідження з історії України) та Лацо Новомеський (збірка віршів якого, до речі, вийшла українською мовою, і переклала їх Лариса Мольнар — дружина і помічниця).

Другий, найбільший, розділ міститиме розвідки про перші чехословацькі відгуки на творчість І. Котляревського, про відгомін українських народних пісень та козацьких дум на Словаччині, про чеського композитора В. Єдлічку, знайомого з Т. Шевченком, про Шевченків «Заповіт» у чехів та словаків (цю роботу автор присвятив «своєму вчителеві— шевченкознавцю Є. П. Кирилюкові»), а також про перші українські переклади творів В. Ганки, Я. Коллара та словацьких народних пісень. Автор поділиться з читачем своїми успіхами і невдачами, які понад двадцять років супроводжують його в пошуках франківської епістолярії (адже йому вдалося знайти понад сорок листів Великого Каменяра). Розділ зватиметься «З минулого у сучасність», і, отже, не меншу увагу буде приділено літературним зв'язкам останніх десятиліть. Героями оповідей цього розділу стануть Павло Тичина, Максим Рильський, Володимир Сосюра, Леонід Первомайський, Олесь Гончар, з одного боку, і Ян Понічан, Штефан Крчмери, Андрей Мраз, Павол Горов, з другого, у їх взаємоперевисаннях до культур братніх слов'янських народів.

Заключний розділ відведено представникам української літератури Чехословаччини (Василь Гренджа-Донський, Ірина Невицька, Федір Лазорик та ін.).

— А далі...— продовжує Михайло Мольнар.— Далі хочу видати документи та листування українських і чеських та словацьких діячів культури.

Невичерпна енергія ювіляра — запорука того, що ці задуми незабаром збудуться.

«Натхненний глашатай великої дружби» — так назвав колись М. Мольнар одну з перших своїх статей про Ф. Ржегоржа. Чи можна знайти слова, які б точніше, місткіше характеризували суть діяльності самого Михайла Мольнара! Адже це він прийняв естафету від українських, чеських та словацьких подвижників, подібних до Франтішка Ржегоржа, це він продовжує їхні традиції, це він щодня — і в будні кропітких пошуків, і в свята нових відкриттів — кладе цеглину за цеглиною в стіни величного храму, якому імення — Дружба народів.

Побажаймо ж невтомному трудівникові многих літ і нових творчих звершень.

Володимир ЖИТНИК

ЗАРУБІЖНА ПОЕЗІЯ В БІЛЬШОВИЦЬКИХ ПРОКЛАМАЦІЯХ НА УКРАЇНІ

В багатьох музеях та архівах нашої країни дбайливо зберігаються пожовклі від часу друковані, гектографовані або й переписані від руки прокламації бурхливих революційних років. За небагатьма винятками нам майже невідомі імена їх авторів. Але ми знаємо, яке велике значення надавав цьому виду агітаційної літератури Володимир Ілліч Ленін, який і сам був автором кількох прокламацій, знаємо, яку велику роль відігравали вони в повсякденній боротьбі робітничого класу.

Радянські історики, працівники архівів зробили немало, щоб знайти і систематизувати, зокрема, прокламації періоду першої російської революції. Блискучі зразки партійної публіцистики, ці прокламації, однак, цікаві для нас не тільки як історичні документи свого часу. Нерідко їх автори зверталися до поезії — російської, української, зарубіжної. Йдеться про нове життя літературного образу, його властивість «переадресовуватися» стосовно бурхливих революційних подій.

Гортаючи видані в наш час збірки прокламацій, знайомлячись з архівними матеріалами, особливо часто зустрічаєш поетичні рядки в текстах прокламацій більшовиків України. Творчість яких зарубіжних поетів привернула увагу революціонерів? Це, насамперед, Генріх Гейне. Гостра політична лірика німецького поета якнайкраще «вписувалася» в основний текст прокламації.

«...Живіше ж, браття, за діло. Будіть тих, хто спить, сійте свідомість соціалізму серед тих, що пробудилися, тісніше шикуйте лави, свідомі борці за робітничу справу! Напишемо на свойому прапорі: «Жити — так в свободі, вмирати — так в боротьбі». І виступимо на боротьбу з урядом та хазяями за вільне слово і вільну спілку, за кращу долю, одним словом, за політичну свободу й свободу праці. Хай довгий наш шлях, але зате

Ленивому брюху мы есть не дадим,
Что создали дельные руки,
И царство небесное здесь создадим,
Жизнь без слез и без муки!»

читаємо в прокламації «До всіх київських столярів та мебльовиків», випущеній 13 грудня 1901 року Київським комітетом РСДРП. Наведений тут чотиривірш з поеми «Німеччина. Зимова казка» справляв надзвичайно сильне враження.

Поезія Гейне «Сілезькі ткачі» в російському перекладі П. Лаврова вже на початку 90-х років набула поширення серед робітників Росії та України. Найчастіше наводилася та строфа, яку ми зустрічаємо і в прокламації Київського комітету РСДРП «До рекрутів» (14 лютого 1903 р.), де йдеться про «перемоги» царських солдатів над беззбройними робітниками:

Проклятье ему, королю всех
счастливых!
Не любит он нас, бедняков
терпеливых,
Последний он грош отнимает у нас,
«Стрелять по собакам!» —
он отдал приказ.

23 червня 1903 року в Києві була розповсюджена гектографована «Промова одного з наших товаришів на загальних зборах київських залізничних робітників», де в основний текст введено і рядки з Гейне:

«Нам ніколи подумати про свою долю, ніколи відповісти на прокляте питання

Отчего под ношей крестной
Весь в крови влачится правый?
Отчего всегда бесчестный
Встречен почестью и славой?
Где ответ? Иль силе правды
На земле не все доступно?..»

(Поезія «До Лазаря» («Брось свои иносказанья...») була широко відома в Росії та на Україні в перекладі М. Михайлова, неодноразово публікувалася в збірках російської революційної поезії, в російських виданнях Гейне).

Без жодної вказівки на ім'я автора епіграфом до прокламації Єлисаветградського комітету РСДРП (18 серпня 1903 року) подано віршовані рядки:

О сытые! Как вы благоразумны,
Вы обнесли себя стеной закона
От натиска голодных бедняков,
Смущавших ваш покой докучным
криком;
И горе тем, кто стену перелезет!
Готово все: судья, палач и петля.
Да вот беда: есть удальцы, которых
Вам застращать всем этим
не удастся!

І далі — заклики до політичної боротьби, до повалення самодержавства. Уривок з гейнівського «Вільяма Ратклiфа» органічно ввійшов до тексту прокламації...

До збірок революційної поезії, що поширювалися на Україні та в Росії, часто включали і досить популярну «Пісню ненависті» Г. Гервега в російському перекладі П. Лаврова. Рядки з неї потрапляли і до більшовицьких прокламацій. Так, 19 лютого 1902 року Миколаївський комітет РСДРП звернувся до робітників з закликом до політичного страйку. Закінчується прокламація так:

«Звергнемо його (царський уряд.— *О. Д.*), хранителя і помічника наших експлуататорів. Доволі ми терпіли! Вистарчить! Хай живе свобода, хай згине насильство! Геть самодержавство!

Мы взяли в руки меч;
пока они еще не сгнили,
Мы не должны расстаться с ним.
Довольно мы врагов своих любили, —
Мы ненавидеть их хотим!»

До німецької робітничої пісні звертається автор передвиборчого листка Одеського об'єднаного комітету РСДРП, написаного на початку березня 1906 року. Закликаючи трудящих до активного бойкоту І Державної Думи, він пише: «Ну, товариші, праві, тисячу разів праві наші німецькі товариші, яких робітнича пісня говорить:

Да, злейший враг, что душит нас,
То темнота народных масс!

Проти цієї темноти, проти забитості і байдужості ми повинні боротися зо всіх сил».

З розповсюдженням на Україні знаменитого російського перекладу «Інтернаціоналу» Е. Потьє («Вставай, проклятьем заклейменный...») пов'язане і використання закличних його рядків у революційних прокламаціях.

У кінці червня 1905 року Катеринославський комітет РСДРП звернувся до робітників із закликом вступати до лав РСДРП і готуватися до збройного повстання — прокламація так і зветься «Готуйтесь до збройного повстання!». Епіграф такий:

Никто не даст нам избавленья,
Ни бог, ни царь, и ни герой,
Добьемся мы освобожденья
Своею собственной рукой.

Однак, це не перше цитування російського перекладу «Інтернаціоналу» на Україні, як вважає В. Полєк, автор цікавої розвідки «Інтернаціонал» на Україні». В листопаді 1904 року Київський комітет РСДРП видав прокламацію «До робітників заводу Гретера і К°». Говорячи про те, що «всюди робочій людині живеться погано, всюди багачі, капіталісти платять робітникам гріш за каторжну працю», автор прокламації підводить читача до висновку: «Вихід з такого становища один: робітники повинні зрозуміти свої інтереси, повинні вступити в рішучу боротьбу...

Никто не даст нам избавленья,
Ни бог, ни царь, и ни герой.

Доволі нас годували богом, доволі нас від амвону умовляли і переконували, що ми повинні страждати, щоб... багачі могли насолоджуватися». І — на закінчення: «До боротьби, товариші!

Добьемся мы освобожденья
Своею собственной рукой...»

Увагу невідомих авторів більшовицьких прокламацій на Україні привертала і польська революційна поезія,— творчість А. Міцкевича, М. Конопніцької, а також польські революційні пісні «Варшав'янка» та «Красное знамя», які набули широкого розповсюдження у вільному російському перекладі соратника В. І. Леніна Г. М. Кржижановського. Інколи цитувалися великі уривки, інколи лише кілька рядків, але завжди ці поетичні рядки, так би мовити, конденсували в собі основні заклики прокламації.

І ще один яскравий приклад. 7 лютого 1904 року Київський комітет РСДРП видав прокламацію, що викривала антинародну суть російсько-японської війни. За епіграф взято рядки з трагедії Байрона «Сарданапал»:

Изне ли враг нахлынет на тебя,
Внутри ль страны восстанье
загорится,
И тут, и там погибель для тебя:
Разбить врага народ твой не сумеет,
А к мятежу с охотою примкнет.

Епіграф дуже точно передавав основну думку прокламації про те, що загибель самодержавства неминуча, що народ, в тому числі і солдати, повинен скерувати свою зброю проти внутрішнього ворога — проти своїх експлуататорів. Так разом з більшовицькими закликами доходили до трудящих України і кращі зразки політичної лірики зарубіжних поетів, вміло використані в революційних прокламаціях.

Олександр ДУН

Ленінабад.

Плакат художників Флігера, Шальнау та Вонгеля (НДР) до 50-ї річниці Великого Жовтня.

ПАСИНКИ КАПІТАЛІСТИЧНОГО СВІТУ

НА РУБЕЖІ ВОГНЮ

Права людини завжди були однією з найактуальніших проблем ідеологічної боротьби між двома соціальними системами. Особливо загострилась ця проблема останніми роками, коли імперіалістичні кола спробували використати її не лише для втручання у внутрішні справи соціалістичних країн, але і як привід для того, щоб зірвати міжнародну розрядку на догоду військово-промисловому комплексові Сполучених Штатів. Демагогічно тлумачачи поняття прав людини, адміністрація Картера безцеремонно тикала пальцем у бік соціалістичних країн, затуляючи очі на повсякденне нехтування прав рядових американців, на терор, свавілля й расову дискримінацію, що панують у власній країні.

Як кажуть, поганий приклад заразливий. Впливові Вашінгтона піддались і деякі установи Європейського економічного співтовариства (ЄЕС), і так званий Європейський парламент, який 1979—1980 рр. прийняв майже 90 резолюцій про «порушення прав людини». Крім однієї, всі вони стосувалися країн, що не входять до складу ЄЕС, — переважно Східної Європи. Неначе європарламент є якимось верховним суддею в галузі, що була й лишається внутрішньою справою суверенних держав. Такі дії можна розцінити лише як безоглядну підтримку американської політики авантюр і нагнітання міжнародної напруженості.

Переконливим прикладом безправності простої людини в буржуазному суспільстві є тяжке становище іноземних робітників. Як відомо, міграція, спочатку у вигляді добровільного переселення на нові землі, а потім і насильницька, існує вже кілька сторіч: потоки робочої сили з Європи до Північної й Південної Америки, Австралії, Нової Зеландії. До США й Канади прибували також переселенці з Китаю, Японії та інших країн Азії. За даними праць В. І. Леніна, кількість іммігрантів до Америки лише протягом 1901—1909 років становила 7 210 000 чоловік.

Ганебною сторінкою капіталізму є рабовласництво, що процвітало в США до кінця другої третини минулого сторіччя, а також нещадна експлуатація індійських і китайських робітників на плантаціях Британської імперії. Трохи інший характер мають міграційні процеси після другої світової війни. Робітники з менш розвинених капіталістичних країн, колишніх колоній та напівколоній почали прибувати до Західної Європи та Північної Америки не на постійне мешкання, а тимчасово. Новим явищем стало значне переселення з різних кінців Азії до Саудівської Аравії та багатих на нафту султанатів Перської затоки.

За словами К. Маркса, притаманна капіталістичній системі закономірність полягала в тому, що незалежний від меж дійсного приросту населення капіталістичний спосіб виробництва постійно потребує готового, доступного для експлуатації людського матеріалу.

Нині найбільше цього «матеріалу» в Сполучених Штатах; служба імміграції й на-

туралізації США підрахувала, що в країні мешкає від семи до дванадцяти мільйонів нелегальних іммігрантів, більшість яких — мексіканці. На Європейському континенті імпортують «невільників» головним чином ФРН, Франція, Бельгія, Голландія, Австрія й Швейцарія. Так, газета «Інтернешнл геральд трібюн» від 18 квітня 1979 р. писала, що в Західній Європі налічується 14,6 млн. іноземних робітників і членів їхніх родин. Нині, внаслідок певної демографічної стабілізації в Америці й Австралії, завдяки науково-технічній революції й пов'язаному з нею швидкому розвитку окремих країн Західної Європи, з одного боку, та зростання населення в нових незалежних, економічно відсталих країнах Азії й Африки, як і вповільненого розвитку більшості країн Південної Європи, — з другого, відбулося докорінне зміщення основних міграційних потоків. Так, до США й Канади вже після другої світової війни стали прибувати головним чином робітники з Мексіки, до Франції й Англії — з їхніх колишніх колоній, у той час як турки, італійці, іспанці й португальці, а також робітники з Югославії розсіялися по всій Західній Європі.

Усе це є наслідком докорінних змін у капіталістичній системі повоєнного періоду. Позбувшись колоній і наражаючись на рішучість більшості колись залежних країн обстоювати свою політичну й економічну свободу, імперіалістичні держави змушені були змінити тактику. Якщо раніше вони вивозили капітал до колоній, то тепер, образно кажучи, почали притягати колонії у вигляді робочої сили до капіталу. Хоча вивезення капіталу теж не припинилося, особливо в ті країни, в яких колоніалісти зуміли поставити вірні собі уряди. Виникла нова форма неоколоніалізму. Монополії внаслідок інтернаціоналізації капіталу використовують робочу силу з менш розвинених країн для своєї економічної експансії. Крім цього, шляхом масового імпорту робітників вони тиснуть на національний ринок робочої сили й намагаються запобігти піднесенню класової боротьби.

Статистична служба США, яка має в своєму розпорядженні могутній апарат, неспроможна контролювати величезний загін нелегально найнятих іноземних робітників у сільському господарстві. Деякі цифри можна одержати хіба що в службі імміграції й натуралізації, яка повідомляє, що до США щороку проникає без документів близько 800 000 іноземців, переважно з Мексіки. Залежно від способу подолання кордону їх прозивають то «брасерос» (чорнороби), то «мохадос» (мокрі спини), то «аламбрістос» (стрибуни через дріт), то «паракаідістас» (стрибуни з парашута). Але є ще й загальна зневажлива назва американців мексіканського походження — «чіканос». Із самих уже цих прізвиськ можна судити про повне знегод і ризику життя нелегальних переселенців.

Ні згадана служба імміграції й натуралізації, ні статистика не зазначають, скільки «чіканос» працює в промисловості або на фермах США. Під час жнив ці злидарі поступово кочують з півдня на північ країни. Великі фермери й сільськогосподарські корпорації використовують дешеву працю безправних мексіканських робітників і безжально їх експлуатують.

Експлуатація розпочинається ще в Мексіці. Провідники, за даними Торговельної палати Сполучених Штатів, беруть по 300—350 доларів за переправу через кордон. Контрабандисти не забувають своїх «клієнтів» і після прибуття до США: погрожуючи викриттям, нерідко шантажують їх роками. Робітники вимушені розподіляти свій скромний заробіток між залишеною на батьківщині сім'єю й шантажистами-провідниками. Але й позбавившись їх, робітники з Мексіки навряд чи зможуть знайти спокій у так званому «американському раю», де на них чекають виснажлива праця, напівголодне існування, жахливі житлові умови й вічний страх бути схопленим і висланим з країни.

Американські засоби масової інформації, як правило, замовчують це. Але навіть уривчасті дані, яких не можна приховати, свідчать про злиденне життя іноземних робітників. Групі журналістів штату Арізона пощастило спостерігати все це на цитрусовій фермі, що належить братові сенатора Баррі Голдуотера. Мексіканці працювали

від сходу до заходу сонця. За свою виснажливу працю вони одержували не більш як по 40 доларів щотижня, з яких половину необхідно було віддати за продукти та на різні відрахування.

Їхній табір був позбавлений елементарних санітарних умов, цілу зиму робітники вимушені були проводити просто неба, ночуючи на зроблених з ящиків ліжках. По закінченні робіт їх перевозили на іншу ферму, якщо ж і там не було роботи, то просто віддавали агентам служби імміграції й натуралізації для вислання з країни.

Це повторюється в США рік у рік. Коли американським фермам необхідна дешева робоча сила, власті й засоби масової інформації країни заплющують очі на безпаспортних «брасерос». Але щойно закінчуються жнива, в пресі, по радіо й телебаченню розпочинається цькування. Проти мексіканців кидають загони поліції і «добровольців» з фашистських та інших расистських організацій, їх ловлять, штрафують й висилають на батьківщину. Законодавці пропонують різні проекти для боротьби з нелегальною імміграцією, продажні лідери профспілок волають про те, що американських робітників позбавляють праці, власті ж стверджують, що нелегальні іммігранти стали тягарем для держави.

Але такими драконівськими заходами навряд чи можна розв'язати проблему. Приватний капітал ніколи не відмовиться від експлуатації позбавлених будь-яких громадянських прав робітників.

Як писала газета «Лос-Анджелес таймс», навіть побіжна перевірка підприємств, на яких зайняті «нелегальні іммігранти», виявила грубі порушення елементарних вимог трудового законодавства. Визиск безправних іноземців щороку приносить американським підприємцям десятки мільйонів доларів додаткового прибутку. До того ж цих робітників можна використовувати на таких роботах, які погодиться виконувати далеко не кожен повноправний громадянин.

Масові депортації мексіканців і виступи профбосів також спрямовані не на розв'язання проблеми зайнятості в країні. Ці заходи покликані передусім зірвати організований опір безправних мексіканців. Лицемірними є також твердження, немовби трудящі-мігранти є додатковим фінансовим тягарем для держави. Як показало проведене кілька років тому міністерством праці США опитування, 77 відсотків виявлених нелегальних іммігрантів сплачували внески на соціальне страхування, а 73 відсотки — й федеральний прибутковий податок. У той же час лише один з двохсот отримував допомогу з фондів соціального страхування, 1,3 відсотка користувались картками на продукти за зниженими цінами і 3,9 відсотка отримували допомогу через безробіття від одного до кількох тижнів. Лише 7—8 дітей із ста опитуваних відвідували школу, бо підлітки разом з батьками гнули спину на фермах. Усі ці дані дозволили газеті «Уолл-стріт джорнел» зробити висновок, що держава набагато більше одержує від незаконних іммігрантів, аніж дає їм.

Як державу, так і промисловців це влаштовує, оскільки нелегальне становище іммігрантів не дає їм змоги претендувати в «суспільстві рівних можливостей» на жодні права.

За законами США іноземець може бути висланий з країни лише після спеціального судового вироку, але закони створені не для захисту бідних: імміграційні власті нерідко вдаються до масового вислання мексіканців, навіть не одержавши формального юридичного дозволу на це.

Існує багато інших форм дискримінації мексіканських робітників у США. Їхні діти з різних причин не мають змоги відвідувати школу і, як правило, з раннього віку допомагають батькам. Оскільки працю дітей до 14 років у США заборонено, статистика просто обминає такі форми, приховуючи перед громадськістю широкі масштаби незаконної експлуатації праці дітей. Незаконні заробітчани позбавлені будь-яких пільг у галузі медичного обслуговування та соціальної допомоги. Все це є, по суті, глибоко продуманою політикою одержання надприбутків за рахунок майже дармової робочої сили. Таку політику було охарактеризовано компартією США в журналі «Політика

ефферз» як політику гноблення, що порушує основні права людини. Вона позбавляє робітників можливості звертатися по допомогу до закону, користуватись пристойним житлом; це розбиті сім'ї, пограбування заробітку робітників, єдина провина яких полягає в тому, що вони в пошуках праці прибувають до США, нерідко на запрошення самих підприємців.

Поставлені в неймовірно тяжкі умови, пригнічені й безправні сільськогосподарські робітники-мексіканці починають організовуватися й вести боротьбу за свої права. Останніми роками вони неодноразово влаштовували демонстрації, брали участь у страйках. Їх підтримують передові американські трудящі та їхній авангард — компартія, яка створила спеціальну Комісію боротьби за права «чіканос».

Налякані цією боротьбою, американські власті почали вживати заходи. Багато урядових проектів виходять з того, що приплив сільськогосподарських робітників до США породжено кризою в Мексіці, а щоб запобігти цьому, треба, мовляв, створити в цій країні додаткову кількість робочих місць за допомогою американського капіталу. Однак вирішити проблему таким чином неможливо. В Мексіці й так панують американські монополії, їх засиллям і породжується безробіття. Скажімо, в північно-західному районі Мексіки американські монополії разом з великими землевласниками створили величезний сільськогосподарський комплекс, який наполовину забезпечує Сполучені Штати овочами в зимовий період. Викликані цим явищем механізація й концентрація виробництва призвели до розорення значної кількості дрібних ферм, унаслідок чого в Мексіці з'явилася величезна армія заробітчан: близько п'яти мільйонів чоловік.

Коло замкнулось. Розімкнути його можуть лише докорінні соціально-економічні перетворення.

У Західній Європі іноземні робітники також вимушені виконувати найважчу й найшкідливішу для здоров'я роботу, яка до того ж найгірше оплачується. Так, заробітки іммігрантів у ФРН та Франції пересічно на 20—30 відсотків нижчі, ніж у місцевих трудящих. Скажімо, будівельник-іноземець отримує у Франції лише 60 відсотків зарплати будівельника-француза. В Швейцарії іммігрант зайнятий у середньому 85 годин на тиждень, хоча національним законодавством передбачено 8-годинний робочий день.

Публіцист Юрген Вертрам писав у гамбурзькій «Цайт»: «І все ж таки ФРН сьогодні вже не може обійтись без іноземних робітників. Щоправда, за останні чотири роки їх поменшало з 2,6 до 1,9 мільйона чоловік. Проте невідомо, чи змогла б західнонімецька економіка перенести без втрат подальше скорочення цієї кількості. Ті, хто за столиками пивничок і барів займаються популярною нині грою, підраховуючи, скільки іноземних робітників припадає на одного західнонімецького безробітного, забувають, що вся ця гра з цифрами залишатиметься порожньою абстракцією, доки «поважані громадяни ФРН» не погодяться виконувати брудну роботу.

Навряд чи буде хоч одна вулиця підметена, хоч один смітник очищений, хоч одна доменна піч звільнена від шлаку, якщо всі ці непомітні трударі, без яких неможливим був би наш добробут, раптом залишать ФРН. Без них народ, який так пишається своєю чистотою, захлинувся б у бруді та відходах. Уже з початку 70-х років у Мюнхені, наприклад, 93 відсотки сміттярів — іноземці».

«Жоден німець не хоче в нас працювати»,— скаржився директор очисних споруд Кельна. Вісім з кожних десяти його співробітників — іммігранти.

Безжально експлуатуючи цих людей, західнонімецькі підприємці майже не турбуються про безпеку їхньої праці. Кількість нещасних випадків серед іноземних робітників у два з половиною раза вища, ніж серед місцевих.

Гноблення й експлуатація іноземних робітників поєднується з їхньою цілковитою безправністю. Законодавство ФРН дає право властям висилати з країни безробітних іноземців, а жінки цієї категорії можуть бути звільнені з роботи навіть у період вагітності й одразу після пологів.

Дискримінаційні положення щодо іммігрантів нерідко включаються до міждержав-

них угод. Так, за договором 1961 року, іспанські робітники в Швейцарії, які потребують допомоги, підлягають негайній репатріації: тобто іспанець, який утратив працездатність унаслідок травми на виробництві або хвороби, повинен відразу ж залишити Швейцарію.

Загроза бути позбавленим відповідних пільг зростає з виходом на пенсію, для одержання якої необхідно навести докази тривалого перебування в країні. А в тій же Швейцарії іноземні заробітчани взагалі не мають права на соціальне забезпечення.

Прикладом обмеження прав іммігрантів у розвинених західноєвропейських країнах може служити законодавство ФРН. Формально воно надає іноземцям усі основні права, в тому числі й право висловлювати політичні погляди. Проте це право може бути обмежене або скасоване «з метою забезпечення громадського порядку» або якихось інших «важливих державних інтересів». На практиці, кожний іноземець, який має ліві політичні переконання, ризикує бути висланим з країни.

Але законодавство ФРН містить і прямо сформульовані статті. За статтею 6 закону про іноземців, їм не надається свободи зборів, свободи об'єднання в громадські організації й свободи пересування. За іноземцями тут організовано узаконене стеження. 1972 року таке право було надано Федеральному бюро захисту конституції. Воно збирає відомості про демократичну діяльність іноземних робітників — участь у демонстраціях, мітингах, страйках, про зв'язки з Німецькою комуністичною партією тощо.

Все це спрямовано на безжальне гноблення й визиск трудящих-іноземців.

Значно обмежені в західних країнах також права членів родин іммігрантів. Заробітчанин може перевезти до ФРН свою сім'ю лише за умови, якщо має відповідне житло. Але через низькі заробітки він рідко може найняти житло, що відповідало б усталеним нормам. Тому половина тимчасових іммігрантів, як свідчить Міжнародна організація праці, залишають сім'ю на батьківщині.

Юридично закріплену безправність цих трударів доповнює упереджене ставлення до них. Тут головним збудником є реакційні засоби масової інформації, які, зокрема, в США, Англії, Франції не раз провокували акти дикої сваволі щодо іноземних робітників — аж до вбивств.

Становище іммігрантів — ганьба буржуазного суспільства. На це вказувала шведська газета «Дагенс ньюхетер», яка писала, що іммігранти покликані сприяти підвищенню життєвого рівня в Західній Європі, після чого вони можуть іти геть. Трагедія загострюється під час криз. Тоді серед заробітчан з'являється особливо багато безробітних, яких негайно виряджають на батьківщину.

Слід відзначити, що іноземну робочу силу широко використовують не лише західноєвропейські країни і США. На Близькому Сході ряд багатих на нафту країн також використовує дешеву працю іноземців. Іммігранти складають, зокрема, три чверті робочої сили в Кувейті, а третину — в Саудівській Аравії та Бахрейні.

Протягом останніх десяти років спостерігається переселення трудящих Латинської Америки, насамперед з Болівії й Парагваю до Аргентіни, а також із Колумбії до Венесуели.

За скромними підрахунками, кількість заробітчан з «третього світу» в промислово розвинених та нафтодобувних країнах становить близько 12 мільйонів чоловік. Переважна більшість їх — це некваліфіковані або напівкваліфіковані робітники, проте останніми роками до них долучаються й фахівці, в тому числі й люди розумової праці.

Але заглянемо на південь Африки. 1974 року в ПАР було зайнято понад 400 тисяч африканців із сусідніх країн Лесото, Ботсвани та Малаві. Їх піддають безжальному визиску й расовій сегрегації. В Комітеті ООН з питань апартеїду зібрано факти, які свідчать, що переселення заробітчан до ПАР сприяє безжальній експлуатації південно-африканськими та міжнародними монополіями дешевої робочої сили з сусідніх країн.

Вербуючи іммігрантів на найнебезпечніші й найгірше оплачувані підземні роботи,

підприємці-расисти Південно-Африканської Республіки вручають кожному з них ярлик з номером. Відтак на весь період контракту людина має забути своє ім'я та прізвище й стає, як в'язень фашистських концтаборів, «людиною-номером».

Кількість тимчасових переселенців в різних країнах Африки, що є своєрідним наслідком неоколоніалізму, нещодавно становила близько 5 мільйонів чоловік.

У пресі публікувалися повідомлення, що пекінські керівники, наразившись на неподоланні економічні труднощі, безробіття та інші соціальні болячки, сподіваються вийти із скрутного становища шляхом повернення робочої сили до капіталістичних країн, тобто звертаються до ганебної практики продажних богдиханів, які ще минулого сторіччя запровадили експорт китайських кулі. Так, лише до Західної Європи вони планують послати близько 400 тисяч своїх громадян. Пропонують вони своїх робітників і Японії. На думку японської газети «Іомурі», Пекін, удаючись до масового експорту «зайвих людей», розраховує вбити відразу двох зайців — поповнити державну скарбницю іноземною валютою, грабуючи своїх же громадян, і скоротити число безробітних у країні. Цей офіційний погляд Пекіна висловив один з керівників державної будівельної компанії «Чайна констракшн енжінірінг». За його словами, компанія може виділити до мільйона своїх робітників. Перший крок уже зроблено: кількасот китайців найняті японською фірмою «Фудзіта когіо» для будівництва швидкісної автомагістралі в Іраку. За повідомленнями з Гонконга, інші групи китайців мають бути відправлені до Кувейту, Об'єднаних Арабських еміратів і Саудівської Аравії.

Незважаючи на це, Пекін залишається незадоволеним: не ті масштаби, на які він розраховував. Тому пекінські керівники йдуть з поклоном до Сполучених Штатів і пропонують їм «вигідне співробітництво» в країнах, що розвиваються: ваша техніка, наші робочі руки, й прибутки будуть забезпечені.

Наведені приклади не вичерпують питання, бо, як сказано в доповіді Статистичної комісії ООН, процедура збирання даних не розроблена й не стандартизована, що не дозволяє скласти вичерпної картини міграції населення між країнами.

Однак навіть наявні відомості свідчать про великий і складний рух, що ні на день не припиняється, бо монополії для максимального визиску сили робітника в найбільш продуктивному віці й стані практикують систему «ротації» — постійної заміни кадрів. Таким чином, тільки в країнах Спільного ринку до імміграційного кругообігу за останні півтора-два десятки років було втягнено від 30 до 40 мільйонів чоловік.

У статистиці розвинених країн досі не можна знайти чітких відомостей про легальну й нелегальну трудову імміграцію. Статистика оперує цифрами «офіційно зареєстрованих осіб». Цифри значно відрізняються від тих, що їх публікують країни-експортери робочої сили. Що ж до «незареєстрованих офіційно», тобто нелегальних пересельців, то їхню кількість визначають «на око». Навряд щоб сучасні держави з їхнім колосальним апаратом не могли встановити справжніх розмірів людських потоків, але на догоду капіталістам вони не роблять цього.

Легальну й нелегальну імміграцію робочої сили потрібно розглядати як два боки однієї медалі, оскільки вони викликані прагненням приватного капіталу одержати дешеву робочу силу. Легальний і нелегальний потоки іноземних робітників, доповнюючи один одного, пливуть в одному напрямку й перебувають у певному співвідношенні. Різниця між ними полягає в тому, що легальна імміграція покладає на приймаючу країну певні зобов'язання в плані міжнародних і двосторонніх угод, а також відповідно до національного законодавства. Ці країни несуть пряму юридичну й соціальну відповідальність за іноземних робітників. За нелегальну ж імміграцію ніхто не несе жодної відповідальності.

Країни — члени Спільного ринку щорічно «заощаджують» на іноземних робітниках 21 млрд. фунтів стерлінгів, тобто 3 тисячі на кожному робітникові. Отже, зиск такий, що монополії воліють використовувати на підприємствах саме іноземців, а не своїх безробітних.

Крім прагнення до наживи, монополії й окремі підприємці заохочують імміграцію ще й для того, щоб, створивши надлишок робочих рук, постійно тиснути на національні трудові ресурси, протиставляти трудящих однієї національності іншим і тим самим розколювати робітничий рух. Щоб не допустити об'єднання трудящих, монополії західних держав широко вдаються до расової й національної дискримінації.

Масові звільнення й депортація іммігрантів на батьківщину породжують особливо гострі проблеми в країнах-експортерах робочої сили. Ось що писала з цього приводу бостонська газета «Крісчен сайєнс монітор»: «Що ж буде з іммігрантами, які протягом десятиріччя становили 10 відсотків працездатного контингенту країн Спільного ринку? Скільки іноземних робітників повернулися додому відтоді, як 1974 року Західна Європа зазнала перших ударів кризи? Яка подальша доля тих людей? Як зменшення заробітків іммігрантів і скорочення притоку іноземної валюти впливають й на так хистку економіку їхніх рідних країн, що страждають від високого безробіття й інфляції? На всі ці запитання й досі немає вичерпної відповіді. Тяжка доля іммігрантів, що повернулися на батьківщину, нікого не хвилює...»

Великі надії покладають уряди слабо розвинених країн на приплив валюти через грошові перекази емігрантів. Але, як показує приклад Іспанії, одержувану з-за кордону тверду валюту уряд цієї країни вкладав не в економіку найбідніших районів, зокрема півдня країни, звідки головним чином і виїздили робітники за кордон, а на підтримку найбагатших областей. Внаслідок цього протиріччя між окремими районами країни ще більше загострювались.

Важке становище багатомільйонних загонів іммігрантів зрештою приводить їх до боротьби за соціально-економічні й політичні права. В цьому іммігрантів дедалі частіше підтримують і пролетарі капіталістичних країн під керівництвом свого авангарду — комуністичних і робітничих партій. Компартії й передові профспілки неодноразово виступали за ліквідацію численних бар'єрів, що обмежують права приїжджих робітників. Скажімо, в декларації, прийнятій 1974 року на Брюссельській конференції комуністичних і робітничих партій країн Західної Європи, зазначалося: «Необхідно домагатись для трудящих-іммігрантів, яким сьогодні особливо загрожує безробіття й вислання, таких самих умов праці, оплати й соціального забезпечення, як і трудящим тієї країни, де вони працюють, визнання за ними права жити й працювати в цій країні й взагалі визнання їхніх соціальних, культурних і політичних прав».

Представники комуністичних партій десяти провідних країн еміграції та імміграції в Європі — Англії, Бельгії, Франції, ФРН, Швеції, Греції, Іспанії, Італії, Португалії, Туреччини,— зібравшись 1973 р. в Празі, заявили, що комуністи неухильно захищатимуть економічні й політичні права іноземних трудящих, виходячи з інтересів інтернаціонального виховання, розвитку світового революційного процесу.

Учасники Наради комуністичних і робітничих партій Європи, скликаної влітку 1976 року в Берліні, також закликали боротися за права іноземних робітників.

У цій боротьбі комуністи виходять з ленінської вказівки, що при всіх негативних моментах міграційного руху тільки реакція не бачить прогресивного значення такого сучасного переселення народів, яке порушує затхлість і зашкарублість місцевого життя, руйнує національні перегородки й пересуди, сприяючи об'єднанню робітників різних країн.

Комуністичні й робітничі партії розглядають проблему іноземних робітників та їхню боротьбу за свої права в загальному контексті боротьби всіх трудящих за соціальну перебудову світу. Лише об'єднані дії іммігрантів і місцевого пролетаріату є тим шляхом, який може привести до поліпшення їхнього становища.

Олександр ОВСЮК

Я ПИШУ НЕ ПРО ПОДІЇ, А ПРО ЇХНЮ СУТЬ...

Польський публіцист Ришард Капусцінський, автор документальної повісті «Імператор» (див. «Всесвіт», 1980, № 3), дав інтерв'ю кореспондентові «Кур'єра польського», яке ми передруковуємо з деякими скороченнями.

— Як було написано «Імператора»?

— За «Імператора» я взявся, коли далі зволікати було вже неможливо. Я не вклався в жоден термін, мені було соромно з'являтися до редакції, а головний редактор бомбардував мене телеграмами. День у день я сидів за машинкою і все думав. Як?

За плечима в мене двадцять років репортерської роботи. Я розумів, що не можу більше писати репортаж у його традиційній формі, що треба шукати нових методів оповіді, нової форми. Написав лише півтори сторінки — і зупинився зляканий тим, що зараз знову підуть штампи. Та якось мені спала на думку одна історія з собачкою. І мовби мимоволі я написав кілька речень: «Це була маленька собачка японської породи. Звали її Лулу...» Так я вхопився за рятівний круг. Мене осяяла ідея! Тепер я міг приступити до репортажу. Ідея прийшла вмить. Можливо, це була справа випадку. Інформацію і матеріали для цього я збирав роками. В Ефіопію їздив багато разів. Вперше у 1963 році, а після революції — щороку. Я знав тих людей, середовище. Розмовляв з ними про імператорський двір.

Тепер мене часто запитують, чи справді існували описані мною герої? А коли так, то чому я не називаю їхніх прізвищ? Я проти того, щоб у гонитві за вірогідністю принижувати чи ображати людей. Я вважаю, що нікому не дано такого права. Читачеві байдуже, з якої літери — «К» чи «Ф» — починається ім'я героя. Адже найголовніше — це суть справи і саме тому суттю визначається справжність. Я прагнув показати механізм, деталями якого були мої співрозмовники. В «Імператорі» вони постали перед судом. Я не спотворив їхнього образу і думок. Вони справді так думали й так говорили. Це було живим доказом того, що самодержавна система могла часом будь-що зробити з людиною: вбити в ній все природне, обмежити здатність спостерігати, бачити. Мова «Імператора»? Вона така ж архаїчна, як і самодержавна система, в якій вона функціонує: вона така ж смішна і анахронічна, як тип влади і політичної культури, яку вона виражає.

— У дискусіях з приводу ваших книжок часто запитують: це репортаж чи художній твір?

— Приступаючи до роботи, я не думаю над тим, яка буде форма. Я хочу знайти найвідповідніший спосіб виразу своїх думок. Справа в тому, що в якійсь певній описуваній мною події мене цікавить не лише фактографічний бік справи, а й настрій, запах, колір, жести І тоді мені доводиться звертатися до засобів художньої літератури, щоб усе це відповідно відтворити. А коли з'являється текст — починається запитання: репортаж чи не репортаж? Особливо багато таких запитань викликав «Імператор». По-моєму, це не істотно. В наш час, коли стираються грані форми, єдиним критерієм в оцінці книжки має бути те, чи гарна вона, досягла мети чи не досягла.

— Через кілька місяців після виходу в світ «Імператора» на сторінках «Культури» з'явився ваш надзвичайно цікавий і злободенний репортаж про події в Ірані — «Катарсис» [1]. Про нього теж багато говорять...

— Це моя друга після «Імператора» спроба відійти від традиційної форми репортажу. Репортер знову лишається в тіні. Історію показано голосами інших, фотографіями, фактами, що її підтверджують. Мене захоплює не опис подій, а їхня інтерпретація. Є події незначні, малозмістовні, позбавлені глибокої філософії. Я писав про Хайле Селассіє і про шаха. Чи означає це, що я писатиму про Бокассу? Не буду. Переворот заради перевороту мене не цікавить. Таких царків, як Бокасса, десятки. Я шукаю події з глибшим змістом, в яких можна побачити певні закономірності, що пояснюють процеси й приховані механізми.

Я намагаюся писати не про події, а про суть справи. «Ще один день життя» — це книжка про долю кореспондента в чужому світі. Про його розгубленість, душевні муки, викликані конфліктною ситуацією. Дія відбувається в Анголі, та це могла бути будь-яка інша країна. Важлива сама проблема.

Так і тепер, коли я пишу про Іран. «Катарсис» не буде зведенням знань про цю країну. Для цього існують енциклопедії. Для мене проблема Ірану зводиться до спустошення, розорення, до наслідків політики диктатора. Диктатор — цього разу шах — знищує мислячу частину суспільства й усе, що стоїть за нею, культуру, літературу, науку. Я пишу «Катарсис» на захист культури.

---

[1] Уривки надруковані в «Иностранной литературе», 1980, № 7.

ХУДОЖНИК НОВОЇ ЕФІОПІЇ

Твори Афеверка Текле широко відомі не лише в Ефіопії, а й у багатьох африканських та європейських країнах. Це талановитий синтез самобутніх художніх традицій Ефіопії з досягненнями класичного й сучасного світового живопису. Саме тому твори Афеверка Текле виходять за вузькі регіональні рамки.

Один з найвідоміших творів Афеверка Текле — вітраж у «Будинку Африки» в Аддіс-Абебі, що є штабквартирою Організації африканської єдності: на трьох величезних панно художник зобразив минуле, сучасне й майбутнє африканського континенту. На відміну від майстрів європейського вітража, Текле робить наголос не на кольоровій скляній масі, а на композиційній лінії з олова. Увага до лінії — одна з найхарактерніших рис стилю Афеверка Текле не лише у вітражах, а й у його картинах та скульптурах. Художник, вірний син свого народу, щиро вітав революційні перетворення в рідній країні.

— Революція,— каже Афеверк Текле,— допомогла мені зрозуміти, що життя, мистецтво й політика тісно пов'язані між собою.

Мати з дитям.

Воїн.

ВИСТАВКА ТВОРІВ ГЕОРГЕ АНГЕЛА

У Бухарестському музеї мистецтв відбулася виставка праць скульптора Георге Д. Ангела. Як відзначила румунська преса, організатори виставки зуміли широко представити доробок митця. Творчість Г. Ангела — значне досягнення румунської реалістичної скульптури. В погруддях М. Белческу, М. Емінеску, Т. Палладі, Дж. Енеску та інших — розкрито складний і багатий внутрішній світ видатних діячів румунської культури.

Г. Д. Ангел. Михай Емінеску.

Г. Д. Ангел. Портрет селянки.

ДЖ. К. ОУТС ПРО СЕБЕ

У розмові з кореспондентом польської газети «Трибуна люду» американська письменниця Дж. К. Оутс сказала: «Є дві тенденції в літературі: одна — коли письменник звертається до суспільних проблем і друга — коли він ігнорує їх. Я особисто намагаюся не оминати політичних та суспільних проблем. За це мене не раз критикували, оскільки у нас вважають, що це справа не жіноча.

Мені також закидають скептичне ставлення до американської дійсності, але до цього я вже звикла. Зрештою, в цьому звинувачують і інших письменників мого покоління».

Торкаючись свого роману «Вони», в якому змальовані драматичні події на тлі расових і політичних заворушень 1968 року в Детройті, Дж. К. Оутс розповіла: «Ми жили неподалік від тих місць, де відбувалися вуличні бої. Тоді я й поклала собі описати побачене. Тим більше, що такі самі заворушення вибухли того літа і в інших американських містах. Звичайно, всебічно дослідити це явище в одному творі було несила, тому я зосередила увагу на долі однієї родини, яка стала жертвою американського міфа про успіх.

До цієї проблеми я зверталась і в інших книжках, де більше наголошувала на насильстві та зневірі. Хочу зазначити, однак, що я все-таки вірю в людину й віра моя непохитна...

Нещодавно я закінчила великий роман. Це щось на зразок сучасної казки про родину американського мільйонера, яка живе в своєму гірському маєтку. Але «казка» ця з підтекстом, з критикою суспільних стосунків».

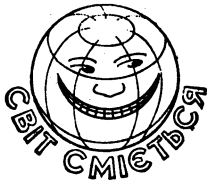

МИТЦІ... МИТЦІ?

«Парі-матч», Франція.

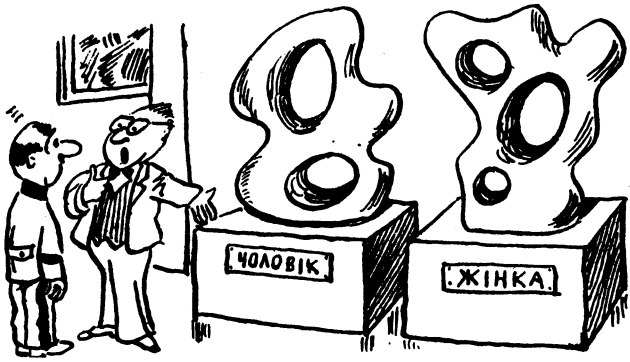

— Ви знову переплутали написи. Невже не можете відрізнити чоловіка від жінки!

«Польское обозрение», Польща.

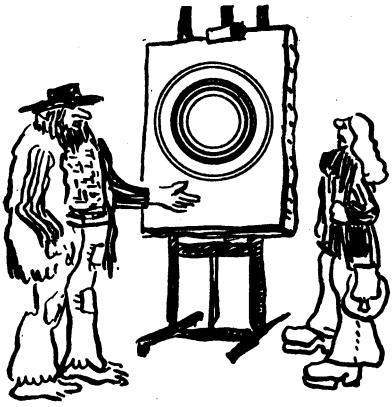

— Ця картина належить до минулого періоду моєї творчості.
— А коли ви її писали?
— На тому тижні.

«Панорама», Польща.

Новий напрямок у мистецтві — «трамплінізм».

«Шпількі», Польща.

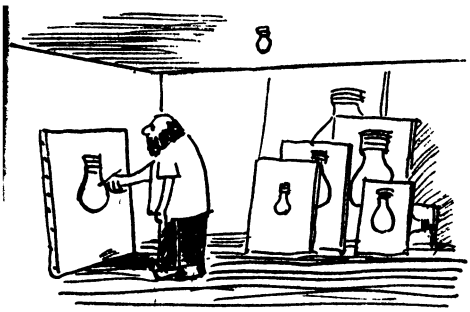

«Рогач», Чехословаччина.

«Епока», Італія.

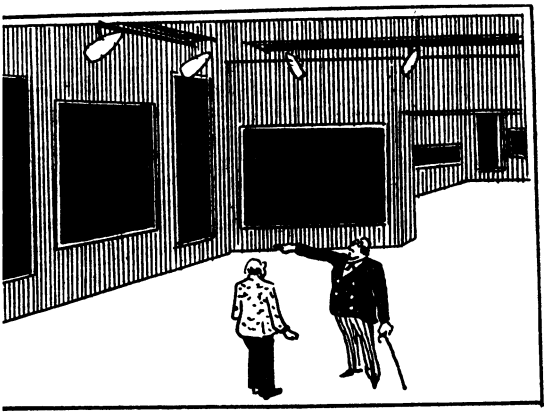

— Ця — найкраща! «Нью-йоркер», США.

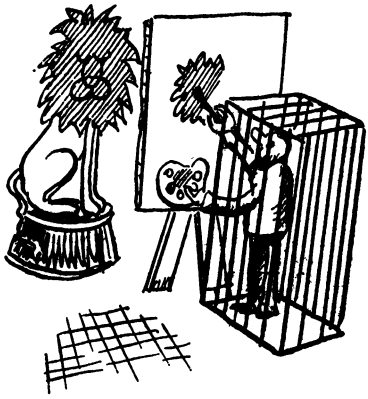

«Лудаш Маті», Угорщина.

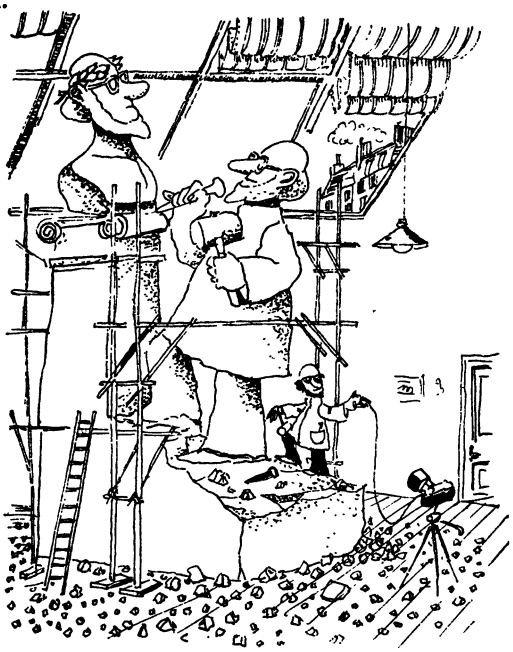

«Тріунфо», Іспанія.

Головний редактор
Віталій Коротич.

Редакційна
колегія:

Дмитро Білоус,
Олесь Гончар,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора),
Володимир Митрофанов,
Василь Оснач,
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха,
Арнольд Шлепаков.

Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.

Художній редактор
Володимир Писаренко.

На 1-й стор. обкладинки плакат художника Зенона Москви.

На 4-й стор. обкладинки плакат художника Юзефа Мрощака.

Здано до набору 11. 08. 80. Підписано до друку 13. 10. 80. БФ 30434 Формат видання 70×100/16. Високий друк. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 20,33. Тираж 62090. Зам. 03344.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34. Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи: художньої літератури — 93-28-88, 93-27-10, критики — 93-29-61, публіцистики — 93-27-60.

Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, Брест-Литовський проспект, 94.

«ВСЕСВІТ» («Весь мир» — «Всэсвит») № 11. 1980 г. (на украинском языке). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины, Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами и Украинского республиканского комитета защиты мира. Журнал основан в 1925 г.

Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник». 252133. Киев-133, бульвар Леси Украинки, 20. Комбинат печати издательства «Радянська Україна». 252047. Киев-47, Брест-Литовский проспект, 94.

К. Белицький (ЧССР).
Я працюю токарем.

На Святі троянди в Казанлицькій долині. Л. Михайлова (Болгарія).

ФОТОПАНОРАМА ВСЕСВІТУ

Ціна 60 коп. Індекс 74089.

«РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК».
«ВСЕСВІТ», 1980, № 11, 1-240.